

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

75
година

1/2025

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ
ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: проф. др Драган Станар, научни сарадник ИСИ, председник; пуковник ванр. проф. др Далибор Денда, виши научни сарадник ИСИ; др Татјана Милошевић, научни сарадник ИСИ; пуковник ванр. проф. др Слободан Ђукић, Катедра друштвених наука, Војна академија; пуковник доц. др Миљан Милкић, виши научни сарадник, Медиј центар „Одбрана“; др Маријана Мраовић, научни сарадник, Војни архив; академик проф. др Љубодраг Димић, редовни члан САНУ; академик др Драган Богетић, дописни члан САНУ; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; др Димитар Тасић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије; др Милић Милићевић, виши научни сарадник, Историјски институт; бригадни генерал др Марио Кристиан Ортнер, научни саветник, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч (иностранни члан); потпуковник др Кристиан Штахелбек, научни сарадник, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам (иностранни члан); проф. др Јарослав Вишњаков, Институт МГИМО, Москва (иностранни члан); др Кармен Сорина Рижновеану, виши научни сарадник, Институт за политичке студије одбране и војну историју, Букурешт (иностранни члан); проф. др Горан Латиновић, Филозофски факултет, Бања Лука (иностранни члан).

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: пуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: потпоручник СТЕФАН ШИПКА

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXXV. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs.
Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Вељка Лукића - Курјака бр. 1, 11000 Београд. Telefони редакције 011/36-03-473 и 011/ 36-03-475; војни тел. 40-473 и 40-475. Рукописи се не враћају.

Задња страна корица: Едуард Хрибар, *Портрет војводе Радомира Путника*, уље на платну, 60×75cm, инв. бр. 11367, Војни музеј, Београд.

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
БОЈНО-ИСТОРИЈЕКСКИ ЖПНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR MILITARY HISTORY
MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Dr. Dragan Stanar, Research Fellow, SRI; Colonel Dr. Dalibor Denda, Senior Research Fellow, SRI, Dr. Tatjana Milošević, Research Fellow, SRI; Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow, Media Center „Odbrana“; Colonel Dr. Slobodan Đukić, associate professor, Military Academy; Dr. Marijana Mraović, Research Fellow, Military Archive; Academician Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Full member of SASA; Academician Dr. Dragan Bogetić, Corresponding member of SASA; Prof. Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy, Belgrade, History Department; Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Dr. DMITAR Tasić, Senior Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow, Institute of History; brigadier general Dr. Mario Christian Ortner, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna (foreign member); Lieutenant Colonel Dr. Christian Stachelbeck, ZMSBw, Potsdam (foreign member); Prof. Dr. Yaroslav Vishnyakov, MGIMO Institute, Moscow (foreign member); Dr. Carmen Sorina Rijnoveanu, Senior Research Fellow, Institute for political studies of defense and military history, Bucharest (foreign member); Prof. Dr. Goran Latinović, Faculty of Philosophy, Banja Luka (foreign member).

EDITOR-IN-CHIEF: Colonel Dr. DALIBOR DENDA

EDITORIAL SECRETARY: Second Lieutenant STEFAN ŠIPKA

Journal is published in two volumes per year. Year LXXV. Contributions should be sent to E-mail : vig@mod.gov.rs.

Strategic Research Institute – Department for Military History, Veljka Lukića - Kurjaka № 1, 11000 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 36-03-473 and +381 11 36-03-475. Manuscripts will not be returned.

Rear cover: Eduard Hribar, *Portrait of Field Marshal Radomir Putnik*, oil on canvas, 60x75cm, inv. No. 11367, Military Museum, Belgrade

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

1/2025

ЧЛАНЦИ ARTICLES

Др Олег Р. Ајрапетов
ЕВАКУАЦИЈА РУСКИХ ТРУПА СА БАЛКАНА 1878 – 1879. ГОДИНЕ.
ТОК, КОНТЕКСТ И ЗНАЧЕЊЕ 9

Dr. Oleg R. Ayrapetov
EVACUATION OF THE RUSSIAN TROOPS FROM THE BALKAN
PENINSULA IN 1878-1879. COURSE, CONTEXT AND MEANING

Др Далибор Денда
ДИРЕКТИВНО КОМАНДОВАЊЕ У СРПСКОЈ ВОЈСЦИ (1894–1918)..41
Dr. Dalibor Denda
MISSION COMMAND WITHIN SERBIAN ARMY (1894-1918)

Др Милић Ј. Милићевић
АРТИЛЕРИЈСКО-ИНЖЕЊЕРИЈСКИ ГЛАСНИК: ЛИСТ ЗА
ОФИЦИРЕ СВИХ РОДОВА ОРУЖЈА И СТРУКА (1905–1906)..... 73
Dr. Milić J. Milićević
“ARTILLERY AND ENGINEERING HERALD”:A PUBLICATION FOR
OFFICERS OF ALL BRANCHES OF ARMS AND SERVICES(1905-1906)

Др Милутин Живковић НА ТРАГУ „ВЕЛИКЕ АЛБАНИЈЕ”. ОРУЖАНА ФОРМАЦИЈА СЈЕНИЧКЕ „V БАНДЕ” (1943–1945)	91
Dr. Milutin Živković ON THE TRAIL OF “GREATER ALBANIA”. ARMED FORMATION OF THE SJENICA “V BAND” (1943-1945)	
Др Драгомир Бонцић РАД КОМИСИЈЕ ЗА ОБНОВУ И СУДА ЧАСТИ ЕКОНОМСКО- -КОМЕРЦИЈАЛНЕ ВИСОКЕ ШКОЛЕ У БЕОГРАДУ 1944/1945.....	115
Dr. Dragomir Bondžić WORK OF RECONSTRUCTION COMMISSION AND COURT OF HONOR OF THE ECONOMIC AND COMMERCIAL COLLEGE IN BELGRADE 1944/45	
Др Ненад Ж. Петровић СЛУЧАЈЕВИ НЕЗАДОВОЉСТВА ВРХА ЈНА ШТАМПАНИМ МЕДИЈИМА У ЗЕМЉИ И ИНОСТРАНСТВУ /примери из седамдесетих година/	143
Dr. Nenad Ž. Petrović THE MILITARY LEADERSHIP OF THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY DISSATISFACTION CASES OF PRINT MEDIA IN YUGOSLAVIA AND ABROAD/examples for the 1970s/	
Немања Васић ТЕРИТОРИЈАЛНА ОДБРАНА ОПШТИНЕ ПРЊАВОР ОД 18. СЕПТЕМБРА 1991. ДО 26. МАЈА 1992.	159
Nemanja Vasić TERRITORIAL DEFENSE OF THE MUNICIPALITY OF PRNJAVOR, SEPTEMBER 18, 1991 - MAY 26, 1992	

ДОКУМЕНТИ DOCUMENTS

- Др Момир Нинковић
ТРИ СВЕДОЧАНСТВА О БЕКСТВУ РЕЗЕРВНОГ ПОТПОРУЧНИКА
АНДРЕ МАТИЋА ИЗ АУСТРОУГАРСКОГ ЛОГОРА ГРАДИГ 179
Dr. Momir Ninković
THREE TESTEMONIALS ABOUT THE ESCAPE OF SECOND LIEUTE-
NANT IN RESERVE ANDRA MATIĆ FROM THE AUSTRIA-HUNGARY'S
POW'S CAMP GRADIG

ПРИКАЗИ REVIEWS

- Милић Милићевић, *Српска војска: независни војни лист*
(1908 – 1912), Међуопштински историјски архив Ваљево,
Ваљево, 221 стр. (др Гордана Гарић - Петровић).....239
- Предраг Миладиновић, *Летачко одело и његова опрема у*
Краљевини Југославији 1918–1941, Предраг Миладиновић,
Београд, 2025, 95 стр. (Данијела Пухача, МА).....243
- Милош Жикић, *Југославија и Бугарска 1929–1941*,
Институт за савремену историју, Београд, 2024, 670 стр.
(др Борис Томанић).....249
- Борис Томанић, *Преокрет: Југославија и Бугарска у завршној*
фази Другог светског рата 1943/1944 – 1945/1946, Catena
Mundi, Институт за савремену историју, Београд, 2023,
523 стр. (др Душан Бојковић).....253

IN MEMORIAM

- Предраг Миладиновић
ШИМЕ И. ОШТРИЋ (1939–2025).....261
Predrag Miladinović
ŠIME I. OŠTRIĆ (1939–2025)

ИНФОРМАЦИЈЕ INFORMATIONS

ОКРУГЛИ СТО „ВОЈНО ШКОЛСТВО И КАДРОВСКА СЕЛЕКЦИЈА
У СРПСКОЈ И ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ВОЈСЦИ 1850 – 1992”, БЕОГРАД,
ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, 25. АПРИЛ 2025.
ГОДИНЕ (*Стефан Шипка*)..... 265

НАЦИОНАЛНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ВОЈНА МИСАО,
РАТНО ИСКУСТВО И КЊИЖЕВНОСТ (1850 – 1939)”, БЕОГРАД,
ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА И ИНСТИТУТ
ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ, 30. МАЈ 2025. ГОДИНЕ
(*Татјана Милошевић*).....268

XXIV ГОДИШЊА МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА
ЕВРОАТЛАНТСКЕ РАДНЕ ГРУПЕ ЗА СТУДИЈЕ КОНФЛИКТА ПЗМ
КОНЗОРЦИЈУМА „PERCEPTION OF THE ENEMY IN PEACE AND
WAR. IMPLICATION FOR POLICYMAKERS“, КИШИЊЕВ,
РЕПУБЛИКА МОЛДАВИЈА, 2. ДО 6. ЈУН 2025. ГОДИНЕ
(*Милош Чорбић*).....271

Чланци

УДК: 355.48(470:560)“1877/1878”
355.422.5(560)“1878/1879”
COBISS.SR-ID 180476681
DOI број: 10.5937/vig2501009A

Језик рада: Српски
Примљен: 27.11.2024.
Прихваћен: 16.06.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Доц. др Олег Р. Ајрапетов
Факултет државне управе
Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов”
Москва, Руска Федерација
E-mail: oleg_airapetov@list.ru

ЕВАКУАЦИЈА РУСКИХ ТРУПА СА БАЛКАНА 1878–1879. ГОДИНЕ. ТОК, КОНТЕКСТ И ЗНАЧЕЊЕ

АПСТРАКТ: У раду се на основу необјављене и објављене архивске грађе из руских архива, штампе и мемоарске литературе обрађује евакуација руских трупа са Балкана након руско-турског рата 1877/78. године, а у складу са одредбама Берлинског мировног уговора. Посебан акценат стављен је на утицај руске окупације на формирање аутономне Кнежевине Бугарске и Источне Румелије, као и на искуства проистекла из евакуације копном и Дунавом и првог масовног поморског транспорта великог броја војника

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Санстефански мир, Берлински конгрес, Русија, Бугарска, Источна Румелија, окупација, Дунав, море, железница, транспорт трупа.

После сваког рата пре или касније наступа мир, а после мира рат. Након рата војска се враћа у касарне, док њено руководство са већим или мањим успехом треба да изведе закључке за будућност. Руско-турски рат 1877–1878. године у том смислу није представљао никакав изузетак. Пре свега, након завршетка рата појавио се проблем повратка трупа у домовину. Пошто су се руске трупе у Малој Азији налазиле далеко од граница царства, њихов повратак био је повезан са многим организационим проблемима. Решавање тих проблема донело је искуство које ће, како су сматрали савременици, одиграти значајну улогу у будућем ратном конфликту у региону Босфора.

Санстефански мировни уговор са Турском потписан је 19. фебруара (3. марта) 1878. године. Потписивање уговора темпирано је тако да се поклопи са даном доласка на престо цара Александра II. Тај мир требало је да покаже тријумф руске политике на Балкану.¹ „Слава Богу да се завршило – писао је главнокомандујући (велики кнез – прим. прев.) – пресрећан сам. То је диван и незабораван тренутак. Одушевљење међу војницима је огромно.”² У званичном телеграму који је упутио брату речено је: „Срећан сам да честитам Вашем Височанству потписивање мира. Господ је учинио, господару, да свршимо велики и свети подухват који сте започели. На дан на који сте ослободили сељаке феудалне зависности Ви сте ослободили и хришћане од ропства агарјанског”.³ Руским трупам на Балкану 22. фебруара (6. марта) издато је наређење: „Од данас ми се налазимо у земљи пријатељској. Наш однос према пораженој нацији мора бити не само у складу са законима, већ и људски, јер од када је света и века, храбре руске трупе никада се нису светиле немоћном непријатељу”.⁴ Велики број туриста одмах се упутио у престоницу пораженог непријатеља.

¹ *Полное Собрание законов Российской империи* (далее ПСЗ РИ). Собрание второе. (Санкт Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, 1880), Т. 53, Законы 1878 года, Отд. 1. №58264, 156-164.

² Государственный архив Российской Федерации (даље ГАРФ). Ф. 646. Великий Князь Николай Николаевич (Старший), Оп. 1, Ед. хр. 115. Телеграммы вел.кн. Николая Николаевича (Старшего) Романова госпоже Николаевой. Февраль-апрель 1878 г. Л. 23.

³ „Телеграмма Его Императорского Высочества Главнокомандующего действующею армией, из Сан-Стефано, от 19 февраля, 5 ч. Пополудни”, *Правительственный вестник*, 21 февраля (5 марта) 1878 г. № 41, 1; „Известия с Театра войны. Телеграмма Его Императорского Высочества Главнокомандующего действующею армией, из Сан-Стефано, от 19 февраля, 5 ч. Пополудни”, *Русский инвалид*, 21 февраля. № 42, 2.

⁴ „Приказы по авангарду Действующей армии”, *Приказы генерала М.Д. Скобелева (1876-1882)* (Санкт Петербург: Типография, 1913), 55.

Један од првих међу њима био је генерал Михаил Скобаљев, који је у пратњи немачког амбасадора Хајнриха фон Ројса посетио Свету Софију.⁵ Многи официри, а посебно млади гардисти, искористили су прилику која им се ненадано пружила да посете турску престоницу. Пошто је улазак у град био дозвољен само у цивилној одећи коју официри нису имали, они су преко униформе навлачили кожне огртаче, прекривали тканином еполете и стављали на главу фесове уместо шапки. У граду су их препознавали већ издалека, али су их тамо радо чекали хотели и остале разбистрије јер су официри једва чекали прилику да потроше своје плате.⁶

Међутим руске трупе морале су да буду на опрезу. Европи се није журило да призна резултате мира, а постојала је и опасност од сукоба Русије са англо-аустријском коалицијом. С тим у вези са Кавкаског фронта и из Дунавске армије повучена је читава гарда укључујући и артиљеријске јединице, две гренадирске дивизије с комплетном артиљеријском, једна козачка и једна армијска коњичка дивизија, инжењеријска бригада, и део градске опсадне артиљерије. Мада је у саставу Дунавске армије после одласка тих јединица ипак остало 18 активних и три резервне пешадијске дивизије, две стрељачке и две инжењеријске бригаде, шест армијских и две козачке коњичке дивизије и девет донских козачких пукова, положај те армије у случају напада на њену позадину могао је да постане изузетно тежак. У међувремену Дунавска армија добила је задатак да се припреми да заузме Босфор, или бар његове европске обале.⁷

Претња од новог рата отклоњена је након потписивања Берлинског уговора 1(13) јула 1878 године. Русија је била принуђена на уступке. Одрекла се Бајазета и Алашкертске долине и задржала само Ардаган, Карс и Батуми (члан 58)⁸, у којем је морала да уведе

⁵ „Подписание мира. Скобелев в Константинополе. Вооружения Англии”, *Новое Время*, 20 февраля (4 марта) 1878 г, № 712, 1.

⁶ Николай Каульбарс, „Посещение русскими офицерами Константинополя (из письма в редакцию)”, *Русский инвалид*, 22 февраля 1878 г. №43, 4; Александр А. Берс, „Воспоминания офицера лейб-гвардии Преображенского полка о походе в Турцию в 1877-1878 гг”, *Русская старина* (даље РС) (1898), Том 96. Вып. 12, 704. Александър Мосолов. *България 1878-1883. Спомени* (София: Аргес, 1991), 10.

⁷ № 9. 1878 г., февраля 27. Письмо военного министра Д.А. Милютин Николаю Николаевичу (Старшему) об усилении обороны западных границ России и боевых задачах Балканской армии в случае войны с Англией и Австро-Венгрией, *Освобождение Болгарии. Документы в трех томах*. Т.3, Борьба России и болгарского народа за создание болгарского государства 1878-1879. (Москва: Издательство АН СССР, 1967), 29.

⁸ *Полное собрание законов Российской империи, Собрание второе*, Т. 53, Законы 1878 года, Отд. 2, № 58744, 52.

режим порто-франко (слободна лука, то јест бесцаринска зона, члан 59⁹). Турска се одрекла права на спорни погранични град Хотур (Хој – прим прев.) у корист Персије (члан 60¹⁰), док повратак јужне Бесарабије Русији, која јој је одузета 1856. године (чланови 45–46) и улазак Добруџе у састав Румуније нису довођени у питање (члан 46).¹¹

Главнокомандујући Дунавске армије инжењеријски генерал и генерал ађутант гроф Е. И. Тотлебен обратио се 24. јула (5. августа) 1878. године министру војном генералу од инфантерије генерал-ађутанту Д. А. Миљутину писмом у вези са плановима за организацију евакуације трупа назад у Русију. Пре свега затражио је да се обезбеди што већи број бродова за потребе превоза трупа. Предложио је чак да се за те потребе делимично разоружају бродови који су коришћени за одбрану црноморске обале. Осим тога, за њега је било од посебне важности и питање да ли ће трупе по повратку у домовину остати на окупу или ће се почети са отпуштањем резервиста кућама.¹² Одговор на последње питање дошао је релативно брзо. Већ 3(15) августа издато је наређење о преласку армије на мирнодопску формацију.¹³

Стање у позадини Дунавске армије на Балкану искључивало је могућност брзог транспорта већег броја војника и терета. На југозападу Руског царства, према граници са Румунијом водила је само једна железничка пруга, чија је пропусна моћ била невелика.¹⁴ Румунске железнице, грађене по европским стандардима, имале су само један колосек, који је у односу на руске био ужи за 8,5 сантиметара, док је квалитет шина био веома низак. Због свега тога пропусна могућност румунских железница била је мања од руских.¹⁵ Осим тога, предаја Јужне Бесарабије Русији изазвала је у Румунији велико незадовољство, мада је румунска страна била правовремено и јасно упозорена да је такво решење неизбежно.¹⁶ Букурешт није желео да препусти

⁹ Исто, 53.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто, 51.

¹² Российский Государственный военно-исторический архив (даље РГВИА), Ф. 485, Русско-турецкая война 1877-1878 гг, Оп. 1, Ед. хр. 28, Переписка с Полевым штабом о возвращении войск в Россию. Л. 45.

¹³ „Внутренние известия”, *Русский инвалид*, 11 августа 1878 г. № 179, 1.

¹⁴ РГВИА, Ф. 846, Военно-Ученый архив, Оп. 16, Ед. хр. 7036, О перевозке Полевого штаба и частей войск на квартиры сосредоточения Действующей армии в Бессарабии и сопредельных губерниях. 27 октября 1876 года - 20 января 1877 года, Л. 39.

¹⁵ Павел М. Лессар, *Военно-железнодорожные постройки русской армии* (Санкт Петербург: Издание книгопродавца О.И. Колесова, 1879), 3; 7.

¹⁶ Сан-Стефано. Записки графа Н.П. Игнатьева (Петроград: Новое Время, 1916), 43.

Бесарабију и чак је тражио помоћ од Британаца, позивајући на међународне гаранције граница из 1856. године.¹⁷

Преко Дунава, на највећем делу територије Бугарске није било ни таквих пруга. У току операција вођених 1878. године под руску контролу дошла је потпуно неоштећена мрежа Јужнотурских железница. Изградио их је барон Морис де Гирс и повезивале су Пловдив са Цариградом. Од њихове укупне дужине од 723 километра, под контролом Дунавске армије после заузећа Сан Стефана нашло се целих 704 километра.¹⁸ На правцу ка Једрену постојала су три велика моста на подручју мочварне маричке долине (дужине 56, 90 и 112 метара), два велика моста преко Марице на прилазима граду и у самом Једрену (дужине 151 и 245 метара), као и 34 мала моста, сви неоштећени.¹⁹ Истина, возни парк био је готово безначајан. Коњичке претходнице заробиле су у Дедеагачу око 200 железничких вагона и локомотива, што је знатно олакшало снабдевање трупа и превоз пешадије.²⁰

У Закавказју трупе су се повлачиле на територију Руског царства, укључујући у то и новозадобијене области (Батуми и Карс), углавном копненим путевима, пешке. Пошто су се турске трупе у лето 1878. године још увек налазиле у Батумију, предвиђало се да ће ради безбедног запоседања града бити потребно да се организује транспорт дела кавкаских трупа из Потија у Батуми морем.²¹ За тим међутим није било потребе. Већ 16(28) августа 1878. године почели су покрети руских трупа ка Батумију. Одреди су се кретали у три колоне, које је требало да се усредоточе у граду.²² Насупрот очекивањима и предвиђањима европске и британске штампе, није било отпора и све се завршило крајње мирно.²³ Најратоборнији део локалног становништва, Лази, послушали су препоруке турског гуверне-

¹⁷ Augustus Loftus, *Diplomatic reminiscences*, Vol. 2. 1862-1879 (London: Cassel and Co., 1894), 253-254.

¹⁸ Александр Измаилов, *Очерки железнодорожного дела в войне 1877-1878 годов* (Санкт Петербург: Тип. Шредера, 1880), 66.

¹⁹ Исто, 81.

²⁰ РГВИА, Ф, 846, Военно-Ученый архив, Оп. 16, Ед. хр. 7159, Дело Полевого штаба, о наступлении авангарда армии на Адрианополь и Константинополь. Л. 78.

²¹ РГВИА, Ф, 485, Русско-турецкая война 1877-1878 гг, Оп. 1. Ед. хр. 28, Переписка с Полевым штабом о возвращении войск в Россию. Л. 52.

²² „Официальная часть. Боржом, 22 августа”, *Кавказ*, 24 августа 1878 г. № 191, 1.

²³ „Занятие Батума”, *Кавказ*, 5 сентября 1878 г, № 199, 1.

ра и енглеског конзула и донели одлуку да се не супротстављају.²⁴ Локално становништво слало је депутације које су изјављивале да ће се заклети на верност новој држави. На челу депутација налазили су се представници беговата, хришћанско и муслиманско свештенство, затим обичан народ са хлебом и сољу. На прилазима граду руске трупе дочекао је и командант турских трупа у њему Дервиш-паша.²⁵ Хришћанско становништво, углавном Јермени и Грци, било је изузетно радосно. У Артвину, граду насељеном претежно Јерменима, служени су молебни благодарности.²⁶

Дервиш-паша предао је 25. августа (6. септембра) 1878 године Батуми. руским трупама. У градску луку упловили су руски ратни бродови.²⁷ Велики кнез Михаил Николајевич издао је 26. августа (7. септембра) наређење: „Вашиим јучерашњим уласком у Батуми завршени су ваши ратни напори, напори трупа Кавкаске армије... А сада у миру и чисте савести идете на заслужени одмор. Одлазећи са ратишта понесите са собом осећање да сте часно извршили своју дужност и заслужили захвалност отаџбине”.²⁸

У Ерзерум је 29. августа (10. септембра) стигла потврђена информација да се Батуми предао. Одмах затим направљен је план евакуације руске војске из града.²⁹ Руске трупе остале су у Ерзеруму све до почетка јесени 1878. године. Боравак у граду показао се веома тегобним. Август 1878. године био је веома топао, те су официри и војници једва чекали наређење о повратку у домовину.³⁰

Последњи пароброд са турским трупама испловио је из Батумија 31. августа (12. септембра). Истога дана почела је евакуација руских трупа из Ерзерума.³¹ Наредбом намесника и главнокомандујућег

²⁴ „Неофицијална часть. Телеграммы от международного агентства”, *Кавказ*, 19 августа 1878 г, № 187, 1.

²⁵ „Хроника”, *С.-Петербургские ведомости*, 29 августа (10 сентября) 1878 г, № 237, 2.

²⁶ „Официјална часть. Боржом, 22 августа”, *Кавказ*, 24 августа 1878 г, № 191, 1.

²⁷ „Официјална часть. Телеграмма. Боржом”, 26 августа”, *Кавказ*, 29 августа 1878 г, № 194, 1; *Батум и его окрестности: к 25-лѣтію присоединенія гор. Батума к Россійской имперіи* (Батуми: Изд. Батумскаго городского обществѣннаго управленія, 1906), 98-99.

²⁸ „Официјална часть. Приказы по Кавказской армии и Кавказскому Военному округу. Августа 26-го 1878 года. В Боржоме”, *Кавказ*, 2 сентября 1878 г, № 197, 1.

²⁹ „Неофицијална часть. Телеграммы. Эрзерум, 29 августа”, *Кавказ*, 1 сентября 1878 г, № 196, 1.

³⁰ „Неофицијална часть. Телеграммы. Эрзерум, 15 августа”, *Кавказ*, 17 августа 1878 г, № 185, 1.

³¹ „Телеграмма Его Императорского Высочества Великого Князя Михаила Николаевича, от 1 сентября”, *Русский инвалид*, 2 сентября 1878 г, № 194, 2.

Кавкаске армије великог кнеза Михаила Николајевича од 20. септембра (2. октобра) 1878. године од дела Лазистанског санџака који је предат Русији образована је Батумска област. Власт у њој пренета је на војног гувернера.³² Војни гувернер Ерзерумске области генерал мајор С. М. Духовски предао је 6(18) септембра град ферику (дивизијском генералу) Муса-паши.³³ Од 1. до 7 (13–19) септембра 1878. године руске трупе напустиле су Ерзерумски санџак.³⁴

Генерал Тотлебен добио је 1(13) августа 1878. године Царски указ о евакуацији трупа оперативне војске и обавестио министра војног да ће га спровести у дело чим пристигну први пароброди.³⁵ Због компликованих односа са донедавним савезником Румунијом, донета је одлука да се 200.000 људи, већа количина коња, санитарских, позадинских и артиљеријских јединица евакуише морским путем, преко лука у Мраморном мору, као што су Сан Стефано, Ерекли, Родосто, Бујук – Чекмежи, као и преко Бургаса.³⁶ Најлакше је било организовати евакуацију Рушчукског одреда. Било је планирано да се IV и IX армијски корпус из његовог састава пребаце преко Рушчука (Русе – прим. прев.) у Бендер, а затим морем у Одесу.³⁷ Прилази црноморским лукама с мора били су још пре отпочињања непријатељства минирани. Да би се осигурао безбедан пролаз конвоја, Тотлебен је још 26. јула (7. августа) затражио дозволу команданта Црноморске флоте адмирала генерал-ађутанта Н. А. Аркаса да започне са делимичним разминирањем лука Севастопоља, Очакова и Одесе како би се проширио пролаз кроз минска поља³⁸ Већ 30. јула (11. августа) добијена је одговарајућа дозвола 1(13) августа пролази су били де-

³² „Приказ по Кавказской армии и Кавказскому Военному округу. Сентября 20-го дня 1878 г., в Боржоме. Временное положение об управлении Батумской областью”, *Русский инвалид*, 8 октября 1878 г, № 222, 1-2; „Приказ по Кавказской армии и Кавказскому Военному округу (20-го сентября 1878 года, в Боржоме)”, *Правительственный вестник*, 10(22) октября 1878 г, № 225, 1.

³³ „Неофициальная часть. Телеграммы. Эрзерум, 7 сентября”, *Кавказ*, 10 сентября 1878 г, № 203, 1-2.

³⁴ Сергей М. Духовской, *Русские в Эрзеруме в 1878 году* (Санкт Петербург: Типография В. А. Полетики, 1878), 31.

³⁵ РГВИА, Ф. 485, Русско-турецкая война 1877-1878 гг, Оп. 1, Ед. хр. 28, Переписка с Полевым штабом о возвращении войск в Россию, Л. 84.

³⁶ Дмитрий Красовский, „Перевозка войск Действующей армии из портов Мраморного моря и Бургасского залива”, *Морской сборник* (даље МС) (1884) № 4, 115; 117.

³⁷ РГВИА, Ф. 485, Русско-турецкая война 1877-1878 гг, Оп. 1, Ед. хр. 28, Переписка с Полевым штабом о возвращении войск в Россию, Л. 49.

³⁸ *Исто*, Л. 75.

лимитно проширени.³⁹ До 6(18) августа радови су још били у току, а њима је био обухваћен и Керч.⁴⁰ Припремни радови у Бургасу почели су у септембру. Изводила су их два руска инжењеријска батаљона. Урађено је много, тако да су ови радови изменили слику града који је био у значајној мери изложен ратним разарањима. Радови су коштали око 130.000 рубаља у папиру.⁴¹ За почетак трупе су започеле радове на поправци путева који су водили ка лукама, инжењерци су равнали нагибе и улегнућа, градили прилазне путеве и пристаништа и поставили понтонски мост преко реке Мандра.⁴² Дубина није дозвољавала паробродима да директно приђу везовима, па су ради претовара скупљене барже, тегљачи, парни реморкери и шкуне са плитким газом. Њих је углавном испоручило Руско паробродарско и трговинско друштво (Российское Общество пароходства и Торговли РОПиТ),⁴³ које је још августа 1856. године основала руска царска влада⁴⁴ да би се обезбедио превоз путника и робе у почетку на Црном, а затим и на Средоземном мору.⁴⁵

Тотлебен је 1(13) августа предложио да се разорујају поједине барже, које су коришћене за одбрану морских прилаза Одеси (на њих су били постављени минобацачи) и да се пошаљу на Балкан.⁴⁶ Већ наредног дана донет је царски указ да се разорујају три такве барже и да се пошаљу за Сан Стефано.⁴⁷ У току рата руска морнарица је од РОПиТ-а реквирирала 30 пароброда, три парна реморкера, осам баржи и пет чамаца. Њихова вредност износила је 3.300.000 рубаља, док је компанија добила од Министарства флоте 1.918.910 рубаља за случај губитка реквирираних пловила.⁴⁸ У Сан Стефану и код Чаталце била је заказана парада која је требало да претходи евакуацији

³⁹ Исто, Л. 76–77.

⁴⁰ Исто, Л. 107

⁴¹ А. „Порт Бургас. 4(16) мая”, *Новое Время*, 13(25) мая 1879 г, № 1150, 1–2.

⁴² Д. Красовский, „Перевозка войск...”, *МС* (1884), № 5, 72.

⁴³ Исто, *МС* (1884), № 4, 118.

⁴⁴ *Устав Высочайше Утвержденного Русского Общества Пароходства и Торговли* (Санкт Петербург: Тип. Д. Кесневилы, 1856), 5; Сергей И. Иловайский, *Исторический очерк пятидесятилетия Русского общества пароходства и торговли* (Одесса: Типография Акционерного Южнорусского общества печатного дела, 1907), 23.

⁴⁵ М. „Россия на Черном море и в Палестине в 1856-1860 гг”, *РС* (1889). Том 62. Вып. 6, 718-719.

⁴⁶ РГВИА, Ф. 485. Русско-турецкая война 1877-1878 гг, Оп. 1, Ед. хр. 28. Переписка с Полевым штабом о возвращении войск в Россию, Л. 88.

⁴⁷ Исто, Л. 91.

⁴⁸ Александр И. Денисов, *Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас. Биографический очерк* (Севастополь: Типография Д. О. Харченко, 1887), 111-113.

руских трупа.⁴⁹ На ту параду нешто раније дошло је много знатижељних посматрача.⁵⁰

На паради 7(17) августа учествовали су IV и VIII армијски корпус са укупно 120 батаљона, 22 ескадрона и пет козачких ескадрона, 286 артиљеријских оруђа са 1.725 официра и 81.283 подофицира и војника. Трупама на паради командовао је генерал Радецки, док је параду примио његов заповедник, командант Дунавске армије генерал Тотлебен. Међу публиком су се налазили турски генерали и официри, дипломате и војни изасланици разних земаља акредитовани у Турској. Пешадија је марширала у смакнутим батаљонским порецима, а у једном од њих поред главнокомандујућег је прошао и будући генерал Алексејев.⁵¹ „Сјајни војници под мојом командом – гласило је наређење Тотлебена – Коначно је дошао и тај дугоочекивани тренутак. Према највишем указу нашег господара и императора морамо се вратити у отаџбину”.⁵²

Први су превезени рањени и болесни. За њихов прихват у црноморским лукама припремљени су значајни смештајни капацитети.⁵³ Разне заразне болести прошириле су се међу војском већ након потписивања мировног уговора. Пегави тифус био је свакодневна појава. Заробљени и рањени турски војници и избеглице ширили су заразу међу Русима под Константинопољем. Од марта 1878. године, то јест практично одмах након окончања борбених дејстава, тифус је попримио карактеристике епидемије. У сваком пуку дневно је оболевало између 34 и 40 војника. Било је потребно подићи три пољске болнице са по 1.000 кревета. Непостојање канализационе мреже и довољно извора пијаће воде проузроковали су потом пораст маларије и стомачних тегоба. Ширење зараза представљало је опасан фактор са којим је војска морала да се суочи. У марту је било 390 болесних, у априлу 1.648, у мају 5.733, а у јуну се њихов број повећао чак на 19.333. Војска је била озбиљно ослабљена. Епидемија је почела да се смирује тек крајем јуна, када је у сваком од пукова дневно

⁴⁹ „Внутренние известия”, *Правительственный вестник*, 19(31) августа 1878 г, № 185, 2.

⁵⁰ Вячеслав Борисов, Александр Сыщанко, *Походы 64-го пехотного Казанского Его Императорского Высочества Великому Князю Михаилу Николаевичу полка. 1642-1700-1886* (Санкт Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1888) 610-611.

⁵¹ Александр Пузыревский, „Из Сан-Стефано (Корреспонденция «Русского инвалида»)”, *Русский инвалид*, 18 августа 1878 г, № 184, 3-4.

⁵² „Приказ Главнокомандующего генерал-адъютанта Тотлебена”, *Николаевский вестник*, 19 сентября 1878 г, № 101, 382.

⁵³ „Внутренние известия”, *Русский инвалид*, 1 сентября 1878 г, № 193, 4.

оболевало свега пет до шест војника. До септембра 1878. године с Балканског полуострва евакуисано је морским путем 268 болесних официра и 63.711 војника.⁵⁴

Евакуација рањених и болесних у лето 1878. године створила је изузетно сложену санитарну ситуацију на југу Русије.⁵⁵ Епидемија тифуса захватила је и ово подручје, али захваљујући проведеним хитним мерама није прерасла у катастрофу великих размера. Кроз 84. болницу у Николајеву од 12(24) септембра 1877. до 12(24) септембра 1878. године прошло је 4.200 људи, од којих је умрло само њих 160, или мање од 4%.⁵⁶ Одмах након евакуације рањених и болесних ка престоници је кренула и Гарда. Утврђен је и план превозења гардијских јединица. Оне су превожене морским путем до Одесе, Севастопоља и Николајева, а након тога транспортоване железницом до Петербурга и Варшаве.⁵⁷ Затим се, према плану који је израдио Главни генералштаб, кренуло са превозењем пукова из састава резервних дивизија (са изузетком прва четири) и артиљеријских бригада из њиховог састава, затим козачке јединице и након њих коњица и гренадири.⁵⁸ Јединице које су се налазиле у Румунији требало је да се евакуишу железницом, гарда и гренадири из Сан Стефана у Севастопол, Одесу и Николајев, а остали из Бургаса и Варне морским путем до тих истих лука, или из Глаца Дунавом и морским путем до Одесе и Николајева.⁵⁹

Командант Гардијског корпуса генерал лајтнант гроф П. А. Шувалов издао је 8(20) августа наређење: „Војници Гардијског корпуса! Дошло је време за повратак у отаџбину... Убрзо ћемо се вратити родним огњиштима и мирнодопском животу”.⁶⁰ Новинар који се нашао на лицу места писао је: „На правцу ка Сан Стефану усидрило се де-

⁵⁴ Гримм, „Заметки военного врача (Из опыта войны)”, *ВС* (1879), № 4, 396-399; 405; А. Пузыревский „Воспоминания офицера генерального штаба о войне 1877-1878 годов в Европейской Турции”, *ВС* (1879). № 6, 396; 398; Б, „3-я гренадерская дивизия в русско-турецкой войне 1877-1878 гг.”, *ВС* (1882), № 2, 412-413; Н.[А.] Епанчин, „Очерк действий Западного отряда генерал-адъютанта Гурко”, *ВС* (1893) № 4, 190-191; Николай К. Шильдер, *Граф Эдуард Иванович Тотлебен. Его жизнь и деятельность. Биографический очерк* (Санкт Петербург: Русская скоропечатня, 1886) Т. 2, 883.

⁵⁵ Д. Красовский, „Перевозка войск...”, *МС* (1884), № 4, 120.

⁵⁶ „Внутренние известия”, Николаевский вестник, 21 сентября 1878 г, № 102, 386.

⁵⁷ „Внутренние известия”, *Русский инвалид*, 12 августа 1878 г, № 180, 2.

⁵⁸ РГВИА, Ф. 485, Русско-турецкая война 1877 - 1878 гг, Оп. 1, Ед. хр. 28, Переписка с Полевым штабом о возвращении войск в Россию, ЛЛ. 113-113. об.

⁵⁹ *Исто*, Л. 115.

⁶⁰ „Приказ по гвардейскому корпусу (8 августа 1878 года № 66. Гор. Сан-Стефано)”, *Правительственный вестник*, 20 августа (1 сентября) 1878 г, № 186, 1.

сетак пароброда, са великим цифрама беле боје исписаним на боковима. Ти бројеви указивали су на то да су пароброди били одређени за транспорт наше победоносне армије из Турске назад у Русију”.⁶¹ Главни терет превозења пао је на плећа компаније РОПит-а, која је ангажовала 10 сопствених и један инострани брод, а требало је да их додатно подрже и бродови компаније Доброфлот „Россия” „Петербург” и „Москва”.⁶² Трупe су почеле да се укрцавају у конвоје 11(23) августа 1878. године у свим за то предвиђеним лукама у Мраморном мору.⁶³ Лука је била крцата војницима, комором и коњима, али се све одвијало у потпуном реду.⁶⁴ За неколико дана кроз Босфор је прошло 12 транспорта са укупно 18.000 војника и старешина. То су били гардисти.⁶⁵ И поред тога што је било лето, море је било немирно. Први ешалон бродова захватила је јака олуја, а 80 од 500 укрцаних коња липсало је на путу.⁶⁶

Први пароброд „Ериклик” пристигао је у Одесу 13(25) августа. На њему су се налазили командант V армијског корпуса генерал од инфантерије генерал-ађутант Ф. Ф. Радецки и генерал Шувалов.⁶⁷ Први пароброд под именом „Черкеск”, са 31 официром и 1.500 подофицира и војника, стигао је у Николајев 16(28) августа. То су били војници финског и павловског пука.⁶⁸ Трупe су превозене у Севастопољ, Одесу, Николајев и Таганрог. У последњи од наведених градова пребачене си неке козачке јединице.⁶⁹ Главни правац евакуације гардијских јединица ишао је кроз Одесу. Мештани су их дочекивали са добродошлицом: „Становници Одесе неће заборавити да је њихов град прво руско насеље које се нашло на путу херојима који су се изузетно истакли у борбама и толико дуго били ван отаџбине”.⁷⁰

Обични војници били су смештени у логору у близини града, а официри и генерали у хотелима у центру. Војници су морали да

⁶¹ „Сан-Стефано. 12 августа”, *Одесский вестник*, 20 августа 1878 г, № 186, 2.

⁶² Д. Красовский, „Перевозка войск...”, *МС* (1884), № 5, 72.

⁶³ *Исто*, № 4, 136.

⁶⁴ „Сан-Стефано. 12 августа”, *Одесский вестник*, 20 августа 1878 г. № 186, 2.

⁶⁵ „Телеграммы Международного телеграфного агентства”, *Правительственный вестник*, 19(31) августа 1878 г, № 185, 2.

⁶⁶ „Внутренние известия. Одесса, 14-го августа”, *С.-Петербургские ведомости*, 23 августа (4 сентября) 1878 г, № 231, 2.

⁶⁷ „Внутренние известия. Одесса, 19-го августа”, *С.-Петербургские ведомости*, 27 августа (8 сентября) 1878 г, № 235, 3.

⁶⁸ „Городская хроника”, *Николаевский вестник*, 17 августа 1878 г, № 89, 339.

⁶⁹ Д. Красовский, „Перевозка войск...”, *МС* (1884), № 5, 73.

⁷⁰ „Одесса, 14 августа”, *Одесский вестник*, 15 августа 1878 г, № 182, 1.

прођу кроз дезинфикују и да се окупају, након чега су их укрцавали у железничке вагоне да би даље наставили путовање.⁷¹ Војници су се радовали што су добили могућност да се оперу и дезинфикују, нарочито након боравка у околини Сан Стефана, где је армија страдала од епидемије тифуса. Власници јавних купатила користили су ситуацију и подигли цене својих услуга. Цена купања порасла је са три на 10 копејки, и то уз коришћење сопственог сапуна и пешкира. То је била права пљачка. И власници хотела и соба за изнајмљивање покушали су да повисе цене, али им то ипак није пошло за руком. Наиме, градске власти унапред су се позабавиле тим проблемом,⁷² на тај начин што су објављивали огласе о издавању по фиксним ценама или их, по жељи власника, уступали бесплатно.⁷³

Александар II лично је пошао да дочека своје гардисте. Ујутро 18(30) августа стигао је на железничку станицу „Куликово Поље”.⁷⁴ Тамо су га дочекали градоначелник, генерал од артиљерије гроф В. В. Левашов, командант флоте адмирал Аркас, представници градских власти и многобројна маса грађана.⁷⁵ Тога дана цар је извршио смотру пристиглих и локалних јединица у Одеси,⁷⁶ 19(31) августа у Николајеву⁷⁷ и 20. августа (1. септембра) у Севастопољу⁷⁸, након чега је отишао да изврши инспекцију флоте и утврђења у Очакову.⁷⁹ Поново је дошао у Севастопол 25. августа (6. септембра) на јахти „Ливадија”. Ту су већ три дана боравили Семјоновски и Прображенски пук. Након смотре они су кренули за Петербург.⁸⁰ Временске при-

⁷¹ „С дороги в Сан-Стефано по Черному морю”, *С.-Петербургские ведомости*, 8 (20 септембра) 1878 г, № 247, 4.

⁷² „Внутренние известия. Одесса, 14-го августа”, *С.-Петербургские ведомости*, 23 августа (4 септембра) 1878 г, № 231, 2.

⁷³ „От Одесской городской управы”, *Ведомости Одесского градоначальства*, 15 августа 1878 г, № 161, 1; „От Одесской городской управы”, *Ведомости Одесского градоначальства*, 18 августа 1878 г, № 163, 1.

⁷⁴ „Одесса, 18-го августа. Городские ведомости”, *Ведомости Одесского градоначальства*, 19 августа 1878 г, № 164, 1.

⁷⁵ „Военные и дипломатические ведомости”, *Одесский вестник*, 19 августа 1878 г, № 185, 2.

⁷⁶ „Телеграммы. Одесса, 18-го августа”, *Правительственный вестник*, 19(31) августа 1878 г, № 185, 2.

⁷⁷ „Телеграммы. Николаев, 19-го августа”, *Правительственный вестник*, 20 августа (1 септембра) 1878 г, № 185, 2.

⁷⁸ „Телеграммы. Севастополь, 20-го августа”, *Правительственный вестник*, 22 августа (3 септембра) 1878 г, № 185, 2.

⁷⁹ „Дополнения к Высочайшим приказам”, *Русский инвалид*, 29 августа 1878 г, № 192, 1.

⁸⁰ „Внутренний отдел”, *Николаевский вестник*, 2 септембра 1878 г, № 95, 364.

лике ишле су у прилог успешном повратку јединица у отаџбину. „Захваљујући одличном времену, бележио је 'Николајевски весник', транспорт трупа из Турске одвија се несметано и пароброди са драгим нам гостима пристижу тачно и у складу са возним редом!”⁸¹

Планирано је да се превоз гардијских јединица заврши до 4(16) септембра.⁸² Истовремено су одређени и рокови за повратак осталих јединица руске војске: 1. гардијске, 10. и 11. резервне пешадијске, 1. коњичке, 1. и 3. донске козачке дивизије, заједно са припадајућим артиљеријским, позадинским и санитетским јединицама и самосталним козачким пуковима. Са превозом из Бесарабије требало је да се почне 3. и 4 (15. и 16) августа и да се заврши до 3. и 4 (15. и 16) септембра. Део козачких јединица транспортован је у Армавир, Новочеркаск и Оренбург из Петербурга, Варшаве и Москве.⁸³

Ујутро 5(17) августа 1878. године из Кронштадта ка Средоземном мору запловили су пароброди истог типа „Русија” и „Петербург”.⁸⁴ За оно време „Русија” је била изузетно брз брод. Њена максимална брзина пловидбе износила је 14 чворова и могла је да прими до 3.000 људи (за транспорте на краћим релацијама).⁸⁵ У случају транспорта на великим удаљеностима њен капацитет био је дупло мањи. Депласман „Русије” премашивао је 3.507 бруто регистарских тона.⁸⁶ Њен претходник био је пароброд РОПит-а под истим именом. Ти пароброди представљали су резерву руске флоте на Црном мору. У време рата РОПит-ова „Русија” је наоружана и коришћена као ратни брод. Она је 13(25) децембра 1877. године заробила и као ратни плен довезла у Севастопол турски пароброд „Мерсина” са 700 војника и товаром провијанта.⁸⁷ Нова „Русија” пристигла је у Сан Стефано 1(13) септембра, у завршној фази транспортавања 1878. године.⁸⁸

⁸¹ „Городская хроника”, *Николаевский вестник*, 5 сентября 1878 г, № 96, 366.

⁸² „Внутренние известия”, *Русский инвалид*, 12 августа 1878 г, № 190, 2.

⁸³ „Внутренние известия”, *Русский инвалид*, 13 августа 1878 г, № 181, 2-3.

⁸⁴ „Кронштадт, 5 августа”, *Кронштадтский вестник*, 9(21) августа 1878 г, № 93(2551), 1.

⁸⁵ „Пароход «Россия» (Holsatia) - первый крейсер Русского добровольного флота”, *Нива. Иллюстрированный журнал литературы, политики и современной жизни* (1878), № 30, 544-545.

⁸⁶ Михаил Ю. Поггенполь, *Очерк возникновения и деятельности Добровольного флота за время 25-летнего его существования* (Санкт Петербург: Типография А. Бенке, 1903), 232; 235.

⁸⁷ Евгений А. Мязговский, *История Черноморского флота, 1696-1912* (Санкт Петербург: Тип. Товарищества А. С. Суворина, 1914), 105.

⁸⁸ „Морская хроника (Извлечение из донесения командира крейсера добровольного флота «Россия»). Капитан-лейтенант Дубасов”, *Николаевский вестник*,

Транспорти из Сан Стефана, Родоста, Ереклија и Бујук-Чекмеџија завршени су од 9(21) до 16(28) септембра.⁸⁹

За прве две недеље септембра 1878. године у Русију су пребачене две гардијске, једна пешадијска и једна резервна пешадијска дивизија и неколико козачких пукова са артиљеријским и позадинским деловима.⁹⁰ Од 15(27) септембра почео је транспорт из Бургаса.⁹¹ Град се у то време значајно изменио. Отворено је много кафеа и чак италијанско позориште чији је покровитељ био италијански конзул.⁹² Поморски транспорт 1878. године завршен је 7(19) новембра, без инцидената. Извршено је 205 превозења, од којих је 125 обављено паробродима РОПиТ-а, њих 68 иностраним пловилама и 10 паробродима Доброфлота. Укупно је превезен 3.731 официр, 134.408 подофицира и војника, 21.915 коња и 7.746 топова и кола.⁹³ Губитака је било само међу превоженим животињама. Коњи гардијских пукова тешко су подносили љуљање брода, тако да 75 њих није преживело транспорт морем.⁹⁴ Путовање ешалона са југа Русије до места њиховог сталног боравка претворило се у велики празник. Возови су свугде дочекивани са цвећем, овацијама и послужењем.⁹⁵

Главни ешалон Гарде стигао је 2(14) септембра у Петербург.⁹⁶ Реч је Измаиловском пуку цареве личне гарде. Његова четири ешалона искрцала су се на железничкој станици Колпино у ноћи између 2. и 3 (14. и 15) септембра и након данаведеног испред града кренули су ка својим касарнама.⁹⁷ У Санкт Петербург су ушли у маршевском поретку, крећући се Московским булеваром поред Тријумфалне капије.⁹⁸ Следећег дана у град су ушли ловачки и фински пук царске личне гарде.⁹⁹ „Грандиозност дочека који су 4. септембра организо-

28 сентября 1878 г, № 104, 393.

⁸⁹ Д. Красовский, „Перевозка войск...”, *МС* (1884), № 4, 136.

⁹⁰ РГВИА, Ф. 485. Русско-турецкая война 1877-1878 гг, Оп. 1, Ед. хр. 17, Строевые рапорты войск Действующей армии и оккупационных войск в Болгарии за период с 16 июля 1878 г. по 15 июля 1879 г, Л.

⁹¹ Д. Красовский, „Перевозка войск...”, *МС* (1884), № 5, 70.

⁹² А. „Порт Бургас. 4(16) мая”, *Новое Время*, 13(25) мая 1879 г, №1150, 2.

⁹³ *Исто*, 73-74.

⁹⁴ Д. Красовский, „Перевозка войск...”, *МС* (1884), № 4, 137.

⁹⁵ Дмитрий В. Баланин, „Турецкий поход 1877-1878 годов (Из воспоминаний офицера)”, *Военный сборник* (даље *ВС*) (1897), № 10, 262-263.

⁹⁶ „Приказ по войскам гвардии и Петербургского Военного округа. Сентября 2-го дня, № 76”, *Русский инвалид*, 3 сентября 1878 г, № 195, 2.

⁹⁷ „Хроники”, *С.-Петербургские ведомости*, 5(17) сентября 1878 г, № 244, 2.

⁹⁸ „Внутренние известия”, *Русский инвалид*, 25 августа 1878 г, № 190, 2.

⁹⁹ „Хроники”, *С.-Петербургские ведомости*, 7(19) сентября 1878 г, № 246, 2.

вали становници Васиљевског острва финском царском гардијском пуку, тешко је описати. Николајевски мост био је буквално препун народа због чега је по њему заустављен саобраћај.”¹⁰⁰ Принц престолонаследник који се вратио са Балкана преузео је поново 7(19) септембра команду над Гардијским корпусом.¹⁰¹ По повратку у Русију јединице су прешле на мирнодопску формацију.¹⁰² У домовину се, међутим, нису вратиле све јединице. Неке су морале да се задрже на Балкану.

Руска војска напустила је положаје код Константинопоља, али је под њеном контролом и даље остао Једренски санџак, где су се концентрисале трупе повучене из околине Цариграда.¹⁰³ Према одредбама берлинског мировног уговора у Бугарској је успостављена привремена управа под руководством руског царског комесара орочена на девет месеци (чланови 6 и 7).¹⁰⁴ Још 3(15) фебруара 1878. године на то место постављен је генерал од кавалерије генерал-ађутант кнез А. М. Дондуков-Корсаков. Претпостављало се да ће он управљати кнежевинам у Санстефанским границама. Сада је, међутим, морао значајно да ограничи делокруг рада.¹⁰⁵ Из Пловдива, где му се налазила резиденција, кнез се преселио у Софију.¹⁰⁶ За генералног губернатора Источне Румелије постављен је 4(16) октобра 1878. године командант IX армијског корпуса генерал-лајтнант А. Д. Столипин, Он је био потчињен царском комесару. Ово Генерално губернаторство састојало се из три губерније (Пловдивске, Једренске и Сливенске). У свакој од њих Бугари су чинили 2/3 становништва. Главни задатак нове администрације било је смиривање ситуације у области.¹⁰⁷

Главнина Дунавске армије повлачила се са Балкана. Убрзо, међутим, евакуација и укрцавање били су одложени због новог заостравања прилика на Балкану. Избио је велики број устанака, почевши од Босне и Херцеговине, где се Аустријанцима супротставило локално

¹⁰⁰ „Хроники”, *С.-Петербургские ведомости*, 6(18) септембра 1878 г, № 245, 2.

¹⁰¹ „Приказ по войскам гвардии и Петербургского Военного округа. Сентября 7-го дня, №78”, *Русский инвалид*, 8 септембра 1878 г, № 199, 2.

¹⁰² „Внутренние известия”, *Русский инвалид*, 11 августа 1878 г, № 179, 1.

¹⁰³ В. Борисов, А. Сыцяно, *н. д.*, 612.

¹⁰⁴ *ПСЗ РИ. Собрание второе*, Т. 53, Законы 1878 года, Отд. 2, № 58744, 44-45.

¹⁰⁵ Николай Овсяный, „Устроители Болгарии: князь Черкасский, князь Дондуков-Корсаков и Столыпин”, *РС* 1909), Том 137, Вып. 3, 582.

¹⁰⁶ Николай Овсяный, „Устроители Болгарии: князь Черкасский, князь Дондуков-Корсаков и Столыпин”, *РС* 1909), Том 138. Вып. 5, 251-252.

¹⁰⁷ „Циркуляры Главного штаба”, *Русский инвалид*, 31 июля 1879 г, № 166, 2.

становништво, па све до Албаније и Македоније.¹⁰⁸ Аустријанци су 18. Августа, након гранатирања положаја устаника уз употребу 52 топа, заузели Сарајево. Борбе су се водиле на улицама града. Побуњеници су пружили озбиљан отпор. У Бечу су објавили да су заробили доста артиљерије, око 9.000 граната и 1.000 модерних пушака марке „пибоди“ и „сајдерс“. До 21. августа Аустријанци су поразили главне непријатељске снаге и окупирали најважнија насељена места у Босни и Херцеговини. Многима се чинило да ће се ситуација смирити, али су руске трупе сматрале да ће доћи до даљег усложњавања.¹⁰⁹

Показало се да су били у праву пошто је убрзо почео герилски рат. Најтеже борбе водиле су се у планинама. У почетку се мислило да се 40.000 људи у планинама бори против аустријске војске.¹¹⁰ Пошто се устанак ширио, процене из Беча нарасле су на 60.000 људи.¹¹¹ У стварности устаника је било много мање. Главнина побуњеничких снага реално није прелазила цифру од 1.000 људи. Међутим, чак и њихови мали успеси имали су велики ефекат и утицали на привремено повећање њиховог броја. Аустријанци су се због тога трудили да спроведу потпуно разоружавање локалног становништва, што је прилично закомпликовало задатке њихових трупа.¹¹²

Убрзо потом аустријска команда процењивала је да је број устаника достигао 93.000 људи. За успешна дејства против њих било је потребно мобилисати чак једну трећину војних снага монархије, или читавих 250.000 људи.¹¹³ У Босну и Херцеговину упућене су хитно још четири дивизије.¹¹⁴

До 1. октобра 1878. године 2. армија, специјално формирана за дејства у Босни и Херцеговини, бројала је 159.380 људи и 292 ар-

¹⁰⁸ „Политические и внутренние известия“, *Нива. Иллюстрированный журнал литературы, политики и современной жизни* (1878), № 37, 678-679; „Внешние известия“, *Русский инвалид*, 8 августа 1878 г, № 176, 3; „Занятие Боснии и Герцеговины австрийскими войсками“, *Русский инвалид*, 11 августа 1878 г, № 179, 3.

¹⁰⁹ В. Н., „Иностранное военное обозрение. Австро-Венгрия. Оккупация Боснии и Герцеговины“, *ВС* (1878), № 9, 114; К. П., „Оккупация Боснии. Из записок очевидца“, *ВС* (1880), №8, 327; 339; „Внешние известия“, *Русский инвалид*, 18 августа 1878 г, № 184, 2; „Внешние известия“, *Русский инвалид*, 19 августа 1878 г, № 189, 2.

¹¹⁰ В. Н., „Иностранное военное обозрение. Австро-Венгрия“, *ВС* (1878), № 10, 235-236; 239.

¹¹¹ „Иностранная политика. Австрийцы в Боснии и Герцеговине“, *ВЕ* (1878), № 10, 843.

¹¹² К. П., „Оккупация Боснии...“, *ВС* (1880), № 11, 109; 115.

¹¹³ Günter E. Rothenberg, *The army of Francis Joseph* (West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 1976), 102.

¹¹⁴ „Оккупация Боснии. Из записок очевидца“, *ВС* (1880), № 11, 110.

тиљеријска оруђа (159 батаљона, 29 ескадрона, 26 пољских и 21 брдску батерију и већи број помоћних јединица).¹¹⁵ Војска је дејствовала одлучно и устанак је брзо почео да јењава. До 20. октобра све озбиљније борбе биле су завршене. Држати толики број трупа (11 дивизија) у планинама било је прилично тешко, па је 13. октобра донета одлука да се из покрајина повуче пет дивизија. Након тога у Босни и Херцеговини је остало 86.000 људи и 312 артиљеријских оруђа. Демобилизација 2. армије започела је 19. октобра.¹¹⁶ До краја године аустријски губици износили су 5.198 мртвих, рањених и несталих. Међу њима је било 178 официра.¹¹⁷

Напетости у Македонији биле су такође велике. Кад су руске трупе почеле да се припремају за евакуацију, брзо се повећао број захтева хришћанског становништва који су желели да добију дозволу за исељење у Бугарску или Источну Румелију.¹¹⁸ Своје домове нису напуштали само Бугари већ и други хришћани. Они нису веровали да ће успостављање турске власти проћи без освете. У више наврата Турци су покушавали да предупредe исељавање насилним средствима, али то није давало никакве резултате. „Становници бугарских и грчких села” – наводи се у извештају руске војне управе у Једренском санџаку за фебруар 1879. године – „намеравају да се иселе чак и ако буду спречавани силом, и јадају се да су много препатили од Турака, те да више не могу да остану у својим селима”.¹¹⁹ Генерал-лајтнант Столипин је 1(13) марта извештавао генерала Дондуков-Корсакова: „Напетост се осећа у ваздуху. Одлучност Бугара да се супротставе спровођењу одредаба Берлинског уговора је изразита, те ми се чини да изгледа потпуно немогуће натерати их да се одрекну слободе на коју су свикли током наше управе овом облашћу”.¹²⁰

¹¹⁵ G. E. Rothenberg, *Op. cit.*, 102.

¹¹⁶ В. Н, „Иностранное военное обозрение. Австрия”, *ВС* (1878), № 12, 350; К. П, „Оккупация Боснии...”, *ВС* (1880), № 12, 334.

¹¹⁷ G. E. Rothenberg, *Op. cit.*, 102.

¹¹⁸ РГВИА, Ф. 846, Военно-Ученый архив, Оп. 16, Ед. хр. 8792, Дело по гражданскому управлению Болгарией; о европейской комиссии в Восточной Румелии и о разграничении этой страны от княжества Болгария. 15 июня 1878 г. - 10 мая 1879 г, Л. 152. об.

¹¹⁹ Николай Р. Овсянный, *Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг.* (Санкт Петербург: Воен.-ист. комис. Гл. штаба, 1907). Т. 3, „Восточная Румелия и Адрианопольский санджак. Приложения”, 231.

¹²⁰ РГВИА, Ф. 846, Военно-Ученый архив, Оп. 16, Ед. хр. 8792, Дело по гражданскому управлению Болгарией; о европейской комиссии в Восточной Румелии и о разграничении этой страны от княжества Болгария. 15 июня 1878 г. - 10 мая 1879 г, Л. 173. об.

Градови Источне Румелије лежали су у рушевинама и становништву се није журило да се у њих врати. „Бугари као да се плаше повратка Турака и нових покоља” – запазио је пуковник Ц. А. Кјуи.¹²¹ Такви страхови никога није требало да чуде. У самој Кнежевини Бугарској једна од првих брига руске војске те исте 1878. године била је да се очисте градови од лешева погубљених Бугара. Организација цивилне управе била је готово немогућа због одсуства одраслог мушког становништва. Неке од њих Турци су побили, док су други интернирани у Малу Азију.¹²² Ситуација је била напета. Становништво територија које је требало да постану део турске аутономне области Источна Румелија са страхом је ишчекивало шта ће се десити након неизбежног одласка руске војске. У децембру 1878. године у Кнежевини Бугарској већ се налазило преко 50.000 хришћанских избеглица.¹²³ Још у октобру 1878. године, по налогу Дондуков-Корсакова, Столипину је додељено 160.000 франака за помоћ избеглицама и још 200.000 франака за помоћ становништву најтеже пострадалих градова кнежевине.¹²⁴

Према речима једног од службеника руске администрације у Бугарској, све наведено могло је „поново потпалити ватру на читавом Балкану”.¹²⁵ У том тренутку и Русија и Турска биле су подједнако заинтересоване да не дође до ескалације на Балкану. Као резултат тих интереса и једна и друга страна биле су спремне на међусобне уступке. Низ спорних питања у вези са начином исплате ратних репарација и обештећења руским поданицима решен је руско-турским уговором потписаним 27. јануара (8. фебруара) 1879. године захваљујући истрајности руског амбасадора у Турској кнеза А. Б. Лобанова-Ростовског. Обе стране прихватиле су успостављање мира (члан 1) и одредбе Берлинског уговора (члан 2) и објавиле да су одредбе Санстефанског мировног уговора замењене тим споразумом (члан 3). Износ репарација утврђен је на 802,5 милиона франака (члан 4), а компензације губитака руских грађана на 26,75 милиона

¹²¹ Цезар Кјуи, „Путевые записки инженерного офицера на театре военных действий в Европейской Турции”, *Инженерный журнал* (1878), № 8-9, 661.

¹²² Иван С. Иванов, „Из заметок об Южной Болгарии во время оккупации ее русскими войсками в 1878-1879 гг. и последующих событиях в княжестве Болгарском”, *РС* (1892), Том 75. Вып. 9, 666.

¹²³ Павел А. Матвеев, *Болгария после Берлинского конгресса. Исторический очерк* (Санкт Петербург: Тип. В.С. Балашова, 1887), 43.

¹²⁴ „Циркуляры Главного штаба”, *Русский инвалид*, 31 июля 1879 г, № 166, 3.

¹²⁵ П. А. Матвеев, *Болгария после Берлинского конгресса...*, 29.

франака (члан 5), договорена је размена ратних заробљеника (члан 6) итд.¹²⁶

Тотлебен је 29. јануара (10. фебруара) 1879. године јавио у Петроград да је спреман да 6(18) фебруара започне са повлачењем последњих јединица активне војске. Требало је да се јединице пребаце у Бургас, где је требало да почну да се укрцавају у конвоје 16(28) фебруара и заврше превозење у отаџбину до 17(29) марта.¹²⁷ Овога пута могућност коришћења румунских железница била је искључена. Букурешт је затворио границу са Бугарском под изговором карантина против ширења куге. Граница са Бесарабијом била је отворена, док саобраћај Дунавом није био блокиран. Из тих разлога планирано је да се део јединица превезе том рутом.¹²⁸ У складу са тим планом евакуисан је први велики град – Једрене. Око 3.000 Бугара и Грка окупиле се 6(18) фебруара 1879. године у дворишту гувернерове палате. Људи су молили „да се обавесте врховне власти да сви хришћански становници Једренског санџака не желе да се поново потчине омраженој турској власти и с обзиром на предстојећу евакуацију руских трупа моле за дозволу да се масовно преселе у Источну Румелију или Бугарску”.¹²⁹ Није било никаквих могућности за пресељење толиког броја људи, али напори руског, а затим и турског гувернера, који су покушали да их убеди да остану на својим огњиштима остали су без резултата. Исто стање било је и на сеоским подручјима тог санџака.¹³⁰ Готово одмах након одласка руских трупа из Једренског санџака у Бугарску и Источну Румелију прешло је око 30.000 избеглица.¹³¹ Велики део бугарског становништва исељавао се из Једренског санџака. Њихов укупан број тешко је установити, али треба рећи да

¹²⁶ „Traite conclu entre la Russie et la Turquie a Constantinople le 27 janvier (8 fevrier) 1879”, *Annuaire diplomatique de l'Empire de Russie pour les annees 1879-1880* (St.-Petersbourg: Ministre de l'Etranger, 1880), 199-204.

¹²⁷ РГВИА, Ф. 485, Русско-турска војна 1877-1878 гг, Оп. 1, Ед. хр. 28, Переписка с Полевым штабом о повратку войска в Россию, Л. 177.

¹²⁸ Исто, Л. 185.

¹²⁹ РГВИА, Ф. 846, Военно-Ученый архив, Оп. 16, Ед. хр. 8792, Дело по гражданскому управлению Болгарией; о европейской комиссии в Восточной Румелии и о разграничении этой страны от княжества Болгария, 15 июня 1878 г. - 10 мая 1879 г, Л. 201. об.

¹³⁰ Исто, ЛЛ. 201. об.; 241 об.; 243.

¹³¹ Н. Овсяный, „Устроители Болгарии: князь Черкасский, князь Дондуков-Корсаков и Столыпин”, *РС* (1909), Том 138, Вып. 5, 255.

су само железницом из Једрена у Пловдив до 4(16) марта превезене 4.703 породице са укупно 20.187 чланова.¹³²

Одлука о формацији Окупационог корпуса донета је 21. фебруара (5. марта). Након завршетка евакуације трупа Активне војске у његов састав требало је да уђу IV и IX армијски корпус, два козачка пука, једна брдска батерија, један инжењеријски батаљон, пољска телеграфска станица и један железнички батаљон. Поред тога, ради јачања окупационих снага из XII армијског корпуса, у њихов састав ушле су 12. и 33. пешадијска дивизија.¹³³ Казањски пук био је један од последњих који је између 25. и 28. фебруара (9. и 12. марта) 1879. године напустио Једрене. Био је повучен на територију Источне Румелије и стациониран у близини железничке станице Трново, на раскрсници путева ка Пловдиву и Јамболу.¹³⁴

Током турске владавине на тим просторима изграђено је 557 km железничких пруга. Линија Трново – Сејмен – Јамбол (105 km) била је повезана са пругом Пловдив – Белово (227 km), која је водила до границе са Османским царством.¹³⁵ У подне 4(16) марта 1879. године последње јединице IV армијског корпуса напустиле су Једрене. Реч је о коњичким пуковима. Турске пешадијске јединице које су улазиле у град стајале су у строју са пушкама у ставу за почасни поздрав.¹³⁶ Трупe које су биле стациониране у Једрену учиниле су све да оставе добар утисак на становништво. По налогу Скобаљева за осветљавање џамија током празника Рамазана издвојено је 3.000 рубаља, а становницима града дељене су намирнице из заробљених турских складишта.¹³⁷ Градски муфтија посебно се захвалио Тотлебену и Дондуков-Корсакову, који су посетили град на празник. на указаној пажњи и бризи.¹³⁸

Локално становништво се посебно похвално изражавало о Скобаљеву, који је успео да заведе ред и заштити подједнако све грађане,

¹³² „Последний день пребывания русских войск в Адрианополе 4 марта 1879 года (Из письма в реакцию)”, *Русский инвалид*, 27 марта 1879 г, № 67, 5.

¹³³ РГВИА, Ф.846, Военно-Ученый архив, Оп. 16, Ед. хр. 7905, Дело мобилизационного Комитета о назначении оккупационного отряда в княжество Болгарию, ЛЛ. 133-133. об.

¹³⁴ В. Борисов, А. Сыцяно, н. д., 619.

¹³⁵ „Болгария. Железные дороги, их строительство и эксплуатация”, *Сборник Главного Управления Генерального штаба (даље Сборник ГУГШ)* (1911), Вып. 29, 10-11.

¹³⁶ „Последний день пребывания русских войск в Адрианополе 4 марта 1879 года (Из письма в реакцию)”, *Русский инвалид*, 27 марта 1879 г, № 67, 4.

¹³⁷ Василий В. Яшеров, „Воспоминание о Скобелеве и занятии Южной Болгарии”, *Русский вестник* (1884), Том 174, № 12, 588.

¹³⁸ „Внутренние известия”, *Русский инвалид*, 7 октября 1878 г, № 221, 1.

без обзира на њихову верску припадност.¹³⁹ У време руске окупације турским избеглицама је обезбеђивана храна и омогућаван постепени повратак кућама ако су били из Једренског санџака у коме је био стационаран Скобаљевљев корпус. У марту и априлу 1878. године било их је 45.000, а до јануара-фебруара 1879. године свега 2.700 људи. Пред одлазак руских трупа делегација муслимана дошла је код Скобаљева да се захвали „на непристрасном ставу и бризи о свим становницима града без обзира на националност”.¹⁴⁰ Смена руског гарнизона турским одвијала се у савршеном реду, без било каквих инцидената. Ствари су потпуно другачије текле на сеоском подручју.¹⁴¹

Александар II је 10. априла 1879. године потписао апел Бугарима Источне Румелије¹⁴², а 11. априла и Бугарима Кнежевине Бугарске.¹⁴³ Цар их је позвао да остану мирни и врате се раду. Да би се избегле компликације у Македонији и Источној Румелији, које би очигледно могле утицати на руско-турске односе, генерал-лајтнант, генерал ађутант Н. Н. Обручев послат је у специјалну мисију у Цариград и Пловдив. Он је успео да добије султанов пристанак да одустане од уласка турске војске у Источну Румелију (уз задржавање права на тај потез). Након тога Обручев се упутио у Пловдив, где је 25. априла (7. маја) 1879. године позвао становништво да остане мирно. Путовање Обручева у Источну Румелију дало је жељене резултате. Становништво је поверовало изасланику руског цара, те су се страсти стишале, док су нереди који су спорадично избијали потпуно престали.¹⁴⁴

Под окриљем окупационих трупа већ у априлу 1878. године руска администрација формирала је 12 одреда пешадије (батаљона), од којих је сваки бројао по 1.000 људи. На организацију администрације и оружаних снага само до септембра 1878. године Русија је потроши-

¹³⁹ Владимир И. Немирович-Данченко, *Скобелев. Личные воспоминания и впечатления* (Санкт Петербург: Издание П. П. Сойкина, 1903). Ч. 2, 249.

¹⁴⁰ „Последний день пребывания русских войск в Адрианополе 4 марта 1879 года (Из письма в реакцию)”, *Русский инвалид*, 27 марта 1879 г, № 67, 5.

¹⁴¹ Н. Овсяный, „Устроители Болгарии: князь Черкасский, князь Дондуков-Корсаков и Столыпин”, *РС* (1909), Том 138, Вып. 5, 255.

¹⁴² „Proclamations de S.M. l'Empereur aux bulgares de la Roumelie-Orientale”, *Annuaire diplomatique de l'Empire de Russie pour les années 1879-1880*, 207-209.

¹⁴³ „Proclamations de S.M. l'Empereur aux bulgares de la Principaute”, *Annuaire diplomatique de l'Empire de Russie pour les années 1879-1880*, 205-207.

¹⁴⁴ Олег Р. Айрапетов, *История внешней политики Российской империи 1801 – 1814* (Москва: Кучково поле, 2018), Т. 3. Внешняя политика императора Александра II и императора Александра III, 1855-1894, 518-522.

ла 1.200.000 рубаља. Бугарско ополченије (милиција) представљало је основу за изградњу будуће армије, која је требало да се зове Земаљска војска. Њено укупно бројно стање требало је да у случају мобилизације достигне 84.750 људи, то јест 59 пешадијских батаљона и 13 коњичких дивизиона и 17 артиљеријских батерија.¹⁴⁵ У почетку је за обуку припадника ополченија из Руског окупационог корпуса одређено 14 виших и 184 нижа официра, 766 подофицира, 85 музичара, 83 редова (из борачких јединица) и 75 подофицира и 162 редова из логистике.¹⁴⁶ Укупно је у бугарску Земаљску војску упућен један генерал, 32 генералштабна и 429 осталих официра и 4.538 инструктора из редова подофицира и војника.¹⁴⁷ У августу 1878. године у бугарској војсци било је већ 31.085 људи, не рачунајући руске инструкторе.¹⁴⁸ Није било потребе да се ико на војничка вежбања изводи силом. Два пута недељно, када су са припадницима ополченија старости од 20 до 60 година извођена бојева гађања, бугарски градови и села били су пусти.¹⁴⁹

За обуку источнорумелијске милиције било је одређено 27 генералштабних и 259 осталих официра, 286 подофицира, 20 музичара и 22 редова из борачких јединица и 64 подофицира и 67 војника из логистичких јединица.¹⁵⁰ У међувремену је руски генерални гувернер Румелије генерал Столипин чинио све што је било у његовој моћи да одржи мир и успостави поверење међу свим верским и националним заједницама које су тамо живеле, у чему је био веома успешан.¹⁵¹

¹⁴⁵ „№ 66. 1878 г. мая 22. Телеграмма А. М. Дондукова-Корсакова Д. А. Милютину о смотре болгарских дружин в Филиппополе и об успешном завершении призыва в Болгарское ополчение”, *Освобождение Болгарии...*, Т. 3, *Борьба России и болгарского народа за создание болгарского государства 1878-1879*, 122.

¹⁴⁶ РГВИА, Ф. 485, Русско-турецкая война 1877-1878 гг, Оп. 1, Ед. хр. 17, Строевые рапорты войск Действующей армии и оккупационных войск в Болгарии за период с 16 июля 1878 г. по 15 июля 1879 г, Л. 418.

¹⁴⁷ „№ 66. 1878 г. мая 22. Телеграмма А. М. Дондукова-Корсакова Д. А. Милютину о смотре болгарских дружин в Филиппополе и об успешном завершении призыва в Болгарское ополчение”, *Освобождение Болгарии...*, Т. 3, 122.

¹⁴⁸ Николай Р. Овсяный, *Болгарское ополчение и земское войско. К истории гражданского управления и оккупации в Болгарии 1877-78-79 гг.* (Санкт Петербург: Воен.-истор. комис. Гл. штаба, 1904), 74.

¹⁴⁹ Иван С. Иванов, „Из заметок об Южной Болгарии...”, *РС* (1892), Том 75. Вып. 9, 678.

¹⁵⁰ РГВИА, Ф. 485, Русско-турецкая война 1877-1878 гг, Оп. 1, Ед. хр. 17, Строевые рапорты войск Действующей армии и оккупационных войск в Болгарии за период с 16 июля 1878 г. по 15 июля 1879 г, Л. 422.

¹⁵¹ Н. Р. Овсяный, „Устроители Болгарии: князь Черкасский, князь Дондуков-Корсаков и Столыпин”, *РС* (1909), Том 138, Вып. 5, 252-253.

Столипин је брзо формирао снаге које су одржавале ред на читавој територији области. Почетком 1879. године креиран је посебан програм за формирање гимнастичких војноспортских друштава. За ту намену сваки руски пук стациониран у Бугарској и Румелији издвојио је 60 инструктора – војника и подофицира. У тим друштвима локално хришћанско становништво се обучавало у руковању наоружањем и тактичким радњама, као и здруженим тактичким вежбама до батаљонског и вишег нивоа. У ранијем периоду хришћани који су у Османском царству носили назив „раја”, односно стока, нису имали право ни да поседују оружје, а камоли да се вежбају за борбена дејства у војничким формацијама. Понекад је на вежбања, која су више подсећала на маневре, заједно са руским трупамa извођено и до 10.000 бугарских „гимнастичара”.¹⁵²

Планирано је да се формирају одреди од по 600 људи. Сваки одред требало је да има и резервни састав, који је требало да прође кроз обуку у трајању од месец и по дана годишње, у време теренске обуке, како би се створиле могућности да се на бази сваког одреда батаљонског нивоа може формирати пук од четири батаљона.¹⁵³ Обука је спровођена брзо и активно. У гимнастичким друштвима чланови су обучавани у коришћењу и чишћењу пушака „крнка”, које су Руси предали Бугарима, гађању на различитим раздаљинама, укупавану...¹⁵⁴ Од самог почетка ова врста обуке имала је велику популарност међу становништвом. Житељи градова и села добровољно су и са песмом одлазили на занимање.¹⁵⁵ Детаљно уређење дужности сеоских стража преобразило је стражаре из редова припадника гимнастичких друштава у потпуно поуздану граничну трупу и полицијске снаге.¹⁵⁶ Преостали део руске оперативне војске евакуисан је из Бургаса од 16(28) фебруара до 20. марта (1. априла) 1879. године. У 84 конвоја евакуисано је 1.827 официра, 77.896 подофицира и

¹⁵² „№ 323. 1879 г. марта 16. Телеграмма М.Д. Скобелева А.Д. Столыпину о маневрах гимнастических обществ Сливенского округа”, *Освобождение Болгарии...*, Т. 3, 511.

¹⁵³ РГВИА, Ф. 846, Военно-Ученый архив, Оп. 16, Ед. хр. 8792, Дело по гражданскому управлению Болгарией; о европейской комиссии в Восточной Румелии и о разграничении этой страны от княжества Болгария. 15 июня 1878 г. - 10 мая 1879 г. Л. 152.

¹⁵⁴ Николай Розов, „Очерк организации военных сил Южной Болгарии (Посвящается Царству Болгарскому)”, *РС* (1911), Том 146, Вып. 5, 555.

¹⁵⁵ Михаил Маджаров, *Спомени* (София: Български Писател, 1968), 386.

¹⁵⁶ Н. Розов „Очерк организации военных сил Южной Болгарии...”, *РС* (1911), Том 146, Вып. 5, 552; 555.

војника, 8.057 коња, 193 артиљеријска оруђа, 1.539 сандука са муницијом, 2.724 запрежних кола, и 170.020 пудова ратног материјала.¹⁵⁷

Султан је 14. априла 1879. године потврдио „Органски статут Источне Румелије”, којим је уређена аутономија ове покрајине.¹⁵⁸ Доношење тог акта се готово подударило са почетком повлачења јединица руског Окупационог корпуса. „Још је мало времена остало до тог момента” – бележио је 4(16) маја 1879. године један руски новинар – „када ни једног руског војника више неће бити у северној и јужној Бугарској. Јединице руског окупационог корпуса преостале након повлачења главнине руских снага биће упућене морем за Бургас, док ће тек мали део њих (коњица) ићи копненим путем преко Балкана”.¹⁵⁹ Јединице IV и IX армијског корпуса добиле су 8(20) и 17(29) априла одговарајућа наређења: коњици је наређен покрет ка Силистрији и Рушчуку, где је требало да се укрцају на лађе ради превоза у Русију, а пешадији и артиљерији у Бургас, одакле је требало да се пребаце морским путем у Николајев и Севастопол.¹⁶⁰ Коначан план за евакуацију јединица Окупационог корпуса одобрен је 12(24) маја: пет пешадијских дивизија требало је транспортовати морским путем, а покрет је требало да почне крајем маја.¹⁶¹

Казански пук био је један од последњих који се евакуисао. Он је 14(26) маја добио наређење да крене у Бургас ради укрцавања на лађе.¹⁶² Наредног дана први командант источнорумелијске милиције пуковник К. И. Кесјакров предао је команду речима: „Моји драги и вољени борци! Са великим болом у души растајем се с вама!”¹⁶³ Генерал Столипин је 17(29) маја примио депутацију грађана Пловдива која му је уручила грамату почасног грађанина тог града обративши му се следећим речима: „Област која је била поверена на управу Вашој екселенцији много Вам дугује, а понајвише град Пловдив који сте ви задужили изградњом велелепног моста преко Марице, сиро-

¹⁵⁷ Д. Красовский, „Перевозка войск...”, *МС* (1884), №5, 81; 84; 87.

¹⁵⁸ Павел Матвеев, *Органический Статут Восточной Румелии* (Москва: Тип. М. Волчанинова, 1885), 54; 56.

¹⁵⁹ А, „Порт Бургас. 4(16) мая”, *Новое Время*, 13(25) мая 1879 г, № 1150, 1.

¹⁶⁰ РГВИА, Ф. 846, Военно-Ученый архив, Оп. 16, Ед. хр. 8187, Дело штаба 4-й Кавалерийской дивизии о возвращении частей дивизии их Восточной Румелии в Россию в 1879 году, ЛЛ. 1-2; 5-6.

¹⁶¹ РГВИА, Ф. 485, Русско-турецкая война 1877-1878 гг, Оп. 1, Ед. хр. 28, Переписка с Полевым штабом о возвращении войск в Россию, ЛЛ. 205-205. об.

¹⁶² В. Борисов, А. Сыщанко, *н. д.*, 620.

¹⁶³ „Хроника. Приказ по войскам восточно-румелийской милиции, № 90. Филиппополь, 15 мая 1879 г”, *Одесский вестник*, 10 июня 1879 г, № 126, 1.

тишта, болнице, уличних тротоара и много тога другог.”¹⁶⁴ Руска управа је иза себе оставила заиста значајан траг. Формирана су гимнастичка друштва, обучени су чиновници за локалну администрацију, збринуте су избеглице, релативно успешно су сузбијене наоружане банде, изграђен је не само мост већ и водовод у Пловдиву...¹⁶⁵

Војници окупационих снага започели су 1(13) јуна са повлачењем са бугарских територија. Иза себе су оставили административно добро уређену територију. Евакуација је текла веома брзо.¹⁶⁶ До 1(13) јула остале су свега две пешадијске и две коњичке дивизије, те два козачка пука. Све укупно око 36.000 војника.¹⁶⁷ Део становништва бојао се да ће после одласка руских трупа хајдуци постати све активнији. Многи, а пре свега Грци, осећали су се небезбедно.¹⁶⁸ Мир међутим није био нарушен. Бугарски револуционари нису се усудили да подигну оружани устанак, док Турци никада нису увели своје трупе у Румелију. Остваривањем тих циљева коначно је превазиђена криза која је започела 1875. године. У Бугарској и Румелији ауторитет руског цара био је безграничан. Руски официри и војници напуштали су Балкан. Када су одлазили из Румелије, испраћали су их са сузама у очима и опраштали се са њима као са најрођенијима.¹⁶⁹ Слично је било у Кнежевини Бугарској. Одатле су се руске трупе евакуисале Дунавом, до луке Рени, на баржама које су вукли пароброди.¹⁷⁰ Из Румелије су јединице транспортоване морским путем. Од Трнова до Јамбола оне су превожене железницом, а даље ка Бургасу кретале су се пешке.¹⁷¹ Казански пук је 5(18) јуна 1879. године испловио из Бургаса на пароброду „Русија” из састава Добровољачке флоте. Два дана

¹⁶⁴ „Восточная Румелия”, *Новое Время*, 3(15) июня 1879 г, № 1170, 2.

¹⁶⁵ „Извлечение из отчетной записки по генерал-губернаторствам Восточной Румелии (Сливно, 20-го июня 1879 года)”, *Правительственный вестник*, 29 июля (12 августа) 1879 г, № 169, 1-2.

¹⁶⁶ Георги Вълков, *Руските учители на Българското воинство* (София: Военно издателство, 1977), 103.

¹⁶⁷ РГВИА, Ф. 485. Русско-турецкая война 1877-1878 гг, Оп. 1, Ед. хр. 17, Строевые рапорты войск Действующей армии и оккупационных войск в Болгарии за период с 16 июля 1878 г. по 15 июля 1879 г, ЛЛ. 521-522.

¹⁶⁸ „Иностранные известия”, *Правительственный вестник*, 31 июля (12 августа) 1879 г, № 170, 3.

¹⁶⁹ М. Маджаров, *Спомени*, 408; 410.

¹⁷⁰ „Отбытие наших войск из Румелии”, *Нива. Иллюстрированный журнал литературы, политики и современной жизни* (1879), № 35, 695.

¹⁷¹ „Болгария. Железные дороги, их строительство и эксплуатация”, *Сборник ГУГШ* (1911), Вып. 29, 12.

након испловљавања стигао је у Одесу.¹⁷² Тим паробродом са овим пуком враћао се и Скобаљев.¹⁷³

Штаб Окупационог корпуса стигао је у Одесу 9(21) јула.¹⁷⁴ До средине јуна евакуација руских трупа била је практично завршена. У Румелији је остало неколико јединица из састава артиљеријских паркова, самосталних команди и болница.¹⁷⁵ Руска званична штампа објавила је 29. јула (10. августа) је крај мисије у аутономној области: „Руска цивилна администрација Источне Румелије извршила је задатак који јој је био поверен, и то пре рока који је берлинским мировним уговором био одређен за одлазак руских трупа са турске територије. Захваљујући томе, нова администрација која нас је у складу са Органским статутом заменила, могла је да отпочне са радом под заштитом руског стега”.¹⁷⁶ Сличне изјаве и одлуке стизале су и од војних власти.¹⁷⁷ Укупно су током 1879. године пароброди Добровољачке флоте са балканске црноморске обале превезли 8.861 војника.¹⁷⁸

Руски цар је 6(18) августа 1879. године упутио лична писма кнезу Дондуков-Корсакову и Столипину, у којима им се захвалио на огромном раду. У првом од њих стајало је: „Преузевши управу над покрајинском разореном ратом који се управо завршио, за девет месеци сте ставили у функцију све њене најзначајније потенцијале, трудили се да помирите међусобно завађене интересе и народе, и удахнули веру у живот народу исцрпљеном дугогодишњим зулумом”.¹⁷⁹

Споразум којим је требало да се реше исплате окупационог дуга кнежевине према Руском царству потписан је 16(28) јуна 1883. године. До 1. септембра 1883. укупно је срачунат износ 10.618.250 рубаља и 43 копејке. Бугарска је морала да плати 400.000 рубаља, а од 1884. до 1895. године по 800.000 рубаља годишње у две једнаке рате. До 1(13) јануара. 1895. године кнежевина је требало да исплати 400.000 рубаља, а до 1(13) јуна исте године остатак дуга у износу од 218.250

¹⁷² В. Борисов, А. Сыцяно, н. д., 621.

¹⁷³ „Хроника”, Одесский вестник, 7 июня 1879 г, № 123, 2.

¹⁷⁴ РГВИА, Ф. 485, Русско-турецкая война 1877-1878 гг, Оп. 1, Ед. хр. 28, Переписка с Полевым штабом о возвращении войск в Россию, Л. 216.

¹⁷⁵ „Хроника”, Одесский вестник, 21 июня 1879 г, №135, 1.

¹⁷⁶ „Правительственные сообщения”, Правительственный вестник, 29 июля (10 августа) 1879 г, № 169, 1.

¹⁷⁷ „Циркуляры Главного штаба”, Русский инвалид, 31 июля 1879 г, № 166, 2.

¹⁷⁸ М. Поггенполь, Очерк возникновения..., 237.

¹⁷⁹ „Высочайшие рескрипты”, Правительственный вестник, 8(20) августа 1879 г, № 176, 1.

рубаља и 43 копејке.¹⁸⁰ Одлучено је да се од тих средстава при Министарству иностраних дела Руског царства формира посебан фонд „намењен потребама кнежевине” (Бугарске – прим. прев.), али је 1885. године бугарска влада прекинула исплате, тако да је до 1895. године остао неплаћен дуг у износу од 8.867.000 рубаља. Последња уплата у износу од 618.250 рубаља и 43 копејке извршена је у лето 1897. године. Она је легла на рачун Министарства иностраних дела, док су остала средства била уплаћена Државној благајни.

Евакуација трупа са Балканског полуострва морским путем имала је још једну последицу. Стечено искуство транспорта узето је у обзир приликом израде плана десантне операције на Босфору, са којом се почело већ средином осамдесетих година.¹⁸¹

Питање руске окупације дела Балканског полуострва након закључења Санстефанског мировног уговора, као и спровођења одлука донетих на Берлинском конгресу, дуго је измицало пажњи руских и страних историчара. Међутим, управо током руске окупације и у великој мери захваљујући њој постављени су темељи државности Кнежевине Бугарске и створене административне и безбедносне структуре које су обезбедиле успех пуча у аутономној османској провинцији Источна Румелија и њено уједињење са Бугарском. Све то пошло је за руком руским властима и поред изузетно тешке ситуације у којој су се нашле, пре свега због потребе збрињавања великог броја избеглица. Техничка евакуација из Кнежевине Бугарске и Источне Румелије представљала је за руску војску прво сопствено искуство са тако великим поморским транспортом трупа, које је касније искоришћено приликом израде планова за потенцијалну десантну операцију на Босфору.

Са руског превео: пуковник др Далибор Денда

¹⁸⁰ „№ 216. Конвенция за окупациония дълг на България към Русия. Петербург, 16 юни 1883 г”, *Външната политика на България. Документи и материали* (София: Наука и изкуство, 1978), Т. 1, 1879-1886, 460-461.

¹⁸¹ О. Р. Айрапетов, „К вопросу о проекте захвата Босфора (из истории внешней политики и стратегии России 1806-1884 гг.)”, *Etudes Balkanique*, 1 (2009), 143-158.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)
Российский Государственный военно-исторический архив
(РГВИА)

Објављени извори:

Annuaire diplomatique de l'Empire de Russie pour les annees 1879-1880. St.-Petersbourg: Ministre de l'Etranger, 1880.

Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах, Т. 3, Борьба России и болгарского народа за создание болгарского государства 1878-1879. Москва: Издательство АН СССР, 1967.

Полное собрание законов Российской империи (далее: ПСЗ РИ), Собрание второе, Т. 53, Законы 1878 года. Санкт Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, 1880.

Приказы генерала М.Д. Скобелева (1876-1882), Под ред. А.Н. Маслова. Санкт Петербург: Типография, 1913.

Устав Высочайше Утвержденного Русского Общества Пароходства и Торговли. Санкт Петербург: Тип. Д. Кесневиля, 1856.

Мемоари:

Loftus, Augustus. *Diplomatic reminiscences*, Vol. 2, 1862-1879. London: Cassel and Co, 1894.

Маджаров, Михаил. *Спомени.* София: Български Писател, 1968.

Мосолов, Александър. *България 1878-1883. Спомени.* София: Ар-гес, 1991.

Сан-Стефано. Записки графа Н. П. Игнатьева. Петроград: Новое Время, 1916.

Штампа:

Правительственный вестник, Русский инвалид, Новое Время, Кавказ, С.-Петербургские ведомости, Морской сборник, Николаевский вестник, Одесский вестник, Ведомости Одесского градоначальства, Кронштадтский вестник, Нива, Иллюстрированный журнал литературы, политики и современной жизни, Военный сборник, Инженерный журнал, Сборник Главного Управления Генерального штаба, Русский вестник

Литература:

Айрапетов, Олег Р. „К вопросу о проекте захвата Босфора (из истории внешней политики и стратегии России 1806-1884 гг.)”. *Etudes Balkanique*, 1 (2009), 143-158.

Айрапетов, Олег Р. *История внешней политики Российской империи 1801-1814*, Т. 3. *Внешняя политика императора Александра II и императора Александра III, 1855-1894*. Москва: Кучково поле, 2018.

Батум и его окрестности: к 25-лѣтію присоединенія гор. Батума к Россійской имперіи. Батуми: Изд. Батумскаго городского общественаго управленія, 1906.

Борисов, Вячеслав, Александар Сыщанко. *Походы 64-го пехотного Казанского Его Императорского Высочества Великого Князя Михаила Николаевича полка. 1642-1700-1886*. Санкт Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1888.

Вълков, Георги. *Руските учители на Българското воинство*. София: Военно издателство, 1977.

Денисов, Александр И. *Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас. Биографический очерк*. Севастополь: Типография Д. О. Харченко, 1887.

Духовской, Сергей М. *Русские в Эрзеруме в 1878 году*. Санкт Петербург: Типография В. А. Полетики, 1878.

Измайлов, Александр. *Очерки железнодорожного дела в войне 1877-1878 годах*. Санкт Петербург: Тип. Шредера, 1880.

Иловайский, Сергей И. *Исторический очерк пятидесятилетия Русского общества пароходства и торговли*. Одесса: Типография Акционерного Южнорусского общества печатного дела, 1907.

Лессар, Павел М. *Военно-железнодорожные постройки русской армии*. Санкт Петербург: Издание книгопродавца О.И. Колесова, 1879.

Матвеев, Павел А. *Органический Статут Восточной Румелии*. Москва: Тип. М. Волчанинова, 1885.

Матвеев, Павел А. *Болгария после Берлинского конгресса. Исторический очерк*. Санкт Петербург: Тип. В.С. Балашова, 1887.

Мязговский, Евгений А. *История Черноморского флота, 1696-1912*. Санкт Петербург: Тип. Товарищества А.С. Суворина, 1914.

Немирович-Данченко, Владимир И. *Скобелев. Личные воспоминания и впечатления*. Санкт Петербург: Издание П. П. Сойкина, 1903.

Овсяный, Николай Р. *Болгарское ополчение и земское войско. К истории гражданского управления и оккупации в Болгарии 1877-78-79 гг.* Санкт Петербург: Воен.-истор. комис. Гл. штаба, 1904.

Овсяный, Николай Р. *Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг.*, Т. 3. Санкт Петербург: Воен.-ист. комис. Гл. штаба, 1907.

Поггенполь, Михаил Ю. *Очерк возникновения и деятельности Добровольного флота за время 25-летнего его существования.* Санкт Петербург: Типография А. Бенке, 1903.

Rothenberg, Günter E. *The army of Francis Joseph.* West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 1976.

Шильдер, Николай К. *Граф Эдуард Иванович Тотлебен. . Его жизнь и деятельность. Биографический очерк*, Т. 2. Санкт Петербург: Русская скоропечатня, 1886.

Oleg R. Ayrapetov, PhD, Assistant Professor
Faculty of State administration,
Moscow State University "M. V. Lomonosov",
Moscow, Russian Federation
E-mail: oleg_airapetov@list.ru

EVACUATION OF THE RUSSIAN TROOPS FROM THE BALKAN PENINSULA IN 1878-1879. Course, context and meaning

(Summary)

The problem of the occupation of a part of the Balkan Peninsula by the troops of the Russian Imperial Army after the conclusion of the San Stefano Peace Treaty and the decisions taken during the Berlin Congress has traditionally been outside of attention of historians. Meanwhile, it was during the Russian occupation and largely thanks to it that the foundations of the statehood of the Principality of Bulgaria were laid, as well as administrative and security structures were created, which in 1885 ensured the success of the coup in the autonomous province of the Ottoman Empire - Eastern Rumelia. All this was done in a very difficult situation, when the Russian authorities needed to solve the refugee problem. Technically, the evacuation from the Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia was the first experience of such large-scale military sea transportation for the

Russian army, which was taken into account in the future when planning an amphibious operation on the Bosphorus.

KEY WORDS: *San Stefano Peace Treaty, Berlin Congress, Principality of Bulgaria, Eastern Rumelia, Russian Empire, army, evacuation, Danube, Sea, Railroads*

УДК: 355.133.4.077.6(497.11)“1894/1918”
355.48(497.11)“1894/1918”
COBISS.SR-ID 180543497
DOI број: 10.5937/vig2501041D

Језик рада: Српски
Примљен: 03.05.2025.
Прихваћен: 16.06.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Пуковник др Далибор Денда, виши научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране, Београд
E-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

ДИРЕКТИВНО КОМАНДОВАЊЕ У СРПСКОЈ ВОЈСЦИ (1894–1918)

АПСТРАКТ: Чланак се бави увођењем директивног командовања као једног од водећих принципа командовања и руковођења у српској војсци. Аутор указује на чињеницу да је тај метод командовања био уведен и прихваћен на свим нивоима оружаних снага Краљевине Србије кроз различите врсте обуке за официре, подофицире и обичне војнике. Увођење те врсте командовања сматра једним од кључних фактора који су утицали на борбени квалитет српске војске исказан у балканским ратовима и Првом светском рату. Истраживање је засновано на објављеној и необјављеној грађи из српских архива, доктринарним документима српске војске из истраживаног периода и релевантној домаћој и иностраној литератури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, војска, доктрина, директивно командовање, 19. век, балкански ратови 1912–1913, Први светски рат

Због ратова вођених у другој половини 19. века са променљивим успехом, српска војска је у европском јавном мњењу дуго важила за оружану силу мале вредности. Од тога није одступало ни мишљење

које је о борбеном квалитету српске војске владало у аустроугарском генералштабу. У свом завршном извештају писаном након Првог балканског рата аустроугарски војни изасланик у Србији генералштабни мајор Ото Гелинек закључио је да је српска ратна машинерија успешно показала своје борбене могућности и испунила сва очекивања. Ипак, Гелинек је био склонији да српске успехе припише турској бројчаној инфериорности и лошој борбеној готовости него српској вештини и упорности. Према његовом мишљењу, млада српска војска не би била у стању да се на бојном пољу успешно супротстави армији једне велике силе.¹ Тај његов став унеколико се променио након српских успеха у Другом балканском рату, у коме се српска војска успешно супротставила добро обученој и зналачки вођеној бугарској војсци. У закључку свог завршног извештаја од 20. августа 1913. године аустроугарски војни аташе препоручио је свом генералштабу да у прорачунима за евентуални рат против Србије узме у обзир употребу једнаког броја трупа.² Српске победе у балканским ратовима много су допринеле и промени става руског царског генералштаба према српској војној снази. Руси су веровали да је српска војска постала прворазредна борбена сила, способна да гарантује Србији војно-политичку доминацију над другим балканским државама, па чак и да се успешно бори против много већих снага главног потенцијалног непријатеља – Аустроугарске. Од тог момента руски генералштаб био је мишљења да би у случају европског рата Србија могла на балканском ратишту да ангажује од четири до шест корпуса аустроугарске војске.³

Треба, међутим, напоменути да је српска војска какву познајемо из тог периода била производ пажљиво планираних војних реформи спроведених током владавине династије Обреновића. У периоду који је трајао више од четврт века, Србија је успела да развије све професионалне институције потребне модерној војсци, укључујући и обавезно служење војног рока (уведено 1883. године) и да изгради

¹ Далибор Денда, „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у балканским ратовима 1912/1913“, у: Балкански ратови 1912–1913: нова виђења и тумачења, ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013), 146.

² Д. Денда, „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду...“, 157.

³ Василиј Б. Каширин, „Борбена вредност српске војске на почетку Првог светског рата према оценама руских војних стручњака“, у: Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2015), 251. Аустроугарска војска је на почетку Првог светског рата располагала са 18 корпуса.

добро обучен и веома способан официрски и подофицирски кор.⁴ У то време посебна пажња била је усмерена на развој лидерских потенцијала кроз образовање, обуку и одабир за то најспособнијих старешина.⁵ Један од кључних елемената који је допринео успеху српске војске у ратовима и високоразвијеним лидерским способностима међу српским официрима и подофицирима било је увођење и усвајање директивног командовања у српску војску.

Директивно командовање (нем. Auftragstaktik, енг. Mission Command) представља водећи принцип командовања и руковођења у оружаним снагама, који је првобитно развио пруско-немачки генералштаб средином 19. века, у време ратова за уједињење Немачке. Тај принцип заснива се на међусобном поверењу и захтева од сваког припадника војске да, поред вршења дужности и спремности да изврши задатке који су му поверени, буде спреман и да прихвати одговорност, да сарађује и делује самоиницијативно и промишљено у складу са стварним развојем ситуације на војишту, у оквирима оперативне замисли претпостављеног, која пак треба да представља јасан и сажет израз циља дејстава. Начелник пруског Великог генералштаба генерал Хелмут фон Молтке старији дефинисао је директивно командовање као „активности које подређени врши у одсуству наређења, које су у складу са оперативном замисли претпостављеног”.⁶ Како објашњава Мартин Зоненбергер, „фило-

⁴ О српским војним реформама крајем 19. и почетком 20. века видети: Слободан Јовановић, Влада Александра Обреновића, I–II (Београд: Геца Кон, 1929–1931); Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, II (Београд: Геца Кон, 1934); Први балкански рат (операције српске војске), I (Београд: Војноисторијски институт, 1959); Саво Скоко, Други балкански рат, I (Београд: Војноисторијски институт, 1968); Драга Вуксановић-Анић, Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање (Београд: Српска књижевна задруга, 1993); Милић Милићевић, Реформа војске Себије 1897–1900 (Београд: Војноиздавачки завод, 2002); Славица Б. Ратковић-Костић, Европеизација српске војске 1878–1903 (Београд: Војноисторијски институт, 2007); Далибор Денда, „Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912–1920”, у: ур. Момчило Павловић, Први светски рат и балкански чвор (Београд: Институт за савремену историју, 2014), 423–436; Dalibor Denda, „A Professional Army as a Successful factor of war - Case Study: Serbia 1876-1918”, у: Why do Nations participate in wars and why not?, Proceedings from the 13th Annual Conference of the Partnership for Peace Consortium CSWG, ed. Harold E. Raugh and Jordan Baev, (Sofia: “G.S. Rakowski” National Defense Academy, 2014), 15-24; Далибор Денда, „Обавеза служења војног рока у Краљевини Србији”, Војноисторијски гласник, 1 (2024), 29–57.

⁵ О томе видети више: Далибор Денда, „Официрски кор Војске Краљевине Србије у Првом светском рату”, Војноисторијски гласник, 2 (2016), 31–48.

⁶ Helmuth Karl Bernhard von Moltke, “Instructions for Large Unit Commanders”, in: Moltke on the Art of War: Selected Writings, ed. by Daniel Hughes (Novato: Presidio, 1993), 171.

зофија директивног командовања има за циљ да потстакне иницијативу потчињених унутар и ван оквира оперативне замисли претпостављеног (...). Одступање од наређења је у оквирима директивног командовања оправдано уколико то захтева развој ситуације на војишту, или га налаже виши степен одговорности.

Појам иницијативе имао је кључну улогу у развоју концепта директивног командовања у пруској и немачкој војсци. Она произилази из идеје децентрализованог извршења заповести која се заснива на схватању да старешине и војници које командант не може непосредно контролисати морају деловати самостално, али у складу са намером њима претпостављене команде⁷. Директивно командовање у свом рудиментарном облику почело се примењивати у пруској војсци у периоду Наполеонових ратова, и то првобитно само на вишим командним нивоима. Наиме, пруским Пешадијским егзерцирним правилом из 1806. године први пут се одбацује дотадашња пракса потпуно дефинисаних оперативних планова добијених од претпостављене команде, где командант нема могућност промене плана. Новим Правилком одобравала се иницијатива и слобода у одлучивању на нивоима команданата дивизија, којима је омогућено да сами одлучују како ће употребљавати своје јединице у складу са у кратким цртама датом основном идејном замисли надређеног, пошто се дошло до закључка да команданти великих јединица не могу до детаља испланирати шта ће радити њихови потчињени.⁸ С друге стране, за средње и ниже нивое командовања још увек су постојала строга ограничења како се изводе борбена дејства и како се командује у борби. Од времена немачких ратова за уједињење иницијатива и слобода одлучивања ће бити проширене и на те нивое развојем новог концепта који је, с једне стране, омогућио самосталност у процесу одлучивања у борби, а с друге, онемогућио доношење погрешних одлука старешинама на нижим нивоима командовања. У примени оваквог модела начина извршења задатака кључно је да командант потчињеном изда јасно дефинисан задатак (мисију), да му додели ресурсе неопходне за извршење задатка, као и да му дâ временски оквир, након чега му је остављена слобода у планирању и извршењу задатка. То омогућава додатну флексибилност на тактичком и опе-

⁷ Martin Sonnenberger, *Initiative within the philosophy of Auftragstaktik: determining factors of the understanding of initiative in the German Army, 1806-1955* (Fort Leavenworth: US Army Command and General Staff College Press, 2013), 2-3.

⁸ Richard Simpkin, *Race to the Swift* (London: Brassey's Defence, 1986), 227.

ративном нивоу, а претпостављеног старешину ослобађа сувишних тактичких детаља. Како би примена овог начина командовања успела у пракси, неопходни предуслови су да је потчињени командант током процеса образовања и обуке стекао потребне компетенције како би могао да извршава задатке самостално, да у потпуности схвати и разуме замисао претпостављеног, као и да у јединици која му је поверена постоји кохезија и довољна обученост, увежбаност и уиграност. Директивно командовање, наиме, постаје званичан доктринарни концепт објављивањем Молткеових Упутстава за команданте великих јединица из 1869. године, након чега су уследила Пешадијска егзерцирна правила из 1888, у којима је први пут направљена разлика између борбене и парадне обуке. Егзерцирним правилима из 1888. године и формално је уведено директивно командовање као општи принцип командовања и руковођења и на тактичком нивоу. Њиме су и команданти тактичких јединица, сваки на свом нивоу, добили максималну самосталност у процесу одлучивања у борби. Немачки појам *Auftragstaktik*, по коме је директивно командовање шире познато, први пут је введен 1906. године.⁹

Родоначелником заокруженог система директивног командовања (нем. *Auftragstaktik* – тактика мисије) може се сматрати фелдмаршал Хелмут фон Молтке старији, који је на чело немачког Великог генералштаба дошао 1857. године. Молтке је промовисао метод командовања који је наглашавао децентрализовану иницијативу у оквирима главне оперативне замисли. У духу идеја Карла фон Клаузевица Молтке је схватао да је са отпочињањем ратних операција неизвесност умањивала вредност сваког претходног детаљног планирања. Познате су његове максиме да је „догматско настојање да се спроведе план операција по сваку цену смртни грех као и да ни један ратни план не преживи први сусрет са главнином непријатељских снага”. Он је веровао да у току битке команданти морају да доносе одлуке у складу са неизвесношћу ситуације, која се стално мења. За Молткеа је свака неочекивана битка стварала нову ситуацију, која је захтевала предузимање нових мера. Молтке је охрабривао команданте да буду флексибилни и да одмах реагују на промене настале развојем ситуације, схвативши да се тактичке одлуке морају доно-

⁹ О развоју директивног командовања (нем. *Auftragstaktik*) у пруској/немачкој војсци видети више: Marco Sigg, *Der Unterführer als Feldheer im Taschenformat. Theorie und Praxis der Auftragstaktik im deutschen Heer 1869 bis 1945* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2014).

сити на лицу места. Стога је велика пажња поклањана подстицању иницијативе команданата и командира на свим нивоима. Молтке је веровао да наређења треба да буду кратка и да садрже само оно што потчињени старешина не може сам да уради. Такође је сматрао да „нема никакве користи од континуираног личног мешања команданта у делокруг рада потчињених”. Веровао је да сталним мешањем командант умањује ефикасност потчињених, те да товари превише задатака на сопствена плећа, што га може довести до тачке када неће бити у стању да их изврши. Молтке је истицао да „треба препознати случајеве у којима официр треба да поступа у складу са сопственим погледом на ситуацију. Погрешно би било да се приморава да чека наређења у ситуацијама кад се таква наређења не могу издати. Свакако су најпродуктивнији поступци који су у складу са идејном замисли команданта”. Он је такође истицао да је „изузетно (...) битно да потчињени штаб препозна шта је циљ у задатку који је добио. Само на тај начин биће у могућности да тежи остварењу тог циља, чак и у условима када је потребно да се поступи другачије од оног што је наређено”.¹⁰ Тај метод командовања нарочито је дошао до изражаја у аустријско-пруском рату 1866. и француско-пруском рату 1870/71. године, након чега је препознат као један од кључева успеха пруске војске.

Почетак примене у српској војсци

Брзи и сјајни успеси пруске војске у ратовима против Аустрије 1866. и Француске 1870/71. године били су повод да и друге војске почну да се у доктринарном смислу окрећу ка Немачкој и крену са радом на увођењу директивног командовања у сопствену праксу.¹¹ Овај начин командовања у српску војску уведен је 1894. године, када су издати нови Упути и прописи за ратну службу. На положају начелника Главног генералштаба тада се налазио генерал Јован Мишковић, док је на изради овог правила био ангажован и пуковник Радомир Путник, који је као помоћник начелника Генералштаба јуна 1893. године постављен за председника комисије чији је задатак био да анализира пројекат Ратне службе који би служио као основа за употребу

¹⁰ Hajo Holborn, “Moltke i Šliften”, u: *Tvorci moderne strategije*, ur. Edvard Mid Erl, 191-202 (Beograd: Vojno delo, 1952) 189-222.

¹¹ M. Sonnenberger, *Initiative within the philosophy of Auftragstaktik...*, 2.

војске.¹² Захваљујући сопственом ратном искуству Путник је био свестан свих слабости ондашње српске војске. Своју војничку каријеру започео је поразом у српско-турском рату 1876. године, када је његова бригада претрпела тешке губитке код Калипоља. Тада је, као млад официр, научио да се стварни рат разликује од оног описаног у уџбеницима. У писму пријатељу и школском другу др Владану Ђорђевићу забележио је: „На хартији се трупе брзо и лако концентришу, после неколико потеза пером већ су на главном зборишту... А какав су оне до тада напор учиниле, са каквим су се тешкоћама и оскудицама бориле, то се само личним искуством осетити може... Били су то дуги и заморни маршеви. Ледена киша, блато до колена, снег, биваковање без ватре и без хране...” У злосрећном рату са Бугарском Путник је био сведок неусклађеног командовања и добио лекцију како рат не треба водити. Тада је разумео да се дисциплина у војсци не може остварити казном војника који се повлачи. „Дисциплину угрожавају изнуреност, дуги маршеви и неусклађена наређења. Војник мора да осети способност вођа који му одређују судбину, писао је Путник.¹³ Тражећи начин како да превазиђе проблеме са којима се суочавала српска војска, Путник је постао поклоник немачке школе ратоводства будући да је од страних језика добро знао само немачки те се у својим војнотеоретским радовима издашно служио немачком војном литературом.¹⁴ Он је био свестан да се немачка војна доктрина наметала Србији не само због тога што је била доминантна у Европи већ и због сличног геостратешког положаја – обе државе налазиле су се између више потенцијалних противника. Окружене Турском, Аустроугарском и Бугарском, српске границе биле су стратегијски осетљиве. Према речима једног француског писца, Србија је била опкољена земља, а њен народ – опкољени народ.¹⁵

¹² ФБН 3185 од 1/13. јуна 1893, *Службени војни лист*, 1893, 624–625.

¹³ Димитрије Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје* (Београд: БИГЗ, 1997), 305–306.

¹⁴ Архив САНУ, 11444, Драгутин Милутиновић, „Војвода Радомир Путник”, *Успомене на наше војводе* (рад у рукопису), Београд, 1939, 4.

¹⁵ Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903* (Београд: Војноисторијски институт, 2007), 335; Од укупно 1.677 km, граница са Турском износила је 761 km, са Аустроугарском 406 km, Бугарском 409 km и Румунијом 101 km. Србија се простирала на површини од 48.302 km². Имала је облик неправилног четвороугла чији углови леже у Рачи на Дрини, у Увцу, тамо где он оставља границу Србије, на врху планине Св. Илија и на Дунаву код Текије. На северу су Србију од Аустроугарске одвајали Сава и Дунав, на западу делила је Дрина од Босне, на југу се граничила са Турском и Бугарском, а на истоку је Дунав делио од Румуније.

О утицају пуковника Радомира Путника на нову српску доктрину сведочи и чињеница да је убрзо након постављења на место председника комисије он лично био руководиолац маневара у септембру 1893. године. По њиховом завршетку држао је критику која је, према речима тадашњег начелника Главног генералштаба генерала Јована Мишковића, више личила на предавање како би он радио, што је све указивало на то да се ишло на промену дотадашње праксе.¹⁶ Путник је био један од главних теоретичара чији је рад непосредно утицао на развој српске војне мисли, што је нарочито дошло до изражаја кроз његов педагошки рад на Вишој школи Војне академије, где је кратко време предавао тактику, а затим генералштабну службу. Његов први рад о организацији службе Генералштаба у миру појавио се 1890. године.¹⁷ Други о истој теми у рату, у којем се објашњава и директива, појавио 1899, штампан је када је пуковник Путник већ био удаљен из војске.¹⁸ У оба ова рада он је поставио основу за постепено увођење директивног командовања и припрему старешинског кадра за његову примену у пракси. Како је нова српска војна доктрина била усмерена на покретни рат који је подразумевао веома често мењање ситуације на терену, Путник, као и Молтке, никада није истицао, нити је веровао у превелику моћ врховне команде и штабова у рату. Он је сматрао да величанствене победе у рату махом постижу потчињени команданти и да скуп свих тих делимичних успеха вешта управа врховне команде треба да споји и искористи ради општег успеха.¹⁹ У том духу, а под несумњивим утицајем Молткеа старијег, место, улогу и дужности главног команданта у бици види и пуковник Живојин Мишић. У својој Стратегији Мишић наглашава да се главнокомандујући мора понашати као стратег, а не као тактичар, да мора давати стални импулс и правац догађајима, да све држи под контролом одређујући најпогодније правце напада, положаје за одбрану, кључне терене и тежиште борбених дејстава, те да води рачуна о целини,

¹⁶ Слободан Ђукић, *Страни утицају на развој српске војне доктрине у другој половини 19. и првој деценији 20. века* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2019), 89.

¹⁷ Радомир Путник, *Служба ђенералштаба (1. део), Служба у мирно доба* (Београд: Министарство војно, 1890).

¹⁸ Радомир Путник, *Служба ђенералштаба (2. део), Служба у ратно доба*, (Београд: Министарство војно, 1899).

¹⁹ Живан Ј. Ранковић, *Војвода Радомир Путник – његов живот и рад* (Сарајево: Државна штампарија, 1926), 128–129.

али да се не стара о свему. Командант, по Мишићу, прави могуће комбинације (варијанте употребе) и командује, а не извршава.²⁰

Упутима из 1894. године у српско командовање уведени су сви елементи који подржавају директивно командовање. У њима се високо цени концепт иницијативе. Већ у уводу је наглашено да је „Предузимљивост (иницијатива) код наших старешина од огромног (...) утицаја у рату; она налаже непријатељу да своје радње према нашим подешава. С тога треба иницијативу код потчињених развијати у свим приликама и никада је сувишним појединостима у налозима не стешњавати”.²¹ У ставу 6. стајало да „се треба држати правила да се у заповести ставља само оно, што подчињени за извршење свог задатка не може сам да нареди. Према томе заповест треба да је кратка, јасна и одређена и да одговара умном развоју онога коме се издаје”. У овим прописима први пут је уведена и директива као техника командовања. Према тачки 13, „заповести које се издају на дуже време, тако да се околности у току тог времена могу да измену, не треба да се баве појединостима. Уколико је круг заповедања једне команде већи и уколико је она више одвојена простором и временом од потчињене команде, утолико мање и њена заповест може улазити у подробности и утолико већа слобода рада треба да се остави потчињеном, уколико је дуже време за које се заповест издаје. Заповести које се у овом духу издају називају се **директиве**. Оне се дају обично командантима самосталних одреда, или онима који имају нарочит задатак да изврше”.²² На начин издавања заповести у духу директивног командовања осврће се потом и пуковник Радомир Путник у свом уџбенику Служба ђенералштаба (2. део), Служба у ратно доба у поглављу „Оперативне заповести”: „Правило је, да овака заповест одреди извршиоцу уопште само шта да уради, а како ће он да ради, па да постигне оно што се од њега тражи, то оставља њему, да 'удеси' према специјалним приликама у којима се налази. Само онда, кад више њих, међу собом независних извршилаца суделују заједнички у извршивању једне исте заповести или у остваривању једне заједничке им цели, или кад нарочито од оваквога или онаквога начина извршивања зависи успех целине, заповест утиче и на начин извр-

²⁰ Живојин Мишић, *Стратегија. Вешта ратовања* (Београд: Нова штампарија „Давидовић”, 1907), 418–420.

²¹ „Уопште”, *Упути и прописи за ратну службу* (Београд: Министарство војно, 1894).

²² *Упути и прописи за ратну службу*, 4.

шивања, и то, у првом случају ради тога, да би рад свију извршилаца био сложен и упућен у духу намере вође, а у другом, да би успех био сигурније подјемчен. У оба случаја, међутим, заповест се упушта у начин извршивања само у толико, у колико се са сигурношћу предвиђа да се оно, што је наређено, може заиста и извршити. Ово наравно вреди и у мирно доба. Њиме се иде на то, да извршилац размишља сам како му у којој прилици ваља радити, те да се тако у њему развије иницијатива и уметност наћи се у разним случајима, а у исто време да покаже свој дар, те да се зна шта се од њега може очекивати”.²³ Путник овде такође у кратким цртама дефинише и директиву као врсту заповести: „Директива казује извршиоцу – непосредно потчињеном команданту – намеру претпостављенога му команданта и уз то само још рад у начелу или, управо гледиште кога му се при извођењу рада ваља придржавати. Све остало, што се односи на извршивање рада, оставља му да то удеси сам, управљајући се према приликама у којима је и према у директиви изказаном му гледишту, које му при том има да служи само као водиља. Она се везује редовно само за једну стратегијску ситуацију и обележава њој одговарајући рад, но, ако се предвиђа да може у претпостављеној ситуацији наступити каква важнија промена, онда обележава на исти начин рад и за тај случај. Једна иста директива вреди обично за дуже време и обухвата једну читаву операцију или њен одељак, па се са променом стратегијске ситуације мења и она. Директива, дакле, регулише рад што се врши удаљено од претпостављенога команданта, тј: рад самостално оперишуће јединице”.²⁴

Директиву истиче и пуковник Живојин Мишић у својој Стратегији, штампаној 1907. године: „Упутство или директива је излагање, којим се командант неког самосталног дела војске (корпуса, -армије или иначе каквог већег здруженог одреда за више-мање самостална дејства) упознаје и упућује, да позна опште стање ствари на војишту, и да буде обавештен о главној идеји операција. Директива је мисао водиља у самосталним дејствима дотичног команданта; она је у опште такво саопштење више инстанције нижој, којој се не дају прецизиране заповести, како треба поступати у извесним тренутцима, већ се износе само главне идеје за извесну операцију. Директива се мора добро да појми и да схвати у свему пространству њеном, и с

²³ Р. Путник, *Служба ђенералштаба (2. део), Служба у ратно доба*, 134–135.

²⁴ Исто, 135.

тога она и захтева јаку иницијативу у најширем смислу у команданата самосталних делова војске, и то не само у смислу слободе избора начина и средстава за постигнуће одређеног циља; него и у смислу самосталног одређивања и посебних циљева, али под условом, да ти посебни циљеви одговарају главном циљу операција. Директиве дакле траже способне команданте, који су већ навикнути на самостално командовање војском.”²⁵

Иницијатива и директивно командовање у српској војсци

Један од битних елемената директивног командовања јесте и иницијатива која је доста дуго била непознаница за српски официрски кор. „Оскудица личне иницијативе нарочито код виших команданата наше војске у рату 1885. године и беше поред осталог узрок многим ондашњим нашим недаћама” – писао је Живојин Мишић у Стратегији. По њему је стога о тој околности „требало у нашој војсци повести (...) најозбиљнију бригу и старање, васпитавајући наш старешински подмладак за самостални рад не само у времену рата, већ настати, да се принцип иницијативе развије у целој системи командовања нашом војском”. Свој поглед на иницијативу завршио је цитатом из дела Колмара фон дер Голца *Das Volk in Waffen*: „У самосталности нижих старешина лежи сила, која се не може ничим заменити”.²⁶ У својом мемоарима на тему иницијативе Мишић бележи: „Из свих мојих дотадашњих службених искустава дошао сам до закључка да код великог броја наших официра, нарочито оних на већим положајима, недостаје довољно мушкости да по важнијим питањима кажу своје право мишљење у присуству старијих или претпостављених старешина! Налазим да је то велика мана која у одсудним тренуцима кочи наше, иначе врло спремне и одважне више команданте у испољавању личне иницијативе, толико потребне у ратним операцијама. Због тога је потребно цео наш официрски кор у васпитавању подстицати на разумну личну иницијативу, како у мирно тако и у ратно време”.²⁷

²⁵ Ж. Мишић, *Стратегија. Вешта ратовања*, 484–485.

²⁶ *Исто*, 317.

²⁷ Живојин Мишић, *Моје успомене*, приредио Саво Скоко (Београд: БИГЗ, 1980), 257.

И Путник, који је тај недостатак иницијативе лично осетио у току српско-бугарског рата, сматра да је „у рату иницијатива, у разумној мери, и корисна (...) и потребна још више; овде није могуће предвидети нити прописати поступак за сваки а нарочито за изненадан случај, у опасним тренутцима заповести су ређе, извршилац је остављен сам себи, те је принуђен да сам размишља и бира начин рада”.²⁸ Упути из 1894. године стога су прописивали и оквире у којима је дозвољена иницијатива командантима пукова и самосталних батаљона. Према тачки 949, „команданти пукова и самосталних батаљона који се боре у непосредној тактичкој вези са осталим трупима треба да раде у духу упута који су добили, односно по заповести која им је издата. При извршењу ових налога могу само оне промене наређивати, које би биле потребне услед промењених околности – нарочито са погледом на снагу своју и непријатељеву – или противникове мере које непријатељ предузима и на посљетку услед неочекиваних и не савладивих препона”. Иницијатива је овим Упутом у тачки 953 била прописана као обавезна и за команданте јединица које не учествују у боју: „Ма где да се каква трупа налази, а није уплетена у борбу, нити има какав нарочити задатак који би сваку другу употребу трупе искључивао, па њен командант чује у близини топовску или јаку пушчану ватру, треба одмах да се извести о узроку због кога се пуца, односно да се оријентира о стању борбе и да команданту трупе која се бори одмах јави место где се налази и са каквом снагом располаже и потпомогне суседне трупе колико му сопствене околности допуштају”. За непредузимање иницијативе била је чак, према тачки 954, предвиђена и казна: „Ко намерно или из небрежења пропусти да потпомогне какву трупу своје или савезничке војске, којој је каква опасност грозила, а имао је могућности да то учини, биће најстроже одговоран”.²⁹

Обука старешина и трупа

Након доношења ових прописа почело се са њиховом имплементацијом кроз школовање старешинског кадра и обуку. Најзначајнија врста обуке с тим у вези били су велики маневри. Велики маневри представљали су вежбу која је била најближа ратној ситуацији и

²⁸ Р. Путник, *Служба ђенералштаба (2. део), Служба у ратно доба*, 134–135.

²⁹ *Упути и прописи за ратну службу*, 261–262.

служили у првом реду за увежбавање командног елемента у практичном вођењу јединица на терену у претпостављеној двостраној ратној ситуацији. На њима је долазило до изражаја садејство свих родова и служби. Такође, требало је да маневри послуже и за избор команданата за будући рат. Да би то било могуће, противници су морали што мање знати један о другом, тако да су се за откривање намера и покрета друге стране морали користити само оним средствима којима се служи у рату. На основу тих обавештења, која нису била увек сигурна, доношене су мање или више сигурне одлуке и парирало се намерама непријатеља. Забуна, случај, преувеличавање или потцењивање противника и, најзад, самопоуздање или неодлучност команданата, као и у рату, утицали су на одлуке, па и на њихове успехе. Погрешке и бравуре биле су подједнако корисне и поучне. Чак су погрешке често биле и корисније, мада су појединци због њих сносили консеквенце. Од таквих маневара војска као целина имала је највише користи.³⁰

У српској војсци се са редовним одржавањем великих маневара у којима су учествовале две дивизије почело 1893. године, када је већ 10 годишта регрута прошло кроз касарну захваљујући увођењу обавезног служења војног рока Законом о устројству војске из 1883. године. То је било довољно да се попуни свих пет ратних дивизија првог позива предвиђених формацијом. Резултати тих маневара по питању обучености јединица и уиграности старешинског кадра српске војске били су поражавајући, али су поуке искоришћене за отклањање очигледних пропуста и биле подстицај за доношење нових Упута и прописа за ратну службу наредне године. Већ на маневрима 1894. приказани су бољи резултати, да би након тога сваке године били организовани маневри у оквирима сваке од пет дивизијских области, а сваке друге године велики маневри који би укључивали ратни састав јединица две суседне дивизијске области.³¹ Први успешни велики маневри на којима су учествовале две дивизије ратног састава са укупно ангажованих око 32.000 људи одржани су у околини Крушевца 1898. године.³² Ти велики маневри изведени су у току прве године деловања Команде Активне војске, на чијем се

³⁰ Аноним (Панта М. Драшкић), *Наличје наших великих маневара* (без датума); Архив Југославије, фонд Кнеза Павла Карађорђевића, 797 – 12 – 49.

³¹ Слободан Ђукић, *Страни утицај на развој српске војне доктрине у другој половини 19. и првој деценији 20. века*, 89.

³² М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, 147-148; Д. Денда, „Српска војска пред епоху ратова 1912-1920“, 426.

челу налазио бивши краљ Милан у чину генерала. Приликом маневара које је спроводила Команда активне војске са трупaма Моравске дивизијске области у лето наредне 1899. године тадашњи начелник Унутрашњег одсека Оперативног одељења потпуковник Живојин Мишић већ је приметио да је „једна од дивних одлика наших официра и војника интересовање о раду и најудаљенијих делова фронта, давање својих мишљења о томе раду и прилагођавање својих поступака, макар то захтевало и веће напрезање, потреби што правилнијег и бољег извршења општег задатка”.³³ Српска војска наставила је да упражњава овај тип обуке и у наредним годинама. Тако су 1901. одржани велики маневри у којима су учествовале Дунавска и Дринска дивизија (Убски маневар), наредне 1902. године Сикирички маневар уз учешће Тимочке и Моравске дивизије, затим 1905. Ђупријски маневар између Тимочке и Шумадијске дивизије и 1908. године између Дунавске и Дринске дивизије. У току 1904, 1905, 1906, 1909. и 1910. године извођени су локални маневри у свакој од пет дивизијских области.³⁴ Свакако вреди истаћи да се увођење великих маневара подарило са увођењем принципа директивног командовања у српску војску.

Маневри су, међутим, били тек један од практичних делова обуке официра, а нарочито оних генералштабних, који су представљали праву војну елиту и главне носиоце нових доктринарних схватања. Велику улогу у упознавању и припреми старешинског кадра, а нарочито генералштабних официра за овај начин командовања имали су пуковници Радомир Путник и Живојин Мишић. Путник је истицао вредност и потребу да највише старешине буду најбољих способности и захтевао да и Генералштаб треба да буде на достојној висини.³⁵ Као начелник Оперативног одељења и помоћник начелника Главног генералштаба пуковник Путник се уз своје редовне дужности стога бавио и питањем усавршавања официра и спремањем старешина за више положаје и настојао да се њихова обука што више приближи ратној пракси. У његово време уведено је решавање стратегијских, тактичких и фортификацијских задатака на карти и терену, и то не само као предмет студирања на Вишој школи Војне академије и на припреми кандидата за генералштабну

³³ Ж. Мишић, *Моје успомене*, 207.

³⁴ Војни архив, Пописник 2, кутија 2, фасцикла 3, док. бр. 43/1; *Преглед рада Оперативног одељења Главног генералштаба, 1906–1911*, 80.

³⁵ Ж. Ј. Ранковић, *Војвода Радомир Путник – његов живот и рад*, 128.

струку већ и по пуковима у зимским официрским школама, као и при полагању испита за чин мајора свих родова војске. Потоњи војвода Живојин Мишић сећао се да га је Путник испитивао при полагању испита из тактике за прелаз у ђенералштабну струку поглавито примењену тактику, односно решавање задатака на карти и терену у околини Београда.³⁶ Путников ђак и наследник на катедри тактике на Вишој школи Новак Бранковић потом је увео решавање тактичких задатака апликативном методом на карти и земљишту, без унапред предвиђеног решења. Ова метода примењивана је и на генералштабним путовањима којима је од 1903. најчешће руководио сам Путник. Да би се избегло шаблонизовање и дала превага здравом разуму, при решавању конкретних задатака прихватано је свако решење уколико је логично и поткрепљено ваљаним аргументима, а не само „школско”. Бранковић и Путник су на тај начин, руководећи се геслом да је „у борби све могуће”, дозвољавали критичку анализу сваког задатка без икаквог ограничавања и арбитарног закључка, што је подстицало самосталност и личну иницијативу старешина свих нивоа.³⁷ Иницијативу и интегритет старешина промовисао је и пуковник Живојин Мишић својим предавањима из Стратегије. Мишић скреће пажњу на разлику у командовању током „редовне” и „случајне битке” („борбе у сусрету”), код које иницијатива нарочито долази до изражаја.³⁸

Највећа пажња у српској војсци посвећивана је усавршавању и одабиру генералштабних официра. Још од самог почетка у српском војнообразовном систему се до тог нивоа стизало изузетно тешко. Колико је систем селекције генералштабних официра био ригорозан можда најбоље сведочи чињеница да је двогодишњу припрему за генералштабну струку у периоду од 1880. до 1911. похађало 164 кандидата, од којих је само њих 55, или 33,5%, успело да положи завршни испит. Селекција кадрова нарочито је пооштрена доношењем нове уредбе о ђенералштабној струци од 7/19. децембра 1896. године, када је завршена Виша школа Војне академије уведена као главни почетни услов за прелаз у генералштабну струку, што према Уредби из 1884. није био случај. Од 1897. године, када се нова уредба поче-

³⁶ Светислав Т. Милосављевић, „Живот и рад војводе Радомира Путника”, у: *Четири српске војводе*, приредио Зоран Пејашиновић (Бања Лука: Бесједа, 2008), 53.

³⁷ Далибор Денда, „Генерал Радомир Путник као начелник Главног генералштаба и министар војни (1903–1912)”, *Војноисторијски гласник*, 1 (2020), 80–81.

³⁸ Ж. Мишић, *Стратегија. Вешта ратовања*, 411–413.

ла спроводити, кандидати су се пријављивали на основу расписаног конкурса, а предност су имали официри који су са одличном или врло добрим успехом завршили Вишу школу.³⁹ Путник је наставио са том праксом. По преузимању дужности начелника Главног генералштаба 1903. израдио је нов, обимнији и тежи програм припреме кандидата за генералштабну струку и знатно проширио критеријуме за избор приправника и њихово усавршавање. У том раду користио се искуствима немачке војске.⁴⁰

Како сведоче савременици, Радомир Путник као начелник српског Главног генералштаба умео је да зближи Генералштаб и трупу, одређујући правилно делокруг рада генералштабних официра, дајући им улогу стручног, помоћног органа команданата обласних команди и оперативних јединица, за разлику од многих армија у којима су генералштабни официри чинили посебну касту изузетних, која је била уздигнута изнад осталих припадника официрског кора и тиме нарушавала његову кохезију. Због тога је, како у балканским ратовима, тако и у Првом светском рату, у раду између виших команданата и њихових начелника штабова владала највећа хармонија, што је било од највећег значаја за успешно вођење операција.⁴¹

И пуковник Мишић је у својим предавањима из Стратегије сматрао да „треба трајно радити на спреми и образовању виших команданата за војску, јер се њихова спрема, као дело темељног васпитања, не достиже тако лако. За то треба не само доста труда, него и доста времена и велике умешности. Крајње би време било, да се и у нашој младој војсци једанпут овом питању поклони најозбиљнија пажња, јер не треба заборавити, да ће она војска имати увек и све шансе за успех у рату, која имадне у рату боље, спремније, духовитије и родољубивије команданте од војске у противника”.⁴² Из тих разлога научни ниво вишег официрског кора је систематски подижан из године у годину, чиме је постепено спреман виши командни апарат. Поред тога, највећа пажња поклањана је спремности нижег старешинског кадра, која је постављена на савремену висину, као и сталном усавршавању обуке војника из кадра и резерве свих родова војске.⁴³ Када је реч о школовању и обуци нижих официра, треба ис-

³⁹ Д. Денда, „Генерал Радомир Путник као начелник Главног генералштаба и министар војни (1903–1912)”, 82.

⁴⁰ С. Т. Милосављевић, „Живот и рад војводе Радомира Путника”, 58.

⁴¹ Милан Раденковић, *Церска операција 1914* (Београд: Војно дело, 1953), 44.

⁴² Ж. Мишић, *Стратегија. Вештна ратовања*, 501–502.

⁴³ С. Т. Милосављевић, „Живот и рад војводе Радомира Путника”, 59.

таћи да је нижи курс на Војној академији, основаној 1880, трајао три године, да би 1904. био продужен на четири године. Након окончања Ниже школе Војне академије млади српски потпоручник био је оспособљен да преузме команду над водом и четом и да разуме намере команданта батаљона/дивизиона.⁴⁴ Након дипломирања на Нижој школи Војне академије млади официри били су распоређивани у „батаљоне за обуку“, где би провели две до три године унапређујући стечене знања и вештине изводећи основну обуку са регрутима.⁴⁵ Од свих официра захтевало се да положи посебне испите за унапређење у чин капетана и мајора. Вештине и знање које су били потребни да се ови испити положи били су оспособљеност за командовање самосталним батаљоном за чин капетана и ојачаним пуком за чин мајора. Виша школа Војне академије, која је почела са радом 1884, трајала је две године. Могућност да конкуришу на Вишу школу имали су млади поручници или капетани који су провели најмање четири године на трупним дужностима и положили пријемни испит. На Вишој школи упознавали су се са знањима и вештинама потребним за ниво бригаде, дивизије и корпуса.⁴⁶ У периоду у коме се Путник налазио на челу српске војне управе нарочита пажња посвећивала се практичној обуци старешина, због чега су образоване Артиљеријска и Пешадијска официрска школа гађања и отворени многи курсеви за унапређење стручних кадрова техничких и других јединица.⁴⁷

Путник је наставио и даље да ради и на усавршавању српске војне доктрине у складу са идејама покретног рата. Резултат тога рада била је нова Ратна служба објављена 1911. године, која је представљала највиши интелектуални домет тадашње српске војне мисли. У односу на немачку Ратну службу из 1906. године у српском правилу разликовали су се само одељци о командовању, о штабовима и заступању на дужности, о посредном прибављању података о непријатељу, о извиђачко-заштитним одредима и о четничком ратовању, док су сви остали одељци били готово истоветни.⁴⁸ Одредбе о самоиницијативи значајне за примену директивног командовања овде су додатно разрађене. У члану 979. истиче се: „Извршавајући

⁴⁴ Д. Денда, „Српска војска пред епоху ратова 1912–1920“, 427–428.

⁴⁵ С. Ђукић, *Страни утицај на развој српске војне доктрине у XIX и првој деценији XX века*, 66–67.

⁴⁶ Д. Денда, „Српска војска пред епоху ратова 1912–1920“, 428.

⁴⁷ С. Т. Милосављевић, „Живот и рад војводе Радомира Путника“, 59.

⁴⁸ Д. Денда, „Генерал Радомир Путник као начелник Главног генералштаба и министар војни (1903–1912)“, 85–86.

свој борбени задатак сваки је старешина дужан да има на уму општи циљ дејстава. И кад се увери да су његове намере и заповести као што треба схваћене, оставља својим потчињенима пуну слободу у избору средстава за извршење". С њим је повезан и члан 980, који гласи: „Старешина је дужан да развије енергичну иницијативу и самосталност у случајима када је потребна брза помоћ суседним трупамa и када се стање изменило од времена издане заповести, а накнадно нове заповести још нису стигле. (...) О оваквим својим самосталним одлукама старешина је дужан одмах да извести свог претпостављеног, од кога је раније добио задатак"". ⁴⁹ Такође, у сличном духу издата су и нова егзерцирна правила за сва четири рода војске.⁵⁰ Захваљујући свему томе, пред епоху ратова од 1912. до 1918. године српски официри били су заточници доктрине покретног рата која је охрабривала флексибилност и захтевала децентрализовану систему командовања, који је остављао више тактичке слободе командантима и командирима средњих и нижих тактичких јединица. Одушевљење немачком доктрином у српском официрском кору у време балканских ратова приметили су и страни посматрачи. Према извештајима пуковника Томпсона, британског војног посматрача у штабу српске Прве армије у Првом балканском рату, српски генералштабни официри „посматрали су на рат као на вештину а не као драму. Били су то људи који су стално тражили аналогију између њихове тренутне ситуације и неке приближно сличне ситуације из каријере њиховог омиљеног стратега – фон Молткеа".⁵¹

Српска војска успела је, такође, да развије и напредан систем обуке подофицира, највише захваљујући постојању специјализованих родовских подофицирских школа основаних осамдесетих и деведесетих година 19. века. Двогодишње школовање у подофицирским школама заснивало се на војнострочној обуци до нивоa чете, док су свршени подофицири били оспособљени да обављају дужности командира вода свога рода. За унапређење у више чинове требало је да положи испите за чин каплара, поднаредника и наредника.⁵² Према

⁴⁹ *Ратна служба* (Београд, Министарство војно, 1911), 401.

⁵⁰ С. Ђукић, *Страни утицај на развој српске војне доктрине у другој половини 19. и првој деценији 20. века*, 118.

⁵¹ Василий Б. Каширин, „Высший и старший командный состав армий стран Балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных специалистов в начале XX века", у: *Человек на Балканах глазами русских*, ур. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин (Санкт Петербург: *Алетейя*, 2011), 204.

⁵² *Први балкански рат (операције српске војске)*, I, 232.

извештају аустроугарског војног аташеа у Србији генералштабног мајора Ота Гелинека из 1913. године, српски подофицири су према понашању и образовању били сличнији официрима него обичним војницима. У току балканских ратова већина њих обављала је и официрске дужности.⁵³

Нека искуства из ослободилачких ратова 1912–1918.

Најбоље примере употребе овог принципа у српској војсци дала је ратна пракса из периода 1912–1918. године. Први пример успешне употребе овог принципа на средњим нивоима командовања представљају свакако бојеви код Нагоричана и код Којнарске реке на левом и десном крилу Прве српске армије првог дана Кумановске битке, 23. октобра 1912. године. Реч је о изненадној и за српску војску непланираној бици, за коју је према теорији овај начин командовања идеалан. Приликом наступања турске 13. низамске дивизије из састава V корпуса Вардарске армије преко Пчиње ка Никуљанском вису, на правцу напада турских јединица налазио се XVIII пешадијски пук Дунавске дивизије I позива. Услед погрешне процене да испред себе има потучене турске колоне које се повлаче са Страцина, командант XVIII пешадијског пука потпуковник Михајло Зисић наредио је команданту 2. батаљона тог пука да крене у напад.⁵⁴ Дочекав јаком пешадијском и артиљеријском ватром тај батаљон је претрпео снажне губитке. Том приликом је погинуо и командант батаљона мајор Војислав Велимировић, након чега се батаљон у пометњи повукао. У међувремену је 4. батаљон, у духу претходног наређења команданта пука, стигао на седло између Сртевице и Пркиног рида са задатком да поседне тај међупростор и ухвати везу са четничким одредом. Уочавајући тежину положаја у коме се нашао 2. батаљон, командант 4. батаљона мајор Душан Глишић самоиницијативно му је кренуо у помоћ и наступајући у борбеном поретку у две линије после краћег времена избио југоисточно од Пекине махале, на правцу Пркиног рида. Пошто је ту дочекав снажном ватром предњих делова 13. низамске дивизије људство је захватила паника, пре свега због наилаaska на 2. батаљон који се хаотично повлачио на десном крилу и бекства

⁵³ Д. Денда, „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у балканским ратовима 1912/1913”, 140.

⁵⁴ Ђорђе Ћирић, „О Кумановској бици”, *Ратник*, X (1922), 34.

предњих делова четничког одреда на левом крилу, на југозападним падинама Сртевице. Схвативши да им прети обухват, две чете које су се налазиле у резерви почеле су да се повлаче, након чега је почело и спонтано повлачење остале две чете из прве линије. Командант батаљона мајор Глишић је уз крајње напоре успео да успостави ред и да задржи главнину батаљона између Сртевице и Пркиног рида, нешто испред положаја на којима се 4. батаљон налазио пре покрета.⁵⁵ Турци, међутим, нису искористили ову повољну прилику, него су после одбацивања 2. и 4. батаљона застали⁵⁶ јер их је пропали али јуначки подвиг 4. батаљона XVIII пешадијског пука савршено изненадио и збунио. Испад 4. батаљона њихова главна команда је по некој чудној логици одмах довела у везу са пропалом офанзивом 2. батаљона и те две радње схватила не као две случајне и сасвим одвојене, засебне акције, као што су стварно и биле, већ као некакво с планом и са снагом од читавог једног пука изведено насилно рекогносцирање, коме се по правилу прибегава само када се на положају за његову одбрану има довољно јака снага. И према томе, прво што јој је тада пало на памет била је једна за Србе спасоносна хипотеза, да кад Срби рескирају једну тако велику јединицу, бацајући је са овако јаког положаја, за извођење операције која се обично предузима са једном четвртином снаге, мора бити да на том месту имају барем једну дивизију.⁵⁷

У међувремену командант Коњичке дивизије правилно је проценио непријатељску намеру да разбије лево крило Дунавске дивизије, те је зато послао свог начелника штаба потпуковника Туцаковића команданту VII пешадијског пука, наређујући му да одмах упути један батаљон на Пркин рид, не чекајући наређење свог команданта дивизије.⁵⁸ Командант VII пука потпуковник Александар Глишић и сам је увиђао да се тако нешто мора предузети. Кад му је саопштена порука команданта Коњичке дивизије, пожурio је да искористи прилику да бар нешто уради у духу тадашњег стања на бојишту и сме-ста издао наређење команданту 2. батаљона мајору Војиславу Ни-

⁵⁵ *Први балкански рат 1912–1913 (операције српске војске)*, I (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1959), 642; Милутин Д. Лазаревић, *Наши ратови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912. године*, књ. II (Београд: Српска књижевна задруга, 1929), 163; Живко Станисављевић, *Кумановска битка – разматрања и поуке* (Београд: Војно дело, 1951), 61–64.

⁵⁶ *Први балкански рат 1912–1913 (операције српске војске)*, I, 643.

⁵⁷ М. Д. Лазаревић, *Наши ратови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912. године*, књ. II, 164–165.

⁵⁸ Ж. Станисављевић, *Кумановска битка – разматрања и поуке*, 64.

колајевићу, који се налазио на левом крилу пуковског еволуционог поретка, да са батаљоном што пре укаже помоћ посусталим трупам дивизијског левог крила.⁵⁹

Утом је стигао и командант дивизије пуковник Милош Божановић, који је након разговора са потпуковником Туцаковићем издао наређења команданту VII пука да и са остатком свог пука крене на Сртевицу, чији је велики тактички значај тек тада почео да увиђа, а команданту VIII пука, који се са своја три батаљона још увек налазио иза IX пука, да своје групе рокира улево и заузме дотадашње положаје VII пука на Белој Земљи. То померање трупа из дивизијске резерве здесна налево довело је до судбоносног прелома у дотле веома лабавој ситуацији. Јединице VII пука стигле су на Сртевицу у последњем тренутку. Након тога турске снаге јуришале су неколико пута на положаје, подржане снажном артиљеријском ватром. Сви њихови напади су одбијени уз велике српске губитке, а том приликом погинуо је и командант VII пешадијског пука. Захваљујући доброј обучености официјерског, подофицијерског и војничког састава Дунавска дивизија I позива успела је да одбије напад четири турске дивизије и одржи положај, што ће бити кључно за позитиван исход Кумановске битке у српску корист наредног дана.⁶⁰

До борби на десном крилу српске Прве армије, на којем се налазила Моравска дивизија I позива, дошло је истог поподнева. У тим борбама такође наилазимо на примере изванредне самоиницијативе у духу директивног командовања. Наспрам Моравске дивизије I позива пред Кумановом налазио се турски VII корпус. Око подне турска Скопска редифска и 19. низамска дивизија отпочеле су покрете према фронту 1. и 16. пешадијског пука Моравске дивизије I позива. Командант VII корпуса, обавештен о борбама на турском десном крилу, рокирао је снаге са сопственог десног крила према VI корпусу да би смањио међупростор и тиме обезбедио већу сигурност унутрашњих крила оба корпуса, а затим да са достигнуте линије Почивалов рид – Црно Поље – Бело Брдо предузме напад правцем село Горње Којнаре – Мала Корија. Покрети у том правцу отпочели су око 15 часова. Ти покрети изазвали су артиљеријску ватру 1. дивизиона

⁵⁹ М. Д. Лазаревић, *Наши ратови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912. године*, књ. II, 175–179.

⁶⁰ М. Д. Лазаревић, *Наши ратови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912. године*, књ. II, 175–179; Ж. Станисављевић, *Кумановска битка – разматрања и поуке*, 66–67; *Први балкански рат 1912–1913 (операције српске војске)*, I, 648–657.

Артиљеријског пука и 8. батерије, као и одговоре са турске стране, али је напад заустављен. Ценећи да непријатељ наступа јачим снагама, командант Моравске дивизије I позива пуковник Илија Гојковић уочавао је могућност озбиљног напада непријатеља и из тих разлога упознао је са ситуацијом команданте Тимочке дивизије II позива, од којег је тражио један пук који би образовао резерву, и Дринске дивизије I позива, од којег је такође тражио један пук за резерву који би се распоредио иза положаја 16. пука. Док је командант Моравске дивизије I позива желео да ангажовањем два пука из састава суседних дивизија створи јаку резерву и сачека напад непријатеља, његов 1. пук је на иницијативу команданта 2. батаљона прешао у напад. Томе је претходио састанак између команданта 1. пешадијског пука и њему потчињених команданата батаљона у рејону села Карабичане. Они су приметили рокирање снага VII корпуса у захвату друма Куманово – Крива Паланка и дошли до закључка да те турске снаге крећу у напад на Дунавску дивизију I позива. У вези с тим командант 2. батаљона мајор Милан Маринковић предложио је да пук крене у напад и осујети намере турских снага и тиме олакша положај Дунавске дивизије, наглашавајући да он неће дозволити да се понови случај са Сливнице 1885. године, када се једна дивизија борила, док су остале посматрале. Командант пука није прихватио овај предлог пре него што га одобри командант дивизије.⁶¹ Међутим, око 16 часова командант резерве 1. пешадијског пука мајор Милан Маринковић ценио је да је дошао згодан моменат и повео самоиницијативно, без одобрења команданта, свој батаљон у напад. Он је за собом повукао цео 1. пешадијски пук и 4. батаљон 15. пука из Тимочке дивизије I позива. Храбри командант платио је главом, али је непријатељ са целог фронта одступио. Овим је борба код Моравске дивизије I позива била завршена.⁶² Док су се борбе водиле на иницијативу је подстицао и ордонанс-официр у команди Прве армије капетан Светислав Т. Милосављевић, који се у време борби на десном крилу армије нашао у штабу Дунавске дивизије II позива којом је командовао пуковник Михајло Рашић. Дивизија је била у другом ешалону, у армијској резерви. У разговору са њеним начелником штаба ђенералштабним мајором Жиком Ђорђевићем Милосављевић је сазнао да са Дунавском дивизијом I позива немају ни телефонске, ни ма какве друге

⁶¹ *Први балкански рат 1912–1913 (операције српске војске)*, I, 660–663.

⁶² Ђ. Ђирић, „О Кумановској бици”, *Ратник*, X (1922), 35.

везе, али да се о догађајима обавештавају од пролазећих мештана и предложио му да бар једног од официра из штаба упути у штаб Дунавске дивизије I позива да их повремено обавештава о ситуацији. Упитао је и зар их топовска грмљавина, која не престаје целог дана, а долази са тако блиске удаљености, није заинтересовала, да тамо пошаљу бар једног официра, ако не чак да покрену и целу дивизију у том правцу, напомињући да и командант армијске резерве треба да зна шта се на пет до шест километара испред њега ради, као и то да су у пруско-француском рату 1870. године пруски дивизијари и команданти позадњих корпуса одводили редовно своје јединице у правцу топовског пуцња и тамо их уводили у борбу, без обзира на то што су били у армијској резерви и што нису имали наређење више команде.⁶³ Дунавска дивизија II позива остала је ипак неактивна до другог, решавајућег дана Кумановске битке. Да иницијатива није била карактеристична за више команданте сведочи и поступак генерала Степе Степановића, команданта 2. армије, која се налазила на левом крилу српских трупа. Како војвода Мишић пише у својим мемоарима, „С обзиром на то да су Турци на Куманову давали снажан отпор налету наших снага, наређено је команданту 2. армије да своју Тимочку дивизију I позива пребаци из Ћустендила ка Кривој Паланци и нападом са те стране угрози десни бок и позадину турске војске. Грмљавина топова код Нагоричана није била довољна да подстакне команданта 2. армије, који није био обавештен о догађајима на главном правцу, да форсира покрет Тимочке дивизије I позива и учествује у значајној бици на Куманову. Колебљивост команданта 2. армије да благовремено изврши поменуто наређење допринела је околности што су Турци мањим одредима били посели Црни врх, северозападно од Кратова, који се налазио бочно у односу на правац Крива Паланка – Страцин, куда је требало да одмаршира Тимочка дивизија. С друге стране, грмљавина топова код Куманова сама по себи је говорила команданту 2. армије да је требало похитати у том правцу, остављајући потребан део снага према Кратову ради заштите бока. Несумњиво је да би ђенерал Степановић то и учинио да је био боље обавештен о непријатељској снази испред Кратова”.⁶⁴ Према Мишићу, „(...) битка на Куманову сасвим оправдано названа је битком у сусрету. Обе војске јуриле су једна другој у сусрет. Бла-

⁶³ Светислав Т. Милосављевић, „Првог дана Кумановске битке код Дунавске дивизије I и II позива”, *Ратник*, X (1922), 45.

⁶⁴ Ж. Мишић, *Моје успомене*, 276–277.

годарећи јачој концентрацији наших трупа, личној иницијативи наших команданата и великом пожртвовању наших бораца – војника и официра – битка на Куманову добијена је, тако рећи, изненада”.⁶⁵ Генерал Војин Ђ. Максимовић сматрао је у својим разматрањима писаним након Великог рата да је „наша победа код Куманова 1912. године (била) плод (...) стратегије морално и бројно јаким батаљона”.⁶⁶

Један од најбољих примера самоиницијативе на дивизијском нивоу даје држање Коњичке дивизије из састава 2. армије у Церској бици, у време боја код Текериша. Њен командант пуковник Бранко Јовановић, који за рад 16. августа 1914. године није добио никакву директиву, нити оријентацију од команданта армије, сазнао је да косом Цера наступа непријатељска колона јачине једне дивизије и да је њена побочница један одред који наступа правцем Бела река – Цуљковић, јачине један пешадијски пук, две до три батерије и два до три ескадрона. Он је закључио да је колона упућена да нападне у бок српских снага у долини Јадра и самостално одлучио да са Коњичком дивизијом спречи наступање бочног одреда преко Беле реке и да нападајући га угрози бок и позадину аустроугарске колоне на Церу. У том циљу ступио је у споразум са командантом Шумадијске дивизије I позива и узео под команду три батаљона њеног 19. пешадијског пука и једну полубатерију који су били на положају Слатина. Овако ојачана Коњичка дивизија дејствовала је у две колоне. Левом, која је штитила десни бок Комбиноване дивизије, разбила је у борбама на Радловцу и Скакалишту леву колону аустроугарске 21. дивизије и избила чак до Бобије, док је десном колоном, наступајући преко Метковића ка Добрићу, штитила леви бок Шумадијске дивизије I позива. Тога дана је успешним дејством Коњичке и Шумадијске дивизије I позива онемогућена веза између аустроугарске V и II армије и обухват српских снага.⁶⁷ Церска битка сама по себи имала је изразито маневарски карактер борбе у сусрету, у којој је на српској страни дошло до исказивања најшире иницијативе на свим нивоима командовања. Стога не чуди оцена генерала Живка Павловића да се за њен исход „нарочита хвала мора (...) одати нашим храбрим официрима (активним и резервним) свију родова војске и струка, који су зналач-

⁶⁵ Исто, 275.

⁶⁶ Војин Ђ. Максимовић, „Како је дошло до битке код Куманова 10. и 11. октобра 1912. године (Стратегијска генеза Кумановске битке)”, *Ратник*, X (1922), 26.

⁶⁷ О томе видети: Живко Г. Павловић, *Битка на Јадру 1914. године* (Београд: Графички завод „Макарије”, 1924), 275–289; 329–342.

ки, неуморно и херојски вршили своје тешке дужности. Они су били најважнији елеменат снаге наше војске. Захваљујући нашем добром командовању и храбрости и пожртвовању наших трупа, и поред свих многих и осетних недостатака у оружју, муницији и осталој материјалној спреми у опште, битка на Јадру сјајно је извојевана у нашу корист”.⁶⁸

Директивно командовање, као водећи принцип командовања и руковођења у оружаним снагама који је развио пруско-немачки Главни генералштаб средином 19. века и које се доказао као успешан у ратовима за немачко уједињење, почео се примењивати у српској војсци шест година након што је доношењем Пешадијског егзерцирног правила из 1888. године постало део званичне доктрине немачке војске. Оно произилази из идеје децентрализованог извршења заповести која се заснива на схватању да старешине и војници које командант не може непосредно контролисати морају деловати самостално, али у складу са намером њима претпостављене команде. С тим у вези, српски Упути и прописи за ратну службу из 1894. године увели су овај концепт командовања који је широко подржавао иницијативу старешина на свим командним нивоима, као и директиву као врсту заповести. Иницијатива је требало да се остварује у складу са оперативном замисли команданта и развојем ситуације на терену. На практичној обуци старешина и трупа почело се радити у исто време кроз велике и дивизијске маневре и генералштабна путовања, а поред правила појављују се и теоретски радови који су коришћени на Вишој школи Војне академије и приликом ђенералштабне припреме. Највећа заслуга у примени овог метода командовања у српској војсци припада војводама Радомиру Путнику и Живојину Мишићу, који су на њима радили и теоретски и практично. И Путник и Мишић били су сведоци свих лоших страна које је по српску војску имала класична тактика и слепо чекање наређења више команде без обзира на развој ситуације у непосредном окружењу. Нарочито дубок утисак на оба ова наша војна великана оставио је пораз у српско-бугарском рату 1885. године, па се у директивном командовању видео начин да се сличне ситуације не понове. Рад на припреми старешинског кадра за овај концепт командовања нарочито се убрзао од момента када се након Мајског преврата 1903. године

⁶⁸ Исто, 594–595.

Путник нашао на челу српске војне управе, док га је Мишић у неколико наврата замењивао на месту начелника Главног генералштаба и као такав сам водио три последња генералштабна путовања 1910, 1911. и 1912. године.⁶⁹ У то време усвојена је и нова Ратна служба из 1911. године, која је садржала многе одредбе немачке ратне службе из 1906. и додатно разрађене елементе директивног командовања. Први успеси примене ове методе командовања, која је најсврсисходнија код бојева у сусрету, дошли су до изражаја већ првог дана Кумановске битке, где је иницијатива српских команданта батаљона из састава Дунавске и Миравске дивизије I позива збунила Турке који су рачунали на фактор изненађења, створила време за увођење резерви и на крају дала кључни допринос српској победи извојеваној наредног дана. Кумановска битка такође је пример одсуства иницијативе код неких виших команданта (командант Дунавске дивизије II позива и 2. српске армије), што указује на то да се директивно командовање примило већином код средњег нивоа команданта. Спровођење принципа директивног командовања имало је значајну улогу и у српским победама против бугарске и аустроугарске војске 1913. и 1914. године, а српска војска била је једина која је, поред на тактичком и оперативном нивоу савршених Немаца, ову доктрину успешно спроводила у пракси.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив САНУ, 11444, Драгутин Милутиновић, „Војвода Радомир Путник”, Успомене на наше војводе (рад у рукопису), Београд, 1939.

Архив Југославије, фонд Кнеза Павла Карађорђевића, 797 – 12 – 49; Аноним (Панта М. Драшкић), Наличје наших великих маневара (без датума).

Војни архив, Пописник 2, кутија 2, фасцикла 3, док. бр. 43/1; Преглед рада Оперативног одељења Главног генералштаба, 1906–1911.

⁶⁹ Ж. Мишић, *Моје успомене*, 257–261.

Објављени извори:

Денда, Далибор. „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у балканским ратовима 1912/1913”, у: Балкански ратови 1912–1913: нова виђења и тумачења, ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић. Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 125 –158.

Мишић, Живојин. Стратегија. Вештина ратовања. Београд: Нова штампарија „Давидовић”, 1907.

Мишић, Живојин. Моје успомене, приредио Саво Скоко. Београд: БИГЗ, 1980.

Moltke on the Art of War: Selected Writings, ed. by Daniel Hughes. Novato: Presidio, 1993.

Службени војни лист, 1893.

Путник, Радомир. Служба ђенералштаба (1. део), Служба у мирно доба. Београд: Министарство војно, 1890.

Путник, Радомир. Служба ђенералштаба (2. део), Служба у ратно доба. Београд: Министарство војно, 1899.

Упути и прописи за ратну службу. Београд: Министарство војно, 1894.

Ратна служба. Београд, Министарство војно, 1911.

Литература:

Вуксановић-Анић, Драга. Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање. Београд: Српска књижевна задруга, 1993.

Денда, Далибор. „Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912–1920”, у: ур. Момчило Павловић, Први светски рат и балкански чвор. Београд: Институт за савремену историју, 2014, 423–436.

Denda, Dalibor. “A Professional Army as a Successful factor of war - Case Study: Serbia 1876-1918”, у: Why do Nations participate in wars and why not?, Proceedings from the 13th Annual Conference of the Partnership for Peace Consortium CSWG, ed. Harold E. Raugh and Jordan Baev. Sofia: „G.S. Rakowski” National Defense Academy, 2014, 15-24;

Денда, Далибор. „Официрски кор Војске Краљевине Србије у Првом светском рату”, Војноисторијски гласник, 2 (2016), 31–48.

Денда, Далибор. „Генерал Радомир Путник као начелник Главног генералштаба и министар војни (1903–1912)”, Војноисторијски гласник, 1 (2020), 77–108.

Денда, Далибор. „Обавеза служења војног рока у Краљевини Србији”, Војноисторијски гласник, 1 (2024), 29–57.

Ђорђевић, Димитрије. Портрети из новије српске историје. Београд: БИГЗ, 1997.

Ђукић, Слободан. Страни утицаји на развој српске војне доктрине у другој половини 19. и првој деценији 20. века. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019.

Јовановић, Слободан. Влада Александра Обреновића, I. Београд: Геца Кон, 1929.

Јовановић, Слободан. Влада Александра Обреновића, II. Београд: Геца Кон, 1931.

Јовановић, Слободан. Влада Милана Обреновића, II. Београд: Геца Кон, 1934.

Каширин, Василий Б. „Высший и старший командный состав армий стран Балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных специалистов в начале XX века”, у: Человек на Балканах глазами русских, ур. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин. Санкт Петербург: Алетейя, 2011, 189–234.

Каширин, Василиј Б. „Борбена вредност српске војске на почетку Првог светског рата према оценама руских војних стручњака”, у: Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић. Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2015, 237–253.

Лазаревић, Милутин Д. Наши ратови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912. године, књ. II. Београд: Српска књижевна задруга, 1929.

Максимовић, Војин Ђ. „Како је дошло до битке код Куманова 10. и 11. октобра 1912. године (Стратегијска генеза Кумановске битке)”, Ратник, X (1922), 8–26.

Милићевић, Милић. Реформа војске Србије 1897–1900. Београд: Војноиздавачки завод, 2002.

Милосављевић, Светислав Т. „Првог дана Кумановске битке код Дунавске дивизије I и II позива”, Ратник, X (1922), 39–52.

Милосављевић, Светислав Т. Четири српске војводе, приредио Зоран Пејашиновић. Бања Лука: Бесједа, 2008.

Павловић, Живко Г. Битка на Јадру 1914. године. Београд: Графички завод „Макарије”, 1924.

Први балкански рат 1912–1913 (операције српске војске), I. Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1959.

Раденковић, Милан. Церска операција 1914. Београд: Војно дело, 1953.

Ранковић, Живан Ј. Војвода Радомир Путник – његов живот и рад. Сарајево: Државна штампарија, 1926.

Ратковић-Костић, Славица Б. Европеизација српске војске 1878–1903. Београд: Војноисторијски институт, 2007.

Simpkin, Richard. Race to the Swift. London: Brassey's Defence, 1986.

Sigg, Marco. Der Unterführer als Feldheer im Taschenformat. Theorie und Praxis der Auftragstaktik im deutschen Heer 1869 bis 1945. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2014.

Скоко, Саво. Други балкански рат, I. Београд: Војноисторијски институт, 1968.

Sonnenberger, Martin. Initiative within the philosophy of Auftragstaktik: determining factors of the understanding of initiative in the German Army, 1806-1955. Fort Leavenworth: US Army Command and General Staff College Press, 2013.

Станисављевић, Живко. Кумановска битка – разматрања и поуке. Београд: Војно дело, 1951.

Tvorci moderne strategije, ur. Edvard Mid Erl. Beograd: Vojno delo, 1952.

Ћирић, Ђорђе. „О Кумановској бици”, Ратник, X (1922), 27–38.

Colonel Dr. Dalibor Denda, Senior Research Fellow
Strategic Research Institute
University of Defence, Belgrade (Serbia)
E-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

MISSION COMMAND WITHIN SERBIAN ARMY (1894-1918)

Summary

Mission Command (also known as Auftragstaktik) is the supreme command and control principle originally developed by the Prussian-German General Staff during the mid-19th century Wars of German

Unification. It is based on mutual trust and requires each soldier not only to perform their duties conscientiously and strive to achieve the ordered objectives, but also to be prepared to accept responsibility, cooperate, and act independently and resourcefully in alignment with the overall mission. The chief of the Prussian General Staff, General Helmuth von Moltke, defined Auftragstaktik as “the actions a subordinate took in the absence of orders that supported the senior commander’s intent”. Auftragstaktik became an official doctrinal concept with the publication of Moltke’s 1869 Instructions for Large Unit Commanders, followed by the 1888 Drill regulations, which for the first time distinguished between battle drill and parade drill. The 1888 regulations formally established the philosophy of Mission Command as a general rule for command and control at tactical level, granting commanders at all levels maximum freedom of action. In the Serbian Army, Mission Command became part of the official military doctrine with the introduction of the 1894 War Service Manual. The key person who contributed to the adoption of this type of military philosophy was that day’s deputy chief of the Serbian General Staff and a professor of tactics and staff skills at the Command and Staff College of the Serbian Military Academy, Colonel Radomir Putnik. Putnik and his successors at the chair of Tactics continued to train all Serbian mid- and high-level command and staff officers in this approach. The adoption of Mission Command principles was reinforced by the introduction of large-scale manoeuvres, engaging two full-size divisions every second year, as well as annual staff rides organised by the main General Staff. By 1894, Serbia had trained ten generations of soldiers, due to the introduction of universal conscription in 1883. This allowed the military leadership to conduct joint exercises that provided training for all Serbian officers, NCOs, conscript soldiers, and reservists. Military training at all levels of the organisation significantly accelerated after 1903, when General Radomir Putnik became a leading figure in Serbian Military organisation, serving both as chief of the General Staff and, at times, minister of war. Putnik also continued to work on doctrinal development in the previous sense, introducing a new War Service Manual in 1911, which was a 90% copy of the German 1906 Drill regulations. Special battle drill regulations were also introduced for each of four branches of Serbian Armed Forces. On of the persons ho also contributed a lot to introduction of Mission Command principles within Serbian Army was Colonel Živojin Mišić, professor of Strategy at the Command and Staff College of the Serbian Military Academy, and deputy chief of Main General

Staff. The first successful results of Mission Command principles applied by the Serbian mid-level commanders were seen in the battle of Kumanovo, in late October 1912. The application of these principles played a key role in the Serbian Army's victory over the Austro-Hungarian forces in the 1914.

KEY WORDS: *Serbia, Army, military doctrine, Mission Command, 19th Century, Balkan wars 1912-1913, WWI*

УДК: 050.486:355АРТИЛЕРИЈСКО-ИН-
ЖЕЊЕРИЈСКИ ГЛАСНИК“1905/1906“
COBISS.SR-ID 18054477
DOI број: 10.5937/vig2501073M

Језик рада: Српски
Примљен: 25.02.2025.
Прихваћен: 16.06.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Милић Ј. Милићевић, виши научни сарадник
Историјски институт
Београд, Република Србија
Е-mail: milicevicm@live.com

АРТИЛЕРИЈСКО-ИНЖЕЊЕРИЈСКИ ГЛАСНИК ЛИСТ ЗА ОФИЦИРЕ СВИХ РОДОВА ОРУЖЈА И СТРУКА (1905–1906)

АПСТРАКТ: Чланак је посвећен анализи једног од петнаестак војних гласила која су у времену од 1864. до почетка Првог светског рата излазила у Србији, односно српском говорном подручју. Тематика листа, под уредништвом пуковника Љубомира Поповића и Васе Божидаревића, углавном је била војнотехничке природе, махом посвећена артиљеријском, односно инжињеријском роду војске. Уз те, лист је неговао и друге садржаје, попут оних посвећених новинама у ваздухопловству, железничкој мрежи појединих држава, преносећи у нешто ређем случају и извесна искуства из области ратне историје. Лист је у рубрици „Новости“ доносио и податке везане за неке европске и неевропске армије, често вршећи и извесне упореде. Висока цена овог месечника, уз вероватно мали број претплатника, па и сарадника, брзо су окончали његово излажење. Због тога је од средине 1905. до краја 1906. године штампано само 17 месечних бројева.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Артиљеријско-инжињеријски гласник, године 1905–1906, домаћа војна периодика, пуковници Љубомир Поповић и Васа Божидаревић.

Упркос релативно великом броју библиографских издања посвећених српској периодици, тек су новија истраживања делом указала и на њихову тематску структуру.¹ Према њеним показатељима од преко 1.300 наслова из периода од 1768. до 1918. године њих петнаестак, у целости или барем делимично, били су посвећени војсци.² Према истој анализи само верска, тј. црквена периодика могла је парирати овом броју. Сви остали часописи или листови, просветне, занатске, земљорадничке и друге тематике, заступљени су у пар, евентуално неколико наслова. Поменућемо и то да је први не само српски већ и први балкански војни часопис *Војин*, под уредништвом пуковника Јована Драгашевића, започео излагање још давне 1864. године.³ Од тог времена број војних часописа, односно листова, не престао се увећавао.

Анализа поменутих петнаестак издања из војне области сугерише и на извесне поделе. Прва од њих могла би бити она хронолошка, у смислу ратних и мирнодопских издања. У групу првих спадала би свакако *Илустрована ратна кроника*, месечник посвећен српско-турском рату 1876–1878.⁴ За разлику од овог рата, наредни, балкански ратови представљени су у чак три недељника штампана у Београду и Новом Саду од октобра 1912. до децембра 1913. године.⁵ Другу групу војне периодике чинила би дела службеног карактера, при чему мислимо на *Службени војни лист*, издање Министарства војног и *Ратник – лист за војне науке, новости и књижевност*, који је издавао Главни генералштаб. С обзиром на то да се радило о службеним гласилима, не треба да чуди што су била и најдуговечнија. Ча-

¹ Видети: Јеремија Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920* (Београд: Просвета, 1984); *Југословенска војна библиографија. Грађа за библиографију*, 1–2 (Београд: Центар за војнонаучну документацију и информације, 1981); Милица Кисић и Бранка Булатовић, *Српска штампа 1768–1995. Историјско-географски преглед* (Београд: Медија центар, 1996).

² Број је наведен према *Југословенској војној библиографији*, 979–984. Међу наведеном периодиком није поменут и *Наоружани народ*, издаван од марта 1911. до марта 1912. године. Милић. Ј. Милићевић, *Српска војска. Независни војни лист (1908–1912)*, (Ваљево: Међуопштински историјски архив, 2024), 9.

³ Косовка Перовић и Љиљана. Брчић, *Војин. Најстарији српски војни часопис 1864–1870. Библиографија прилога* (Београд: Војноиздавачки завод – Центар за војнонаучну документацију и информације, 2022). О уреднику пуковнику Драгашевићу видети опширније: Божидар Јововић, *Српски официри у националној култури* (Београд: Војноиздавачки завод, 1998), 125–162.

⁴ Овај месечник под уредништвом Јована Јовановића Змаја излазио је у Новом Саду од јула 1877. до фебруара 1878. године. Видети: *Илустрована ратна кроника 1877–1878* (репр. пр. М. Милићевић), (Београд: Српски генеалогски центар, 2011).

⁵ О ова три гласила: *Југословенска војна библиографија*, књ. 2, 979–981.

сопис *Ратник*, са извесним ратним прекидима, излазио је више од шест деценија, тачније од 1879. до 1941. године, док је век *Службеног војног листа* био само две године краћи.⁶

Осим службених, постојала су и друга војна гласила, настала на иницијативу појединих официра. Заједничка особина свих њих, изузев листа *Узданица*, била је краткоћа излагања, често не више од годину или две.⁷ Ова група листова имала је и извесну подгрупу тзв. независних војних гласила, а њен најбољи представник је *Српска војска*, издавана у периоду 1908–1912. под уредништвом пуковника Светислава Исаковића и Живојина Мишића.⁸

Кратак, али не и најкраћи животни век имао је и *Артилеријско-инжењеријски гласник* (даље *Гласник*).⁹ Овај месечник излазио је од јула 1905. до краја 1906, тј. нешто више од годину и по дана. Током овог времена издато је укупно 17 свезака овог листа, у укупном обиму од нешто преко 1.500 страница.¹⁰ До данас их је преживело тек осам, односно девет (двоброј), похрањених у Посебним фондовима Народне библиотеке у Београду.¹¹ Због ове чињенице напис посвећен овом листу представљаће пре свега преглед и реконструкцију, а у нешто мањој мери и анализу овог гласила.

Представљање овог листа започећемо са кратким биографијама двојице уредника: мајором, убрзо и потпуковником Љубомиром Т. Поповићем и мајором Васом Божидаревићем. Напомена о краткој биографији условљена је чињеницом да су обојица поменути официра у историографији готово непознати пошто је њихов животни пут описан само у *Српском биографском речнику* и *Српској енциклопедији*, и то углавном на основу података из картона Службених и

⁶ Часопис је излазио од јануара 1879. марта 1941. Током прве две године излагања, до појаве *СВЛ* 1881. године, гласило је имало је и службени карактер. Видети: Милоје Пршић, *Ратник. Часопис за војне науке књижевност и новости. Тематска библиографија* (Београд: Медија центар Одбрана, 2017).

⁷ Недељник, потом месечник *Узданица* излазио је пуних тринаест година (1901–1914). Издавало га је Министарство војно упркос томе што није био његово службено гласило. Видети: *Југословенска војна библиографија*, књ. 2, 984.

⁸ Видети: М. Ј. Милићевић, *Српска војска. Независни војни лист (1908–1912)*, (Ваљево: Међуопштински историјски архив, 2024).

⁹ Према досадашњим сазнањима најкраћи век имао је *Глас војске*, који је излазио од 28. јануара до краја 1890. године. *Југословенска војна библиографија*, књ. 2, 980.

¹⁰ Као и већи део војне периодике, и овај лист није пагиниран према појединачним свескама већ редно, у оквиру годишта. Поједини прилози, понекад издавани у више месечник свезака, имали су посебну пагинацију, па је укупан број издатих страница за пар стотина већи од наведеног.

¹¹ Последњи број листа био је двоброј за новембар-децембар 1906.

личних података официра и војних чиновника похрањеног у Војном архиву.¹²

Старији од двојице уредника Љубомир Т. Поповић рођен је у Краљеву априла 1865. По свршетку основне школе и шест разреда реалке у Београду, септембра 1884. ступио је на Нижу школу Војну академију, и то као полазник 17. класе.¹³ Образовање на њој окончао је у августу 1887, као трећи од укупно 21 свршеног питомца. Три године касније, 1890, Поповић се поново враћа на Војну академију, овог пута као питомац 3. класе Више школе. Међутим, након само три месеца школовања послат је у Русију, где ће као слушаалац Николајевске инжењеријске академије остати све до августа 1894. године.¹⁴ На Војну академију Поповић ће ступити и по трећи пут, најпре 1900–1902. као хонорарни, а потом 1904–1913. као редовни професор. Током овог периода водио је Инжењеријско-техничку наставу и Фортификацију.¹⁵

Поповићево напредовање у служби било је релативно брзо. Две године по изласку из Војне академије, у августу 1892, унапређен је у чин инжењеријског поручника. У августу 1895, додељен му је чин капетана 2, а у новембру 1897. капетана 1. класе. У чин мајора унапређен је 1900, потпуковника 1906. године, да би само месец дана по отпочињању Првог балканског рата стекао и чин пуковника.¹⁶ Питомци 17. класе Војне академије, међу којима је био и Поповић, имали су једну заједничку карактеристику са својим претходницима из 11, односно 12. класе. Своју војну дужност најпре су упознали у пракси, односно рату, да би тек након његовог окончања савладали и остала војнотеоријска знања. И док се у случају претходних то односило на српско-турске ратове 1876–1878, питомци 17. класе то су учинили у наредном, српско-бугарском рату. У том сукобу питомац

¹² *Српски биографски речник*, књ. 1 (Нови Сад: Матица српска, 2004), 498–499.

¹³ Постојао је и нешто старији питомац истог имена и презимена, из раније 12. класе ВА. Видети: Божица Младеновић и Милић Ј. Милићевић, *Питомци Војне академије. Списак свршених питомаца 1–46. класе 1855–1914. године* (Београд: Историјски институт, 2012), 68.

¹⁴ ВА, Картон службених и личних података официра и војних чиновника (даље *КСЛ*).

¹⁵ Група аутора, *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925* (даље *Споменица*), (Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1925), 237.

¹⁶ *КСЛ*.

Љубомир Поповић био је припадник Шумадијске дивизије и учесник у борбама на Чепњу, Нешковом вису и код Пирота.¹⁷

Током каснијих, мирнодопских година, 1887–1890, Поповић је био водни официр, најпре 1. инжењеријске, а потом телеграфске чете. Нешто касније, средином деведесетих година, постављен је за вршиоца дужности, а затим и командира 3. чете 1. инжењеријског батаљона. Краће време, 1897–1898, био је и на дужности при инжењеријском одељењу Моравске дивизијске области, да би потом био прекомандован у Тимочку, прво као вршилац дужности референта инжењерије, а затим и референта ове области. У следеће три године, од новембра 1900. до априла 1903, постављен је на место Шефа грађевинског одсека инжењеријско-техничког одељења Министарства војног. Вероватно под утицајем Мајског преврата, неколико месеци током 1903–1904. године стављен је на располагање. Од тада па све до 1913, као што је раније поменуто, предавао је на Војној академији, да би у октобру те године био поново стављен на располагање. У службеном картону Поповићево учешће у балканским ратовима, односно Првом светском рату, остало је незабележено.¹⁸ Према неким новијим наводима у Великом рату био је заробљен и потом пуштен непосредно пред његово окончање.¹⁹ Неучешће у ратовима показују и његова одликовања, њих седам, међу којима је само Споменица из српско-бугарског рата 1885/1886. и Бели орао 5. реда.

Убрзо након завршетка рата, у марту 1921, пуковник Поповић стављен је у пензију. Због већ озбиљно нарушеног здравља његови пензионерски дани трајали су кратко, свега непуне две године. Умро је већ првих дана јануара 1923. године.

Млађи од двојице уредника Васа Божидаревић рођен је крајем новембра 1869. у Сипу код Кладова. У месту рођења завршио је основну школу, а шест разреда гимназије у Београду. Потом 1889. уписује Нижу школу војне академије. Окончао ју је у септембру 1892, и то као 13. од укупно 50 свршених питомаца 22. класе.²⁰ Војно усавршавање наставио је и касније. Године 1896–1898. завршио је и Вишу школу војне академије (6. кл.), показавши заиста завидан успех –

¹⁷ КСЛ.

¹⁸ КСЛ.

¹⁹ Према наводу Велимира Иветића. *Српски биографски речник*, књ. 7 (рукопис у штампи).

²⁰ *Споменица*, 280–282.

трећи у рангу од укупно 16 свршених питомаца.²¹ Само годину дана касније, у мају 1899, са још тројицом официра, по једним из сваког рода војске, упућен је у Апликациону школу у Турин (Торино). Био је то први и нажалост прилично неуспешан покушај слања српских официра у Италију, а главни разлог за то било је недовољно познавање италијанског језика. У Божидаревићевом случају изгледа да се радило о изузетку.²²

Упоредо са војним усавршавањем, као и после његовог окончања, Божидаревић је напредовао и у војној хијерархији. Први чин након изласка из Војне академије, поручника, стекао је у августу 1896, капетан 2. класе постао је 1899, а 1. класе августа 1901. Мајорски чин добио је марта 1905, након чега су следила унапређења у потпуковника 1910. и пуковника 1913. године. У том чину, десет година касније, Божидаревић ће бити и пензионисан.²³

Током две деценије службе, од завршетка Војне академије до почетка балканских ратова, Божидаревић је обављао низ дужности, најпре као командир артиљеријског вода, потом као командир чете градске артиљерије. Током 1904–1906, управо у време издавања *Гласника*, био је шеф одсека Артиљеријско-техничког одељења Министарства војног, да би одмах након тога као члан Комисије за пријем нових топова био послат у Француску, где је боравио све до маја 1909. године. После тога постављен је за управника Пиротехнике у Крагујевцу. На тој дужности дочекаће и почетак Првог балканског рата. Као и код других официра, нове дужности пратиле су и непрестана пресељења. Захваљујући томе Божидаревић је боравио у Београду, Смедереву, Чачку, Шапцу, Лозници, Нишу, Зајечару и, коначно, Крагујевцу.²⁴

Са места управника Пиротехнике, на коме је провео Први, Божидаревић је уочи Другог балканског рата одређен на службу при Врховној команди, а убрзо потом, у августу 1913, за помоћника команданта Дринског артиљеријског пука у Ваљеву. На том месту остао је свега пар месеци, да би се већ у септембру 1913. вратио у Крагујевац, овог пута као управник Војнотехничког завода. Дужност управника

²¹ *Споменица*, 355–356.

²² У службеном картону пуковника Васе Божидаревића наведено је да је познавао француског, италијанског и румунског језика.

²³ *КСЛ*.

²⁴ *КСЛ*.

обављаће и у првим годинама Великог рата, званично до почетка октобра 1916. године.²⁵

Ратне и прве поратне године, до августа 1921, пуковник Божидаревић провео је у Паризу у својству техничког делегата Министарства војног. Исте 1921. године од маја до септембра обављао је и дужност председника Комисије за ликвидацију расхода са савезничким војскама. До пензионисања у марту 1923. био је судија Војног суда Савске дивизијске области у Загребу и председник Комисије за пријем пушчане муниције у Бечу. Почетком јануара 1923. стављен на располагање и два месеца касније пензионисан.²⁶ За разлику од Поповићевог, Божидаревићев животни век био је знатно дужи. Умро је тек након Другог светског рата, у априлу 1949. године.²⁷

Низ дужности, како у земљи, тако и иностранству, пуковнику Васи Божидаревићу донело је низ одличја. Према званичним подацима био је носилац осам српских и југословенских медаља, ордена и споменица, међу којима је и Карађорђева звезда 4. и Југословенска круна 3 степена. Године 1919. постао је и носилац Легије части.²⁸

За разлику од доброг дела уредника *Службеног војног листа* и *Ратника*, па и независне *Српске војске*, попут Јована Драгашевића, Милоша Васића, Вукомана Арачића, Светозара Нешића, Светислава Исковића и других, који су иза себе оставили по неколико, па и више од десетак наслова, уредници *Гласника* пуковници Љубомир Поповић и Васа Божидаревић нису се могли похвалити претерано обимном списатељским радом. Нешто старији, капетан а касније потпуковник Љубомир Поповић написао је само три чланка, објављена искључиво у *Ратнику*.²⁹ Исти број радова објавио је и Божидаревић, од којих је један представљен у *Службеном војном листу*, а два у *Ратнику*, при чему други датира тек из времена након Првог светског рата.³⁰

²⁵ КСЛ.

²⁶ КСЛ.

²⁷ *Српски биографски речник*, књ. 2, 498–499; *Српска енциклопедија*, 1/2, 292.

²⁸ КСЛ.

²⁹ Реч је о радовима: „Тахиметар и рад њиме”, *Ратник*, 1899, св. 11, 243, св. 12, 352; „Митраљез и борба противу њега”, *Ратник* 1911, св. 4–6, 143; „Један нов поглед на утврђивање планинских предела”, *Ратник*, 1911, св. 8, 35.

³⁰ Ради се о чланцима: „Табеларни преглед пољских брзометних топова код већих европских држава а и наших суседа, који су га до данас за преоружање своје артиљерије усвојили”, *СВЛ*, 1906, 261–262; „Нови брзометни топови за талијанску пољску артиљерију”, *Ратник*, 1901, св. 6, 133. Још мало светлости на Колубарску битку, *Ратник*, 1922, св. 5, 54.

Насупрот оскудном броју радова објављених у другим војним публикацијама, уредници *Гласника* показали су се крајње ревносним према свом листу. Трећина од укупног броја нама познатих наслова потписана је њиховим именом, или још чешће, барем када је Божидаревић у питању, иницијалима „В. Б.” Ова двојица аутора, односно уредника, разликовали су се и по обиму објављених текстова. Док је Поповић писао је обимније текстове, често штампане и у више наставака, углавном током друге године излажења листа, Божидаревићеви написи су по правилу краћег обима, најчешће објављивани у рубрици „Новости”. Уз њих двојицу, на страницама *Гласника* релативно често су се појављивала и имена инжењеријског капетана Николе Аранђеловића, артиљеријског капетана Драгомира Станојевића, као и артиљеријског потпоручника Миленка Арсовића, било да са се радило о оригиналним текстовима, било о преводима.³¹ Са пар текстова, односно превода, заступљени су и други аутори, као артиљеријски мајор Душан Киклића, артиљеријски капетан Љубиша Љубишић и други. Слично као и у другим војним гласилима, поједини аутори *Гласника* потписивали су се псеудонимом, попут „Д”, „СТ”, „Z” или „Љ 2”. Ипак, у случају псеудонима „Z” са релативном сигурношћу можемо тврдити да се ради о артиљеријско-техничком пуковнику Живку Касидолцу.³² У време излажења *Гласника* Касидолац је био већ реномирани војни стручњак, што доказује његово место вишегодишњег професора на Војној академији, а још више чланство у комисији за набавку топова у Француској 1906. године.³³

Анализирајући војну хијерархију аутора можемо закључити да се углавном ради о носиоцима нижих чинова, док су виши, рачунајући ту и уреднике, заступљени са око трећином. Укупно узевши број нама познатих аутора (преводилица) креће се нешто преко двадесет. Поређења ради, дугорочнија *Српска војска*, такође ванинституционално војно гласило, имала их је готово три пута више, тј. око

³¹ Сва тројица поменутих аутора имали су и нека посебна издања или чланке објављене у листу *Ратник*. Видети: *Југословенска војна библиографија*, 1/2, 985, 999.

³² Као преводац дела генерала Ренеа „Напредак модерне пољске артиљерије”, објављеном у бројевима *Гласника* од јула до октобра 1905, пуковник Живко Касидолац се најпре потписивао именом, да би последња два наставка, из нама непознатих разлога, била означена искључиво наведеним псеудонимом.

³³ О њему опширније: *Српски биографски речник*, књ. 4 (Нови Сад: Матица српска, 2009), 887–888; *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925*, 230, 274.

седамдесет.³⁴ Ипак, у поређењу са *Ратником* и његових више од 1.300 сарадника, ови бројеви, условно речено, чине се крајње минорним.³⁵

Изражење целокупне српске војне периодике, барем формално, било је условљено претплатом, односно претплатницима, чији је број и још више ажурност у погледу претплате био крајње незадовољавајући. Овај проблем, уочен још од времена изласка *Војина*, ни у наредних пола века није био решен.³⁶ Стога ни *Гласник* у том погледу свакако није могао бити изузетак. Већ у последњем, децембарском броју из 1905. године уредништво је упозоравало читаоце на редовност слања претплате, исто као и исплату поштанских трошкова који би у супротном пали на терет листа.³⁷ Апел очигледно није уродио плодом пошто је иста молба, овог пута са нагласком на „последњи пут” и образложењем да „смо доведени у незгодан положај”, поновљена и у првим бројевима штампаним наредне године.³⁸

Материјални проблеми свих војних листова, каткад и оних службених попут *Ратника*, нису почивали само на неуредним платишама већ и потенцијалном броју купаца, што је у случају *Гласника* као релативно специјализованог војног гласила имало додатну тежину. Наиме, целокупан официрски састав у време његовог изражења, тј. 1905. и 1906. године, бројао је око 2.600, односно 3.200 официра, како активних, тако и оних у резерви.³⁹ Но овај релативно мали број могућих претплатника додатно је био ограничен начелном специјализованошћу листа на официре артиљеријског и инжињеријског рода војске, од којих су први чинили 20, а други тек 5% од укупног броја.⁴⁰ Практично то је значило између 500 и 600 потенцијалних купаца артиљеријског и још мање, око 150 официра инжињеријског рода војске.

Овај вазда присутан материјални проблем уредништво *Гласника* решавало је као и остали листови и часописи – отварањем огласног

³⁴ М. Ј. Милићевић, *Српска војска*, 32.

³⁵ М. Пршић, *нав. дело*, 5.

³⁶ М. Ј. Милићевић, *Српска војска*, 38.

³⁷ *Гласник*, децембар 1905, задње корице. Према овом обавештењу поштарина до висине 20 динара износила је 25, а преко ове суме 50 пара. *Гласник*, јануар, фебруар 1906, задње корице.

³⁸ *Исто*.

³⁹ Године 1905. активни официрски састав бројао је 1.764, а резервни 815 припадника. Следеће, 1906, било је 1.959 активних и 1.212 резервних старешина. Видети: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 3 (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1900), 11, 15.

⁴⁰ М. Ј. Милићевић, *Српска војска*, 113.

простора посебно намењеног војним лиферантима. Притом је наглашено да ће лист у случају потребе чак и повећати број страна.⁴¹ Ова понуда очигледно је наишла на слаб одзив пошто се у првој години излажења листа пријавио само један оглашивач, познати Карл Цајс из Јене, представљајући модел пољског „догледа” (двоглед).⁴² Следећа година излажења листа била је тек нешто боља пошто се појавио још један оглашивач, фабрика хемијских производа из Манхајма, произвођач киселина, експлозива и анилинских боја.⁴³ Овај скоро ништаван успех *Гласника* у погледу оглашавања може се објаснити не само његовом закаснелом појавом у односу на остале војне листове, читај конкуренцију, већ и уском специјализованошћу огласног простора. Чак и званична војна гласила попут *Службеног војног листа*, још више она незванична, *Српска војска* на пример, имале су крајње широк спектар огласа, почевши од чисто војних, па све до оних књижевне природе. Ова периодика давала је простор и за приватне огласе везане за венчање или смрт, као и за рекламу предмета за личну употребу, укључујући чак и женску козметику.⁴⁴

Кратак век излажења појединих војних гласила, укључујући и *Гласник*, поред осталог, био је условљен и њиховом ценом. Према ценовнику редовно објављиваном на корицама годишња претплата за *Гласник* у Србији износила је 20, а за иностранство 30 динара. Нижи припадници војне хијерархије, у које су спадали питомци Војне академије, питомци подофицирских школа, као и активни подофицири, добијали су лист по нижој претплатној цени – у висини од 12 динара. Цена појединачне свеске *Гласника* износила је 2 динара. Поређено са другим, како војним, тако и цивилним гласилима, може се рећи да је *Артиљеријско-инжењеријски гласник* спадао у ред најскупљих. Годишња претплата за месечник *Ратник* износила је 2 динара мање, тј. 18, док је *Службени војни лист* на годишњем нивоу вредео 5, касније 6, односно 8 динара када су у питању цивилна лица. Савременик *Узданица* такође је коштао 5 или 2,5 динара ако се радило о полугодишњој претплати. Грађански дневници попут *Политике* били су такође знатно јефтинији, 12 динара за целу, 6 за полугодишњу, или 3 динара за тромесечну претплату, док је цена појединачног пример-

⁴¹ *Гласник*, август 1905, задње корице.

⁴² *Гласник*, јул-децембар 1905, задње корице.

⁴³ *Гласник*, јануар-децембар 1906, задње корице.

⁴⁴ *Српска војска*, 174–192.

ка износила само 20 пара.⁴⁵ Овакве ценовне листе јасно указују на закључак да је *Гласник*, барем у материјалном погледу, у потпуности био неконкурентан. Један од разлога можда је и прецењеност хонорара сарадника, која ни након шест месеци од почетка излажења листа још увек није била у потпуности утврђена.⁴⁶

Посматрајући структуру или, конкретније, распоред рубрика у *Гласнику*, уочавамо приличну једноставност. Међу рубрикама у листу налазимо најпре „Научни део”, за којим је следила рубрика „Различитости”. Настављале су се, мада не у свим бројевима, рубрике „Новости”, „Додатак” и „Прилози”, при чему треба додати и то са су од поменутих последње две излазиле искључиво 1906. године, и то у последњих неколико бројева. Међутим, одмах треба нагласити да су наслови рубрика у односу на њихов стварни садржај често били формални, пошто би се неки од текстова објављени у „Научном делу” лако могли сврстати у „Различитости”, или пак обрнуто. Исто би се, у нешто мањој мери, највише у домену обима текста, могло рећи и за однос рубрика „Различитости” и „Новости”. Ипак, суштинска подела рубрика била је по томе што су у првој објављивани готово искључиво текстови из области артиљерије и инжењерије, док су остале задовољавале заправо поднаслов листа – *За све родове војске*. Поново наглашавамо приличан број изузетака, којих је у овом војном гласилу можда било и више него правила.

Прва од наведених рубрика, „Научни део”, бројала је од три до четири, изузетно шест чланака, у које су спадали како преводи, тако и оригинални радови домаћих аутора. У првим бројевима *Гласника* срећемо по правилу обимније текстове, издате у неколико наставака. Реч је о преводима са француског, руског или немачког језика, а најбољи пример за то је спис „Напредак модерне пољске артиљерије” француског генерала Хајнриха Ронеа, који је објављиван паралелно са „Упутом за напад и одбрану тврђава” руског генерала Казбека.⁴⁷ Од обимнијих дела из ове рубрике истиче се и „Теорија лафета

⁴⁵ *Српска војска*, 36–37.

⁴⁶ У децембарском броју из 1905. уз приложен ценовник листа дато је и обавештење да ће аутори, до коначног утврђивања свих административних ставки, у току прве године излажења листа бити исплаћивани у висини од само 80% након утврђивања чисте добити. Конкретна сума нажалост овде није наведена.

⁴⁷ *Гласник*, јул-октобар 1905. Странице чланака нису наведене пошто нисмо имали увида у све бројеве. Ронеево раније дело „Тактика пољске артиљерије”, у преводу капетана Љубомира Покорног, објављено је још 1902. године. Видети: *Југословенска војна библиографија*, 1/2, 563.

брзометних топова” француског капетана Шалеа, објављивана са прекидима од фебруара до децембра 1906. године. Због престанка изласка *Гласника* овај вероватно најобимнији текст превода није дочекао крај.⁴⁸ Сви остали текстови, било да се ради о преводима, или нешто ређим делима домаћих аутора, издати су у тек два, а понекад у само једном броју гласила. Изузетак су написи уредника Љубомира Поповића „Фортификација – Елементарна студија” и „Архитектура – Размишљање једног војног инжењера”, објављени у другој половини 1906. године.⁴⁹

Као што смо раније нагласили, рубрика „Научни део” садржала је текстове из артиљеријске и инжињеријске струке. Међутим и овде, мада у мањој мери него у осталим рубрикама, било је изузетака. Први пример био је један текст из области ваздухопловства, док је други био везан за сигнализацију путем хелиографа, присутну практично у свим родовима војске.⁵⁰ Томе би се могао придодати и превод са француског посвећен балканској железничкој мрежи, објављен у последњој свесци овог листа.⁵¹ Искуства из појединих ратова, са најчешћим акцентом на дејство артиљерије, такође су била тема ове рубрике. Гледајући хронолошки, најпре се радило се о ратовима старије епохе, француско-пруском из 1870–1871. и рату из 1876–1878. године. Притом посебно треба нагласити да је један из ове групе текстова готово једино подсећање на домаће ратно искуство, односно српску ратну традицију.⁵² Осим о овим ратовима, писало се и о савременом руско-јапанском рату. Први напис посвећен овом сукобу појавио се још током вођења мировних преговора у Портсмауту, односно месец дана пре потписивања коначног текста уговора.⁵³ Актуелност овог рата, понајвише посматрана из угла дејства артиљерије,

⁴⁸ У последњем броју *Гласника*, из новембра-децембра, назначен је наставак текста.

⁴⁹ Оба ова текста објављена су у истим бројевима *Гласника* од августа до октобра 1906.

⁵⁰ Овде се мисли на превод текста француског капетана Ф. Фарбера „Прогреси ваздушног летења” (прев. кап. Драгомир Ж Стојановић), *Гласник*, август, 1906; други текст, „Оптичка сигнализација и употреба хелиографа у војсци”, дело је домаћег аутора капетана Николе Аранђеловића. *Гласник*, новембар, 1906.

⁵¹ *Балканска железничка мрежа* (прев. Д. Ж. Станојевић), *Гласник*, новембар-децембар 1906.

⁵² Ради се о написима: „Употреба железнице у француско-немачком рату 1870–71 (прев. П. Прокић), *Гласник*, јануар-фебруар 1906; Н. Аранђеловић, „Плевна наших дана”, *Гласник*, септембар-октобар 1905; Д. Стојановић, „Наша артиљерија у српско-турском рату 1876–1878. г.”, *Гласник*, октобар, 1906.

⁵³ „Узроци пада Порт-артура”, *Гласник*, јул 1905.

одржаће се и у наредној години излажења *Гласника*.⁵⁴ У врло ретким случајевима у рубрици су се појављивали и полемички тонови, попут текста мајора Душана Киклића „Гађање прикривених артиљеријских положаја”, штампан у новембарском и децембарском броју *Гласника* из 1905. У питању је одговор на текст из *Ратника* анонимног аутора објављен у фебруару те године.⁵⁵ Неопходно је нагласити и то да је „Научни део” била једина рубрика објављивана у сваком броју овог месечника, док са осталим то није био случај.

Друга по реду рубрика „Различитости” у смислу броја написана била је знатно мање заступљена. У појединачном издању њу су чинила један до два, евентуално три текста, мада је било и бројева у којима је у потпуности била изостављена. Написи у овој рубрици по правилу су били краћи, излазили су у оквирима једног броја, а готово једини изузетак био је четвороделни текст, поново из пера уредника Поповића, „Из инжењеријске праксе – Вештачки мермер (мармор) и његова употреба”.⁵⁶ Према томе, војнотехничке новине и овде су била главна ауторска, односно преводилачка тема, по чему је ова рубрика често била налик наредној, тј. „Новостима”.

Разлика између ове две поменуте рубрике углавном је била формалне природе. Наиме, док су се „Различитости” бавиле војнотехничким новинама, рубрика „Новости” имала је готово истоветну тематику, али разврстану према појединим државама. Притом свакако треба нагласити да су „Новости” од свих рубрика имале најкраћу форму, по правилу тек једну до две странице. Заступљеност новости из појединих држава, европских, па и неевропских, давала је предност оним суседним, међу којима је на првом месту Бугарска, иза које следи Румунија. Новости из армија осталих балканских држава, тј. суседа, Аустроугарске, Грчке, Турске и Црне Горе, заступљене су тек са једним или два текста, а истоветан простор дат је и догађањима у војскама Русије, Француске, Немачке, Белгије и Швајцарске.⁵⁷ Од неевропских земаља „Новости” су, свакако под утицајем победонос-

⁵⁴ Н. Аранђеловић, „Неколико посматрања о артиљерији и артиљеријској борби у руско-јапанском рату”. *Гласник*, јул 1906.

⁵⁵ „В”, „Гађање из прикривених артиљеријских положаја”, *Ратник*, 1904, св. 2, 109.

⁵⁶ *Гласник*, јул-август 1906.

⁵⁷ Оба текста о Аустроугарској објављена су већ у првом, јулском броју *Гласника*. Изразито су војнотехничке природе, са темама из области артиљерије у првом и митраљеза у другом напису.

ног рата, дале простора јапанској војсци, док је у једном краћем напису о артиљерији већ у првом броју поменут и Мексико.⁵⁸

Поменута „ранг листа” објављена у *Гласнику* прилично јасно сугерише на пажњу посвећену војскама појединих држава. Међутим, овај угао посматрања у потпуности је опреци с оним изнетим у, рецимо, *Српској војсци*, где је међу објавама из појединих земаља убедљиво на првом месту Аустроугарска, са више од тридесетак краћих и дужих написа, иза које следи Турска, потом и Бугарска, са око петнаестак, односно десет. Румунија и Грчка заступљене су са тек неколико, чак само пар текстова. Опет насупрот *Гласнику*, *Српска војска* је од армија европских држава на прво место ставила Француску, док је Русија, апстрахујући рат са Јапаном, у оба ова гласила заузела готово последње место.⁵⁹

Наредне две рубрике, ако их можемо тако назвати, биле су резервисане искључиво за последње бројеве *Гласника*. По тематици припадале су инжењеријском (саобраћајном) роду војске. Прва од њих, „Додатак”, донела је само један, посебно пагиниран текст, издат у два наставка.⁶⁰ Исти случај је и са рубриком „Прилог”, чији је дводелни садржај објављен у претпоследњем и последњем двоброју овог листа.⁶¹ Заједничка карактеристика обе ове рубрике, тј. текстова у њима, јесте да потпис аутора ни на који начин није био наведен.

Артиљеријско-инжењеријски гласник није био илустрован лист, мада се у оквирима текста или као посебне табле могу наћи и поједине графичке преставе. Свакако најбогатији овом врстом ликовног материјала, у виду посебних додатака, јесте „Теорија лафета брзометних топова” капетана Шалеа.⁶² И низ других чланака, по правилу објављених у другој години излагања гласила, такође је садржао табле са графичким приказима. Фотографије, судећи барем по сачуваним примерцима, представљају јединствен случај. Један од ретких примера је чланак из септембра 1905. посвећен осветљавању бојишта путем „пројектора” (рефлектор). Спис уз пратећи текст доноси чак три фотографије овог средства.⁶³ Помањкање илустрација засигурно је узроковано техничким проблемима. То се види и у честим опоменама штампаним на корицама листа у којима се изричито

⁵⁸ *Гласник*, јул, 1905.

⁵⁹ *Српска војска*, 155–156.

⁶⁰ „Преносне железнице”, *Гласник*, август-септембар 1906.

⁶¹ „Израда и оправка железничких мостова у рату”, *Гласник*, октобар, новембар/децембар 1906.

⁶² *Гласник*, фебруар-децембар 1906. Посебне табле.

⁶³ „Апарат за осветљавање земљишта (пројектор)”, *Гласник*, септембар 1905.

наводи да приложен илустративни материјал мора бити „чист, леп и јасан” те да „радови са рђавим сликама неће се примати”.

Летимична упоредба *Гласника* са пређашњим и њему савременим војним гласилима указује на то да је он по формату (Б-5), делимично изгледу и обиму, био најсличнији већ традиционалном *Ратнику*, при чему свакако треба нагласити и знатно специјализованију тематику. Од других, назовимо их неслужбених гласила, попут савремене „Војске” или нешто касније „Српске војске”, разликовао се како формално, тако и садржајно.⁶⁴ Ова друга, битнија разлика огледала се у томе што је *Гласник* био искључиво војнотехнички, никако и војно-политички лист. То је показивао не само његов садржај већ и одсуство уводног чланка, који је у поменутих неслужбених гласилима по правилу био обојен политичким или пак војно-политичким ставовима. Усредсређеност искључиво на војнотехничке теме, у спрези са релативно малим бројем официра војске Србије, поготово артиљеријског и инжењеријског рода, којима је лист у највећој мери био упућен неминовно је повлачила и мали број потенцијалних читалаца – претплатника. То је засигурно главни разлог зашто је *Артиљеријско-инжењеријски гласник* поделио судбину многих других војних листова, окончавши излагање већ након годину и по дана.

Помањкање интереса за српску војну периодику учинило је многе војне листове готово потпуно непознатим. Изузев *Службеног војног листа* и *Ратника*, представљеног искључиво библиографски, овај историографски жанр до скоријих времена, у смислу анализе, готово да није ни постојао. Све наведено у потпуности се косило са чињеницом да је војна периодика, уз црквену, била практично најзаступљенија, и то у оквирима од више од петнаестак гласила. На овај историографски пропуст утицало је и време излагања појединих војних гласила, ограничено на пар или само неколико година.

Артиљеријско-инжењеријски гласник спадао је у ред кратковечних војних гласила пошто се време његовог излагања свело на само годину и по дана (1905–1906). За разлику од других неслужбених

⁶⁴ Под формалном разликом подразумевамо темпо излагања, пошто су поменути листови, за разлику од *Гласника*, били недељници.

гласила, каквих је у првој деценији 20. века било неколико, *Гласник* под уредништвом пуковника Љубомира Поповића и Васе Божидаревића био је месечни лист искључиво војно-техничког садржаја. Још уже посматрано, његови чланци највише су били посвећени артиљеријском и инжењеријском роду војске, било да се радило о преводима, углавном са француског, или оригиналним текстовима домаћих аутора. Уз ове главне, у листу су се могле наћи и друге теме: из области ваздухопловства, железничког транспорта, па и историје ратова, понајвише савременог руско-јапанског. Лист је садржао неколико рубрика, од којих је прва, „Научни део“, једина била обавезна. Остале, „Различитости“, „Новости“, „Прилози“, као и „Додаци“, појављивале су нередовно, у зависности од сваког појединачног броја.

Нередовност месечне претплате, мали број претплатника, а вероватно и преспецијализованост у односу на потенцијални број читалаца – официра, био је за овај лист свакако отежавајући фактор. Овоме би се могла додати и прилично неконкурентна цена претплате и оскудан број комерцијалних огласа, заступљених у практично свим осталим војним гласилима. Сви наведени разлози утицали су да се *Гласник*, као и већина војних гласила, угасио већ у другој години излажења.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Војни Архив (ВА), *Картон личних и службених података официра и војних чиновника*: Божидаревић Б. Васа, Поповић Т. Љубомир

Објављени извори:

Артиљеријско-инжењеријски гласник. Лист за официре свих рода војске, Београд, 1905–1906.

Војин. Лист за војничке науке вештине и новости, Београд, 1864–1870.

Балкански рат у слици и речи 1912–1913 (репр. 2008. пр. Милић Ј. Милићевић)

Војска, лист. Београд, 1903–1907.

Илустрована ратна кроника, лист, Нови Сад, 1877–1878.

Илустрована ратна кроника. Часопис о догађајима из Балканског рата, Београд, 1912–1913.

Ратник, Лист за војне науке, новости и књижевност, Београд, 1879–1941.

Службени војни лист. Орган издања Министарства војног, 1881–1941.

Споменица педесетогодишњице Војне Академије 1850–1900, Београд, 1901.

Споменица седамдесетпетогодишњице Војне Академије 1850–1975, Београд, 1925.

Статистички годишњак Краљевине Србије, 1906–1907, Београд, 1913.

Узданица, Војнички лист за поуку неговање војничких врлина и вишешку забаву, Београд, 1901–1914.

Литература:

Кисић, Милица и Булатовић, Бранка. *Српска штампа 1768–1996. Историјско-библиографски преглед*. Београд: Медија центар, 1996.

Јововић, Божидар. *Српски официри у националној култури*. Београд: Војноиздавачки завод, 1998.

Југословенска војна библиографија. Грађа за библиографију, књ. 1–2, Београд: Центар за војнонаучну документацију и информације, 1981.

Милићевић, Милић Ј.. *Српска војска. Независни војни лист 1908–1912*. Ваљево: Међуопштински историјски архив, 2024.

Митровић, Јеремија Д.. *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*. Београд: Просвета, 1984.

Младеновић, Божица и Милићевић Ј. Милић. *Питомци Војне академије. Списак свршених питомаца 1855–1914. године*. Београд: Историјски институт, 2012.

Перовић, Косовка и Брчић, Љиљана. *Војин. Најстарији српски војни часопис 1864–1870. Библиографија прилога*. Београд: Војноиздавачки завод, 2002.

Пршић, Милоје. *Ратник. Часопис за војне науке књижевност и новости (јануар 1879 – март 1941), Тематска библиографија*, Београд: Медија центар „Одбрана“, 2017.

Српска енциклопедија, књ 1/2, Београд – Нови Сад: САНУ, Матица Српска, 2010.

Српски биографски речник, књ. 1, 4, 5, Нови Сад: Матица Српска, 2004–2018.

Dr. Milić J. Milićević, Senior Research Fellow
Institute of History
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: milicevicm@live.com

“Artillery-Engineering Journal”: A PUBLICATION FOR OFFICERS OF ALL BRANCHES OF ARMS AND SERVICES (1905-1906)

(Summary)

The article represents the analysis of one of the fifteen military journals that were published in Serbia, or the Serbian-speaking region, between 1864 and the beginning of World War I. The journal, under the editorship of Colonel Ljubomir Popović and Vasa Božidarević, was focused primarily on a military-technical issues, mainly those concerning the artillery and engineering branches of the army. In addition to these topics, the journal also covered other content, such as news on aviation, the railway networks of certain countries, and, in rarer cases, covered experiences from the military history. The journal's “news” section included information related to various European and non-European armies, often making comparisons. The high cost of this monthly publication, along with the likely small number of subscribers and contributors, quickly led to its discontinuation. As a result, only 17 monthly issues were printed between mid-1905 and the end of 1906.

KEYWORDS: ARTILLERY-ENGINEERING *Journal*, years 1905-1906, domestic military periodicals, Colonels Ljubomir Popović and Vasa Božidarević

УДК: 329.733(497.11)“1943/1945”
355.099
94(497.11)“1943/1945”
COBISS.SR-ID 180546057
DOI број: 10.5937/vig2501091Z

Језик рада: Српски
Примљен: 30.04.2025.
Прихваћен: 16.06.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Милутин Живковић, виши научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
E-mail: mzivkovickv@gmail.com

НА ТРАГУ „ВЕЛИКЕ АЛБАНИЈЕ”. ОРУЖАНА ФОРМАЦИЈА СЈЕНИЧКЕ „V БАНДЕ” (1943–1945)

АПСТРАКТ: раду се говори о настанку и деловању квислиншке паравојне формације познатије као „V банда”, која је у каснијим фазама окупације деловала на простору Сјеничког среза и околних срезова. Акценат је стављен на политичку позадину целог пројекта, који је сагледан из ширег контекста односа између италијанских режима у Албанији и Црној Гори, албанских власти из Тиране, те немачког фактора, са представницима елите старорашких муслимана у Другом светском рату. Рад је писан на основу архивског материјала који се налази у Војном архиву и Државном архиву Србије у Београду, Историјском архиву „Рас” у Новом Пазару, Историјском архиву Ужице, Архиву историјског одељења Генералштаба Републике Италије у Риму, Централном државном архиву у Тирани и Савезном архиву у Берлину.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Сјеница, муслимани, „V банда”, „вулнетари”, Албанија, Црна Гора, Италијани, Франческо Јакомони, Карло Умилта, Осман Њесовић

Погођен последицама догађаја који су пратили почетак Другог светског рата у Југославији, простор Старе Рашке убрзо по окупацији земље потонуо је у анархију. Хаос на готово преко ноћи насталом граничном појасу између четири нове политичке творевине (НДХ, Албаније, окупиране Србије и Црне Горе) постаје расадник бројних паравојних снага верског, војног, политичког или идеолошког карактера, од сеоских стража, преко стајаћих (контра)герилских јединица, до елитних одреда при окупационим војним и(ли) полицијским снагама. У тој широкој лепези своје место је 1943–1945. нашла и оружана формација сјеничке „V банде”.

Та чињеница отвара, даље, неколико питања. Пре свега о каквој се јединици радило и шта ју је издвајало у односу на друге колаборационистичке снаге на локалу? Шта је био циљ њеног настанка? Како је изгледао тај процес? Да ли је и у којој мери била везана за окупатора? Какви људи су попунили старешински кадар? Затим, против кога и где је „V банда” вршила војне операције? Да ли је починила ратне злочине, односно каква је, сходно томе, била послератна судбина њених припадника?

Сјенички муслимани и „grande albania”¹

После пропасти Краљевине Југославије муслимански прваци са простора Сјеничког среза окренули су прамац свог политичког деловања ка новој хрватској држави. Код већине овај гест био је одраз жеље за припајањем Старе Рашке Босни и обнове политичких и економских привилегија које су уживали у време Османског царства. НДХ је за муслимане била и залог њиховог доминантног положаја у односу на локалне Србе, па су се агилно, уз симпатије према усташком режиму, ангажовали на политичком и војном плану. Истовремено се „трговало” идентитетом, тако што су се муслимани, зависно од тренутних политичких циљева, изјашњавали као етнички „Хрвати” или, видећемо, „Албанци”.²

¹ Италијански термин за етничку албанску државу, често коришћен у пропаганди за време окупације у Другом светском рату. Видети: *Tomori*, 20. 4. 1941, 1; *Tomori*, 11. 11. 1941, 3. итд.

² Милутин Живковић, „У потрази за идентитетом. Албанство и хрватство старорашких муслимана током Другог светског рата”, *Мултиетничка држава и национални идентитети: српско искуство у 20. веку*, ур. Станислав Сретеновић (Београд: Институт за савремену историју, 2024), 120–130.

Италијански протекторат Краљевина Албанија представљао је резервну опцију. Ратни услови ће је, међутим, убрзо наметнути као главни циљ муслиманских првака из сјеничког краја, поготово када је у јесен 1941, под притиском Италијана, администрација усташког режима заувек напустила простор Старе Рашке.³ Од тог тренутка Албанија је виђена као држава која је могла да подмири горепоменуте политичке и економске интересе, али и да пружи помоћ у окршају са Србима који се разбуктао захваљујући политици НДХ. Очи сјеничких муслимана гледале су пре свега према Метохији, односно властима Пећке префектуре са центром у истоименој варошици. Оне ће током рата бити њихов посредник у комуникацији са Тираном. У сличном политичком контексту деловале су и муслиманске вође из новопазарског, беранског и бјелопољског краја (Горњег и Доњег Бихора), а Тутин и Рожаје су већ 1941. постали део „Велике Албаније”.⁴

Приближавање Албанији је, међутим, водило у дубљу колаборацију са италијанским окупатором, започету у јесен 1941. године. Она ће, барем када су у питању сјенички муслимани, потрајати све до капитулације Италије две године касније, како са режимом у Црној Гори, тако и са властима у Албанији. Наравно, различитим интензитетом у зависности од догађаја на терену.

На другој страни, влада албанског премијера Мустафе Крује (Круја) била је незадовољна разграничењем окупиране Црне Горе, али и Србије, са Краљевином Албанијом.⁵ Између осталих, био је споран простор десне обале Лима у Старој Рашки, односно цео Сјенички и делови Милешевског (укључујући Пријепоље) Бјелопољског (укључујући Бијело Поље) и Беранског среза.⁶ Крујина влада желела је да их види у оквиру своје државе. Но Италијани, не желећи да додатно провоцирају Србе у Црној Гори, поготово после устанка 1941, нису подржали те намере.⁷

³ Milutin Živković, *NDH u Srbiji. Ustaški režim u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici* (travanj-rujan 1941), (Zagreb: Despot infinitus d. o. o., 2020), 259–273.

⁴ Ђорђе Борозан, *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса* (Београд: Војноисторијски институт, 1995), 302; Ali Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji”, *JlČ*, 2/1965, 40.

⁵ Luca Micheletta, *La Resa dei conti. Il Kosovo, l'Italia e la dissoluzione della Jugoslavia (1939–1941)*, (Roma: Dipartimento di Studi Politici – “Sapienza”, 2008), 131–133.

⁶ На овакав став није утицала чињеница да се из Тиране није баш најпрецизније „видела” Сјеница. Локална штампа ју је смештала у хрватски етнички простор, док ју је географски, на једној карти, лоцирала у долини Дрине! *Tomori*, 18. 5. 1941, 1.

⁷ Carlo Umiltà, *Jugoslavia e Albania. Memorie di un diplomatico* (Italia: Garzanti, 1947), 147–148.

Овом питању приступало се са становишта наводне етничке доминације Албанаца на поменутом простору, мада су постојали и реалнији економски интереси. Косовски комитет је, на пример, још током 1941. изашао са подацима да у срезовима Сјеница, Беране и Бијело Поље, укључујући и Тутин, Рожаје и Н. Пазар, живи око 60.000 Албанаца и 30.000 „Бошњака”.⁸ Италијанске власти у Албанији су стога разрадиле план о „размени албанског и словенског становништва” са обе стране црногорско-албанске границе, који ипак није спроведен у дело.⁹

Током 1942. дошло се до компромисног решења. Простор десне обале Лима, уз крајеве око Улциња, Скадра, Плава и Гусиња, остао је под управом италијанских војних власти у Црној Гори, док је цивилна администрација поверена посебном Цивилном комесаријату за територије са мешовитим становништвом. Према одлуци италијанског Министарства иностраних послова (МИП) ту функцију је у јулу 1942. преузео Карло Умилта (Umilta), раније цивилни комесар за Косово и западну Македонију.¹⁰

Из документације албанске провинијенције, даље, сазнајемо како је територија десне обале Лима била означена за „неутрални простор / мешовиту зону” („3. неутрална зона” са „мешовитим становништвом”), којој су, поред Сјенице, припадали Пријепоље, Бијело Поље и Беране. Италијани су, могуће, дали извесне гаранције влади у Тирани у правцу формирања „аутономне албанске управе” на овом делу Старе Рашке.¹¹ Већи део локалних муслимана подржавао је намеру Крујине владе да га дефинитивно припоји Албанији.

Већ током новембра 1941. у Тирану је кренула делегација из 28 села Сјеничког, Бјелопољског и Беранског среза. Њених 25 чланова је тамо, наводно у име 50.000 муслимана, предало петицију за уједињење са „албанском отаџбином”. Притом су истакли да се код ових муслимана одувек радило о „албанским осећањима, крви, језику, традицији, обичајима”.¹²

У марту су се муслимани из Бјелопољског, односно, како стоји, из „Потпрефектуре Лим”, обратили Мустафи Круји, тражећи припајање ових области „мајци Албанији”. Петиција је послата преко албанс-

⁸ Arkivi Qendror i Shtetit (AQSh), fondi 167, v(iti) 1941, dos(ja) 171, dok(ument) 1.

⁹ F. Godi, 55, 57.

¹⁰ C. Umilta, *op. cit.*, 105-106, 148.

¹¹ AQSh, fondi 166, v. 1942, dos. 86, dok. 3; Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), 9. Armata, N-6/1196, All(egato) n(umero), 71.

¹² AQSh, fondi 149, I, dos. 1184, dok. 19.

ког префекта у Пећи Тафила Бољетинија (Boletini), који ју је и лично подржао.¹³ Сличан апел „албанског народа” Бољетини је примио нешто раније или истовремено са Пештери и из Сјенице. У сваком случају, пећки префект оставио је коментар да је припајање десне обале Лима, Сјенице и Пештера „од великог значаја”, поготово за „пећку област, како са стратешког, тако и са националног, политичког и економског становишта”.¹⁴ Бољетини је такође имао отворену подршку Екрем-бега Вљоре (Vlora), министра за ослобођене територије при тиранској влади, који је столовао на Косову.¹⁵

Италијанске власти у Црној Гори, превасходно оличене у личности гувернатора Алесандра Пирција Биролија (Biroli), нису благонаклоно гледале на захтеве муслимана за променом граница. Током лета (можда и јесени) 1942. кренуле су стога у неку врсту дипломатске офанзиве. Бироли је тада тражио дефинитивно „анектирање” делова Сјеничког среза који су остали у Албанији (две општине Потпрефектуре Тутин). На лице места послата је и војна комисија да испита могућност имплементирања ове одлуке. За њом су имали да се врате протерани Срби мештани.

Цивилни комесар Умилта, добар Биролијев сарадник из претходног периода окупације, подржао је ову, као и, изгледа, друге његове иницијативе („лични односи су нам увек били одлични”).¹⁶ Он је са сарадницима посетио градове у „мешовитој зони”, рачунајући и Сјеницу. На терену је закључио да је пропаганда за прикључење овог простора Албанији узела толиког маха да је његов долазак представљен у народу као дефинитивни крај тог процеса, мада је Умилта то недвосмислено порицао. И у наредном периоду се, према сопственим речима, „стрпљиво” борио против овакве пропаганде која је стизала из правца Косова.¹⁷

¹³ „Унија наше земље са албанском домовином била би ... елемент од фундаменталног значаја за будућност саме етничке Албаније – ми бисмо, без размишљања, били гвоздена авангарда потомака... Албаније, у сарадњи са нашом браћом, чинили бисмо чуда”, стоји у документу. *Ibid*, v. 1942, dos. 353, dok. 30; *Ibid*, dok. 31

¹⁴ Да ово нису биле изоловане ситуације говори Бољетинијева порука Круји да су му се „изнова појављивале” делегације из Старе Рашке које су тражиле сједињење са Албанијом. *Ibid*, dos. 353, dok. 14; *Ibid*, dok. 15; Милутин Живковић, *Стара Рашка под италијанском окупацијом*, I (Београд: Институт за савремену историју, Catena Mundi, 2020), 395.

¹⁵ С. Umilta, *op. cit.*, 148.

¹⁶ Умилта ипак наводи да га је ценила и албанска страна, те да је временом успео да пронађе некакав „modus vivendi” за локалне Србе и муслимане. *Ibid*, 150.

¹⁷ На пример, свуда у „неутралној зони” забранио је истицање српских, црногорских и албанских застава. Једино су остале оне италијанске. Затим је укинута

У сваком случају, политички лидер сјеничког краја трговац Хасан Звиздић средином септембра 1942. отишао је у Пећ да моли „владу Албаније за упутства и заштиту”.¹⁸ Власти Пећке префектуре о свему су одмах обавестили албанско Министарство унутрашњих послова (МУП) и тражиле чак да се оружјем заустави намера италијанских власти из Црне Горе о анексији „албанске територије”.¹⁹ Крајем истог месеца се по овом питању огласио и инспектор за Косово Кочо Таси (Tasi). У обраћању албанској влади он је навео да би одмах требало зауставити овакве покушаје, јер су изазивали незадовољство мештана Пећке префектуре. Уз опаску да су муслимани Сјеничког и Бјелопољског среза Италијане дочекали као ослободиоце и са њима се „раме уз раме” борили против локалних покрета отпора, и Таси је тражио од Крује да се ова територија укључи у границе Албаније.²⁰

Са своје стране, сјенички муслимани су у Тирану послали посебну делегацију. Конкретно, на конференцији политичких првака из Сјенице одлучено је да њени чланови још једном траже припајање среза Албанији. Делегате је почетком августа 1942. повео бег Расим Ћатовић, „велики ауторитет код народа у Сјеници”. У питању је бивши југословенски народни посланик, члан „Џемијета” и Демократске странке, учесник у борбама против партизана у Сјеници крајем 1941. и велики противник комуниста.²¹

Депутати су на путу провели 15 дана, од чега једно време и у албанској престоници. Ћатовић је тамо предлоге сјеничких муслимана лично изложио намеснику Албаније Франческу Јакомонију (Jacomoni), великом борцу за албанску ствар (барем када су били у питању односи са Црном Гором), мада не баш, изгледа, најпопуларнијој особи у Тирану.²²

царина на промет робе преко границе, што је смањило обим „црне берзе”. Умилта се и три-четири пута видео са илегалним четницима генерала Михаиловића. Наводно, то је све примирило ситуацију и парирало деловању Пећке префектуре и Министарства за ослобођене територије. *Ibid*, 152–156.

¹⁸ AQSh, fondi 166, v. 1942, dos. 86, dok. 2.

¹⁹ *Ibid*, dos. 88, dok. 12.

²⁰ Таси је додао да на простору Сјенице, Пештера и Петњице, у односу на Србе, има 75% „Албанаца и Бошњака”. Завршио је упозорењем да локалном муслиманском живљу није било јасно зашто се, наводно, „непријатељ третира као пријатељ, а пријатељ као непријатељ”. *Ibid*, dos. 86, dok. 3.

²¹ ИАРНП, фонд 76, ОСНП, кут. 3, ф. КЗР 20/46, док. Пресуда Расиму Ћатовићу, 1; Исто, док. Уверење за окривљеног Ћатовића, 10. 2. 1946, 1.

²² F. Godi, n. d., 55, 57; Jason Hunter Tomes, *King Zog of Albania. Europe's self-made muslim king* (New York: New York university press, 2004), 209.

Јакомони је већ био упознат са ситуацијом и о свему писао италијанском МИП-у. Надређене је обавестио да му стално долазе муслиманске депутације из Косовскомитровачког округа и Црне Горе, као и да је став јавног мњења у Тирани такав да очекује да се питање граница реши у албанску корист „једном за свагда”.²³ Сјенички делегати су стога од италијанских и албанских власти у Тирани добили одређене политичке гаранције, као и 12 застава и 12 печата и штампила за све општине Сјеничког среза.²⁴

Када се делегација вратила, наишла је на одбојни став гувернатора Биролија. Ћатовић је, на велико незадовољство грађана Сјенице, ухапшен са породицом, а други промотери „Велике Албаније” деградирани су или смењени са положаја. Пошто је ситуација била „алармантна”, реаговао је албански МУП и преко новог пећког префекта Хусни Пеје (Реја) тражио од италијанских власти да ослободе Ћатовића. Случај је изгледа стигао све до Рима, па се сјенички бег ускоро нашао на слободи.²⁵

Муслиманима сјеничког и бјелополског краја генерално је, међутим, поручено да промене свој политички курс и остану лојални властима Црне Горе.²⁶ Могуће да је управо због тога Карло Умилта доста времена провео у Сјеници током октобра и новембра 1942, а после краћег боравка у Тирани.²⁷ Истовремено генерал Бироли је објавио да је питање припајања десне обале Лима, тј. „мешовите зоне”, Краљевини Албанији „скинуто са дневног реда”.²⁸

Овај закључак ће се ипак показати као преурањен. На првом месту, министар Екрем-бег Вљора није престајао са пропагандом у правцу анексије и поред обећања датих комесару Умилти. Вљорино министар-

²³ Francesco Jakomoni, *Politika e italisë në Shqipëri* (Tiranë: ?, 2005), 315-316.

²⁴ О том догађају Расим Ћатовић је на послератном суђењу рекао: „Јесам, залагао сам се и трудио да доведем њихову (албанску, М. Ж.) команду у Сјеницу. Признајем да сам донео албанске фашистичке заставе, и да сам прошао кроз Пештер са истим заставама као пропагандним средством”. Историјски архив Рас, Нови Пазар (ИАРНП), фонд 76, Окружни суд Нови Пазар (ОСНП), кут. 3, ф. КЗП 20/46, док. Саслушање Расима Ћатовића, 3. 11. 1945, 1; *Исто*, док. Саслушање Расима Ћатовића, децембар 1945, 2; *Исто*, ф. НСК 35/46, док. Саслушање Митхада Ћатовића, 13. 8. 1945, 2; Francesco Jakomoni di San Savino, *La politica dell'Italia in Albania* (Rocca San Casciano: Arti Grafiche “F. Cappelli”, 1965), 297, 299-300.

²⁵ AQSh, f.166, v. 1942, dos. 85, dok. Prefekti Husni Peja për Komesariatin civil, 16.09.1942, 1-2; *Ibid*, dok. 3; *Ibid*, dok. 4.

²⁶ ИАРНП, фонд 76, ОСНП, ин. бр. 3, ф. КЗП 25/46, док. Саслушање Митхада Ћатовића, 13. 12. 1945, 1; *Исто*, док. Саслушање Ћамила Прашевића, 18. 12. 1945, 1; AQSh, fondi 166, v. 1942, dos. 86, dok. 2; *Ibid*, dos. 88, dok. 11.

²⁷ C. Umlita, *op. cit.*, 156.

²⁸ М. Живковић, *Стара Рашка...*, 397.

ство је у том циљу на простор десне обале Лима илегално пребацивало доста албанских застава, као и оружја.²⁹ Даље, убрзано пропадање окупационог система у Црној Гори током прве половине 1943, те појава немачког фактора у Старој Рашки, приморали су италијанске власти на многе компромисе. То је, између осталог, отворило политички простор за нове потезе сјеничких муслимана према Тирани, који су овога пута подразумевали конкретну имплементацију на терену. Рецимо, груписање локалних муслимана у нове колаборационистичке јединице под италијанским (или немачким) заповедништвом.

Муслиманске оружане снаге у сјеничком срезу (1941–1943)

С обзиром на геополитички положај, бројност и добру наоружаност мештана обе вере, односно пријатељски став муслиманске и српске елите према окупатору, Сјенички срез се од почетка окупације показао као потентан извор колаборационистичких оружаных формација. Уколико не рачунамо пљачкашке групе које су се појавиле још током Априлског рата и оданост нису дуговале никоме, прве веће снаге муслиманских милиција (ММ) настале су у месецима после краха Југославије.

На пример, само септембра 1941. власти НДХ поделиле су 2.000 пушака муслиманима у Сјеничком и Милешевском срезу.³⁰ Уз то, локални муслимански прваци прогласили су обавезно наоружавање сељака ради напада на Србе или заштите од њих. Стога су почетком 1942. на располагању само у сјеничком крају, наводно, имали око 7.000 бораца (од којих је половина била у резерви).³¹ Како су сведочили локални Срби, „сви сељаци муслимани“ били су „наоружани, тако да су оружје носили сви, без обзира на то да ли“ су припадали „жандармерији (НДХ, М. Ж.) или не“.³²

Од дела ових трупа у јесен 1941. формирана је једна од првих јединица ММ под италијанском контролом. Имала је 300 бораца. Они

²⁹ Заставе су се почеле појављивати у неким градским институцијама и по приватним кућама. Срби су одмах одговорили на исти начин, истичући своје националне симболе. С. Umilta, *op. cit.*, 157.

³⁰ Државни архив Србије (ДАС), Ж-28, НОР, кут(ија) 14, ф(асцикла) Усташко повереништво за Санџак, 14898, док. Извештај усташког логора у Пријеполу о међусобној сарадњи усташких и домобранских власти, 2.

³¹ ДАС, Ж-30, Збирка фотографија (ЗФ), кут. 206, сл(ика) 5, 8.

³² Исто, Г-2, Комесаријат за избеглице и пресељенике (КИП), кут. 10, р. 42/1944, 1.

су носили италијанско оружје, њихове војне симболе на траци око руке, а била им је одређена и плата на месечном нивоу.³³ Заповедник ММ у Сјеничком срезу био је Ђамил Прашевић, предратни каплар Југословенске војске (ЈВ). Како је време одмицало број милиционера је растао, али је највећи део бораца остао нелегаллизован. Они су позивани само услед већих акција. Такође, почетком 1942. оформљен је и боље наоружани летећи вод, који је имао да патролира по целом терену Сјеничког среза.³⁴ Поред милиције, у Сјеничком срезу настаје још неколико паравојних одреда. Они не нападају окупатора, већ наступају углавном самостално и то против локалних Срба. Најјача таква група налазила се у Кладници код Сјенице – априла 1942. имала је чак, 1.200 бораца.³⁵

Међу локалним муслиманским снагама се, поред ММ, издвајају одреди „Добровољачке антикомунистичке милиције” (*Milizia volontaria Anticomunista / MVAC / МВАЦ*), тзв. „вулнетара”. Једина разлика у односу на ММ је то што су били под командом италијанске Врховне команде (ВК) у Албанији (*Comando superiore Albania / Superalba / Супералба*), а самим тим и нешто строже устројене. Како је то објаснио заповедник Супералбе генерал Ренцо Далмацо (*Dalmazzo*) априла 1943, јединице МВАЦ-а имао је право да формира једино он на предлог команданата дивизија и подсектора, уз пропратно мишљење њихових колега који су били на челу корпуса.

Јединице МВАЦ-а, тзв. „банде”, биле су директно подређене италијанским војним јединицама са простора на којем су настале, подељене на групе јачине око 100 бораца, те под заповедништвом цивилног начелника (или његовог изабраника). Када би се спојиле за веће операције команду би преузимали италијански официри.³⁶ Бројне снаге МВАЦ-а постојале су у Рожајској и Тутинској потпрефектури од почетка 1942. године. Оне су, међутим, деловале и преко црногорско-албанске границе, тј. у Сјеничком и Бјелопољском срезу. На тај начин сјеничким крајем почетком 1943. крстарило је више хиљада бораца, распоређених у разне типове јединица, углавном на служби код окупатора, који су чинили значајну оружану силу.

³³ Војни архив (ВА), Недићева архива (НДа), кут. 29, ф. 1, док. 29, 1.

³⁴ ИАРНП, фонд 76, ОСНП, кут. 3, ф. НСК 35/46, док. Саслушање Ђесовић Османа, 16. 3. 1946, 2.

³⁵ Исто, кут. 84, ф. 4, док. 9, 1.

³⁶ AUSSME, N-7/1195, Comando Settore Z (CSZ), n. 2597, 1.

Настанак „v банде“

Марта 1943. сјенички муслимани поново су ступили у додир са тиранском владом.³⁷ Наиме, због продора неколико хиљада партизана у Стару Рашку, које тамо стационирана италијанска војска није могла да сузбије, разматрано је додатно војно ангажовање локалних муслимана. Будући да су акције герилаца прекинуле виталне комуникације, оружје је могло да буде послато само од Супералбе (читај из Албаније), и то само за јединице МВАЦ-а. Сврставањем муслимана Сјеничког, али и Бјелопољског и Беранског среза у њих, указала би се нова могућност да се ова територија чвршће веже за Албанију.

Управо због тога италијански МИП није одобрио овај пројекат, не желећи да, у тренуцима када је излазак Италије из рата био све очигледнији, фаворизује једну од верских скупина у Старој Рашки.³⁸ Слично мишљење имао је и цивилни комесар Умилта. Војска је, међутим, деловала у супротном смеру. Иза њене одлуке крије се неколико разлога.

Команда Сектора „3“ (Comando settore Z)³⁹ са генералом Негријем (Negri) на челу закључила је да уколико партизани или четници крену према Метохији, њени слаби гарнизони у Рожају и Тутину неће бити у стању да их зауставе.⁴⁰ Због тога су им била потребна појачања, па су широм Косова почеле да „ничу“ нове јединице „вулнетара“.⁴¹ Албанске

³⁷ У међувремену, Италијани су оборили Крујину владу и заменили је оном Екрембега Љибохове (Libohova). Радило се о припаднику чувене земљопоседничке породице са југа Албаније, који је важио за италијанског човека још од двадесетих година. Сматран је за умеренијег националисту у поређењу са Крујом. Политика квинслиншке владе у Тирани се ипак није битније изменила ступањем Љибохове на њено чело. Томе у прилог говори његово брзо уклањање, па враћање на премијерско место у року од неколико месеци. Петер Бартл, *Албанци* (Београд: Clío, 2001), 221; J. H. Toms, *op. cit.*, 79, 225; F. Jakomoni, *op. cit.*, 326.

³⁸ I Documenti Diplomatici Italiani (DDI), s(erie) 9, vol(ume) X (Roma: Istituto poligrafico e zecca dello stato, 1990), 383.

³⁹ Формирана унутар Супералбе марта 1943. године. Покривала је италијански део Косова и северну Албанију (област Скадра). Била је подељена на два подсектора – Косово и Скадар. На њено чело био је постављен дивизијски генерал Париде Негри. Под собом је имала неколико дивизија, укључујући и дивизију „Пуља“ (Puglie) која је покривала Косово и Метохију. Седиште Команде сектора „3“ било је прво у Скадру, а касније у Призрену. AUSSME, N-7/1195, CSZ, doc. Diaro storico-militare marzo-aprile 1943, 2; *Ibid*, doc. nr. 1, All(egato) 3, 9; *Ibid*, doc. nr. 1/222

⁴⁰ *Ibid*, doc. nr. 01/2016, 4.

⁴¹ Према подацима Команде сектора „3“ са почетка маја 1943, „косовских банди“ МВАЦ-а било је 119, 32 старе и чак 87 нових формација. Старе су бројале 3.283, а нове 8.700 „вулнетара“ (са 4.721 пушком која је остала неподељена борцима, тј. налазила се у магацину дивизије „Пуља“). Укупно: 10.273 бораца за простор албанских делова

власти су одмах тражиле да се додатно наоружају и муслимани у Рожају, Тутину и Плаву, а да се из свих ових трупа искључе евентуални добровољци српског порекла. Избеглице са Косова и Старе Рашке расељене широм старе Албаније и Косова тражиле су тада, према Јакомонијевим речима, чак, 50.000 пушака.⁴² Од намесника Албаније захтевало се и да се седиште комесара Умилте пребаци у Сјеницу, а Јакомони је додао да би га требало, ако постоји могућност, заменити војним лицем.⁴³

Такође, после тешког пораза од четничких снага почетком јануара 1943. у Бјелопољском срезу и бројних насиља над цивилима,⁴⁴ које су латентно подржале локалне италијанске власти, сјенички и бјелопољски муслимани први пут су показивали „отворено непријатељство” према окупатору. Ради ублажавања свог става тражили су од Италијана заштиту, оружје и премештање муслиманских избеглица „по сваку цену”. Желели су, наиме, да их пошаљу на издржавање код Команде сектора „З”. Италијани су показивали бојазан да би муслимани могли да се окрену партизанима.⁴⁵ Цивилни комесаријат за територије са мешовитим становништвом је стога, пре него што је укинут априла/маја 1943. године, обезбедио велику економску помоћ за избеглице.⁴⁶

Супералба, даље, није благонаклоно гледала ни на присуство Немаца у Старој Рашки, који су на позив генерала Биролија, а у склопу припрема за предстојећу операцију „Шварц” (Schwarz), крајем априла заменили италијанске посаде у Новој Вароши, Прибоју, Пријепољу, Бродареву и Сјеници. Генерал Негри је само не-

Метохије и Косова! Затим су све формације окупљене у 12 већих јединица. Водили су их италијански официри уз асистенцију локалних албанских и муслиманских старешина. *Ibid*, N7-1250, CSZ, doc. nr. 01/620, 5; *Ibid*, doc. nr. 01/1151, 1.

⁴² До маја 1943. формирано је још 14 одреда МВАЦ-а, и то: пет у плавско-гусињском крају, шест у Ругови и три за Рожаје и Тутин. Ако појемо од рачунице да их је било око 100 у свакој јединици, долазимо до цифре од 1.400 нових „вулнетара”. *Ibid*, N-6/1089, 9. Armata, all. nr. 78; *Ibid*, N-6/1196, all. nr. 18; *Ibid*, all. nr. 39; *Ibid*, all. nr. 87, 3; *Ibid*, all. nr. 88, 3.

⁴³ *Ibid*, all. nr. 88, 4.

⁴⁴ Цивилни комесар Умилта пише о „заstraшујућем броју жртава и (материјалној, М. Ж.) штети”, те наводи цифру од око 1.000 убијених („масакрираних”) муслиманских мушкараца, жена и деце. После детаљне истраге ових догађаја, он је главну кривицу свалио на држање министра за ослобођене територије Екрем-бега Вљору. Указао је и на неангажованост локалних италијанских трупа да спрече надирање четника. Стога су неки италијански официри били кажњени. Коначно, Умилта је још једном потврдио цифру од 1.000 убијених муслимана и извештај послао у Рим. Албанска влада је међутим, изашла са проценама о већем броју страдалих. C. Umilta, *op. cit.*, 158-161.

⁴⁵ AUSSME, N-7/1250, CSZ, doc.nr. 01/567.

⁴⁶ C. Umilta, *op. cit.*, 163.

колико дана после уласка Немаца у Сјенички срез протествовао против одлуке да ови наоружају локалне муслимане и прикључе их својим снагама. Стога је начелник Команде сектора „З“ лично отишао у Сјеницу да ситуацију стави под контролу.⁴⁷

У таквој атмосфери Италијани су приступили конституисању снага МВАЦ-а у сјеничком, бјелопољском и беранском крају. Договором између Гувернатората Црна Гора и Супералбе, постигнутим током априла, Супералба је овлашћења да се бави војним питањима на простору десне обале Лима. То је била значајна промена у односу на раније договоре. Испред Супералбе и Команде сектора „З“ је стога средином истог месеца на терен послат потпуковник карабињерије Андреа Ди Лео (Di Leo), раније заповедник 4. батаљона карабињерије „Лацио“ (Lazio), распоређеног на Косову.⁴⁸

У Сјеници се састао са Хасаном Звиздићем и другим истакнутим муслиманима. Као залог добре воље са италијанске стране, предао им је доста хране (40 t кукуруза и 400 kg тестенине), муниције за ММ (40.000 комада разног калибра) и око 70.000 албанских франака.⁴⁹ Затим је 26. априла генерал Негри дао Ди Леу „зелено светло“ за оснивање снага МВАЦ-а у Сјеничком срезу. Поручио му је да је тај задатак од „највеће хитности“.

Нове јединице муслиманских колаборациониста добиле су надлежност над целом „3. зоном мешовитог становништва“,⁵⁰ тј. Сјеничким (јужно, источно и северно од вароши) и деловима Бјелопољског и Беранског среза на десној обали Лима. То је отприлике била територија коју су муслимани и желели да виде у оквирима Албаније. Над овим снагама је команду имао потпуковник Ди Лео, уз асистенцију поручника Бреганта (Bregant) и Ритулија (Ritulli). Штаб се налазио у Рожају, одакле је имао да одржава везу како са снагама МВАЦ-а на терену, тако и са италијанским властима у Црној Гори. Ди Лео је био директно потчињен Команди сектора „З“, а не дивизији „Пуља“, што је до тада била пракса.⁵¹ Иако то није дочекао

⁴⁷ AUSSME, N-7/1250, CSZ, doc. nr. 01/567; BArch, RW 40/41, Anlage 9, 1.

⁴⁸ *Ibid*, N-3/542, Div. „Puglie“, doc. Elementi di Rinforzo, 9. 11. 1941, 1; *Ibid*, N-7/1195, CSZ, doc. nr. 3656.

⁴⁹ *Ibid*, N-6/1196, 9. armata, All. nr. 71; М. Живковић, *н. д.*, I, 399–400.

⁵⁰ AQSh, f.166, v. 1942, dos. 85, dok. Prefekti Husni Peja për Komesariat in civil, 16. 9. 1942, 1.

⁵¹ AUSSME, N-7/1195, CSZ, doc. nr. 466; *Ibid*, doc. nr. 1/485; *Ibid*, N-7/1250, doc. nr. 1/620.

јер је повучен из Албаније у марту 1943, цивилног комесара је заиста заменило војно лице, као што је Јакомони раније предлагао.⁵²

Генерал Негри је одредио јасна правила око новачења „вулнетара“. Сваки војник требало је да има пушку, сопствену или из магацина дивизије „Пуља“, које би се давале током акција и враћале после њих. То је важило и за муницију. „Вулнетари“ су носили цивилна одела са траком на руци на којој је римским словима писао тачан број одреда којем су припадали. Плате су одређене на следећи начин: командант одреда 400 албанских франака, заменик 200 на месечном нивоу, а војници по три франка, 600 g хлеба и 5 g соли за дан проведен у акцијама.⁵³

Колика је, дакле, била јачина ових снага у Сјеничком срезу? Према речима једног од команданата, Османа Ћесовића из Сјенице, током априла 1943. у седам општина Сјеничког среза са већински муслиманским живљем формирано је исто толико одреда, односно „банди“. Људство је прикупљано на добровољној основи, али је било и мобилизације. Италијани су све „банде“ снабдели „потребним оружјем и муницијом“. Пета по реду јединица налазила се у Сјеници. Отуда, изгледа, општеприхваћен назив „V банда“. У унутрашњости среза „вулнетарима“ су заповедали председници општина, а у Сјеници поменути Ћесовић, иначе 30-годишњак.⁵⁴

Радило се о школованом човеку из угледне сјеничке породице, предратном полицијском писару на Цетињу и резервном потпоручнику. По капитулацији Југославије добио је чиновнички посао код власти НДХ у Сјеници. Важио је за симпатизера усташког режима, што је и јавно демонстрирао. Затим се, у јесен 1941, приближио италијанској окупационој управи, поставши в. д. члан врховног колаборационистичког тела у Сјеничком срезу, тзв. „Управног одбора“. Већ тада се са оружјем у руци борио против партизанских „безбожника“ и вршио ислеђивања над њима. Био је, поменимо, син

⁵² *Tomori*, 18. 3. 1943, 1; F. Jakomoni, *op. cit.*, 344.

⁵³ *Ibid*, N-7/1250, CSZ, doc. nr. 466.

⁵⁴ ИАРНП, фонд 76, ОСНП, кут. 3, ф. НСК 31/46, док. Саслушање Османа Ћесовића, 19. 3. 1946, 2–3; *Исто*, док. Саслушање Митхада Ћатовића, 21. 5. 1946, 5.

(међу)ратног председника општине Сјенице, шурак начелника тог среза, секретар и саветник муслиманског лидера Хасана Звиздића. Непосредно пред ослобођење Немци су га поставили и за градоначелника Сјенице. Као такав био је укључен, између осталог, у организацију посланства сјеничких муслимана Јакомонију у Тирану, састанак са пуковником Ди Леом итд.⁵⁵

Италијанска документа која смо прегледали не наводе потпуно прецизан број ангажованих муслимана при МВАЦ-у. Уколико бисмо се ослонили на стандарде за постављање ових снага, рецимо на Косову, требало би да их је било око 700. До јуна је, међутим, устројено нешто више од 400 „вулнетара“ за „3. мешовиту зону“, од чега се у Сјеници налазила половина. Но, наведимо да се овде радило о борцима чије се оружје налазило, задужено, у гарнизону у Сјеници. Дакле не о оним „вулнетарима“ који су имали сопствено наоружање.⁵⁶ То указује да је њихов укупан број био већи.

Савременици износе разне процене. Они утицајнији, попут Ћамила Прашевића или немачког агента и братанца бега Расима Ћатовића Митхада, тврдили су да је у поменутих седам одреда било између 1.500–2.000 „вулнетара“. Као најјача јединица „V банда“ је сама, наводно, имала 600–700 бораца.⁵⁷ Са овим се донекле поклапа сећање Османа Ћесовића, који наводи да му је одред био јачине батаљона са три чете. Њихови заповедници били су правник и бивши члан Земљорадничке странке Ибрахим Ш. Сарачевић, раније командант ММ, али и усташки побочник из 1941, Хасан Мујагић и Наџија Ћатовић, поручник Југословенске војске.⁵⁸

Као задатке сјеничких „вулнетара“ генерал Негри одредио је: чување реда и мира са посебним освртом на спречавање насиља над локалним Србима, борбу против партизана и четника на својој територији, заштиту италијанских гарнизона у Тутину

⁵⁵ Исто, ф. НСК 35/46, док. Саслушање Митхада Ћатовића, 13. 8. 1945, 1–2; Исто, док. Саслушање Митхада Ћатовића, 21. 5. 1946, 5; Исто, док. Изводи из саслушања за Османа-Ома-Ћесовића, 1; Исто, док. Записник о саслушању Ибрахима Сарачевића, 13. 7. 1946, 1; Исто, док. Саслушање Османа Ћесовића, 15. 3. 1946, 3.

⁵⁶ AUSSME, N-7/1250, CSZ, doc. nr. 01/1151, 2.

⁵⁷ ИАРНП, фонд 76, ОСНП, кут. 3, ф. НСК 31/1946, док. Саслушање Ћамила Прашевића, 15. 2. 1946, 1; Исто, ф. НСК 35/46, док. Саслушање Митхада Ћатовића, 25. 5. 1946, 2; Исто, док. Саслушање Митхада Ћатовића, 13. 8. 1945, 2; Исто, док. Саслушање Карамарковића Рада, 19. 3. 1946, 1.

⁵⁸ Исто, ф. НСК 35/46, док. Саслушање Османа Ћесовића, 15. 3. 1946, 2; ДАС, Безбедносно информативна агенција (БИА), 36(ирка) 175, ф. Тутин, 1, 3.

и Рожају, али и на Косову, надгледање саобраћајница и стварање обавештајне мреже за рачун Италијана. „V банди” било је забрањено да делује ван простора Сјеничког среза, осим уз посебно одобрење Гувернатората Црна Гора.⁵⁹

Старорашки Срби одмах су препознали политички контекст појаве нових, добро наоружаних квислиншких снага састављених од муслимана. Међу онима у Сјеничком срезу током марта се про-нела прича да је „Сјеница припала Албанији”.⁶⁰ Сам Де Леа је током боравка у Сјеници изгледа ширио такве приче, или су муслимани искористили његов долазак за такву пропаганду. У мају су и партизани констатовали да је окупатор прогласио како „простор између Ибра и Лима (Сјенички и део Бјелопољског среза, М. Ж.) улази у Велику Албанију”.⁶¹ Нешто касније четнички официри писали су у истом контексту, да „Сјеница диригује свима Муслиманима у Санџаку, чија је политика оријентисана на Албанију”.⁶² Још у мају 1944. српске избеглице из бјелопољског краја сведочиле су да су 1942–1943. муслимани „заводили албанску власт у срезу Бјелопољском и Беранском” итд.⁶³

„V банда’ сивог тића, поручника Ћесовића”.* **Оружане акције и ратни злочини**

Игром случаја Италијани су само неколико месеци имали на располагању „V банду” с обзиром на то да су већ септембра 1943. капитулирали.⁶⁴ Али и у том периоду њом су више командовали Немци, што за време операције „Шварц”, што и касније у јулу и августу. Немци су, такође, на себе преузели снабдевање јединице.⁶⁵

⁵⁹ AUSSME, N-7/1250, CSZ, doc. nr. 01/902; *Ibid*, doc. nr. 1/620; *Ibid*, N-7/1195, doc. nr. 3656.

⁶⁰ ВА, Четничка архива (ЧА), кут. 147, ф. 1, док. 5, 28.

⁶¹ ВА, НОВЈ, кут. 706, ф. 15, док. 1, 20.

⁶² ДАС, Ж-28, кут. 9, ВК „ДМ“, док. 47, 2.

⁶³ ДАС, Г-2, КИП, кут. 10, р. 65/1944, 2.

* Песма која се међу муслиманима сјеничког краја певала током Другог светског рата.

⁶⁴ Милутин Живковић, „Од окупатора до савезника. Прелазак дивизија ’Венеција’ и ’Тауриненсе’ на страну ЈВУО и НОВЈ после капитулације Италије”, *Токови историје*, 1/2022, 106–107.

⁶⁵ BAArch, RW 40/40, anl. 85, 1; *Ibid*, 87, 1; *Ibid*, 88, 1; *Ibid*, 105, 1; *Ibid*, RW 40/41, Krigstagebuch, Kommandierender General und Befehlshaber in Serbien, Mai 1943, 3; *Ibid*,

Италијанске власти из Албаније притом су се жалиле да су старорашки муслимани масовно прелазили на немачку страну, сматрајући их, оправдано, за јачег и озбиљнијег војно-политичког партнера у том тренутку.⁶⁶

После капитулације Италије у Сјеници је одржана конференција муслиманске елите са представницима немачких обавештајних служби. На њој је донета и одлука да се „V банда“ сачува као јединица и употреби унутар колаборационистичких снага под контролом Немаца. Када се њихов окупациони систем стабилизовао у Старој Рашки, јединица је, са осталим ММ, потпала под команду локалног СС и полицијског вође (*SS- und Polizeiführer*) СС штандартенфирера Карла фон Кремплера (*Krempler*).⁶⁷ Заповедништво над одредом задржао је Осман Ћесовић. Стога је активно сарађивао са Кремплером, али и представницима немачке војнообавештајне службе у Сјеници.⁶⁸

СС штандартенфирер Кремплер је од појединих муслимана Сјеничана формирао „Одбор за мобилизацију“, који је скупљао борце и за „V банду“. Један од чланова био је поменути бег Расим Ћатовић.⁶⁹ Немци су, такође, вршили даљу обуку „вулнетара“.⁷⁰ Избегавање мобилизације сносило је последице. Иако је муслимане посебно вређало физичко кажњавање, Кремплер им је јавно „ударао по 25 батина“.⁷¹ Већина бораца ступила је ипак у јединицу добровољно.

„V банда“ је остала под немачком командом све до ослобођења крајем 1944, а могуће је да су се неки од бораца повукли са Немцима за Босну. Остаје међутим нејасно да ли се и када „V банда“

RW 40/53, dok. 29, 1; *Ibid*, RW 40/83, Kriegstagebuch, Kommandierender General und Befehlshaber in Serbien, Juli 1943, 17, 19; *Ibid*, RW 40/43, Anl. 69, 1; *Ibid*, 89, 1.

⁶⁶ AUSSME, N-7/1250, CSZ, doc. nr. 01/675; *Ibid*, N-6/1196, 9. Armata, allegato nr. 82, 1; AQSh, fondi 149, II, dos. 142, dok. 2; *Ibid*, I, dos. 1226, dok. 1; *Ibid*, dok. 2.

⁶⁷ ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 3, ф. НСК 35/46, док. Саслушање Митхада Ћатовића, 13. 8. 1945, 3; *Исто*, док. Накнадно саслушање Митхада Ћатовића, 25. 5. 1946, 2; *Исто*, ф. НСК 31/46, Саслушање Османа Ћесовића, 19. 3. 1946, 3;

⁶⁸ *Исто*, ф. НСК 35/46, док. Саслушање Митхада Ћатовића, 13. 8. 1945, 3; *Исто*, док. Саслушање Митхада Ћатовића, 25. 5. 1946, 6.

⁶⁹ Прикупљање људства ишло је, према речима чланова Одбора, на следећи начин: „Од куће ће су била четворица давали смо по двојицу, а где је било по двојица давали смо по једнога... из града смо му (*Кремплеру*, М. Ж.) дали 300 војника, а из читавог среза не сећам се колико је било“. *Исто*, ф. КЗР 25/46, док. Саслушање Расима Ћатовића, 3. 11. 1945, 1; *Исто*, док. Саслушање Расима Ћатовића, децембар 1945, 2.

⁷⁰ ИАК, фонд 420, Збирка НОБ, Саво Чукановић, „Хроника Сјенице“, 398–399.

⁷¹ ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 3, ф. НСК 35/46, док. Саслушање Митхада Ћатовића, 13. 8. 1945, 3.

утопила у веће снаге ММ (груписане у „Легију Кремплер“), те да ли су из ње повлачени борци за јединице немачке војске, СС-а и полиције састављене од старорашких муслимана и(ли) Албанаца.

Пошто је „V банда“ највише времена у борби провела управо током немачких акција и под њиховим заповедништвом, често нисмо успевали да одредимо где је самостално наступала и које је тачно изгреде починила. Остало је, међутим, вредно сведочанство капетана Тамила Прашевића да се јединица тукла углавном против партизана („више операција против НОП-а, а на страни непријатеља“) и „Срба уопште“. У позадини операције „Шварц“ припадници „V банде“ су, рецимо, заједно са локалним снагама ММ, заузели и запалили српска села „Трешњевицу, Тутиће, Врбницу, Милаковиће и Баре“.

Други савременици тврде да је истовремено, тј. средином јуна 1943, иста формација спалила села „Мрчковину, Копривну, Страњане... и Милаковиће“. Места су и „опљачкана у потпуности“, а било је убијено неколико десетина српских цивила. Наводно, све то без наређења Немаца.⁷²

Једна чета „V банде“ упала је и у села Гоње и Шушуре код Сјенице, блокирала их и почела, по инструкцијама Немаца, претрес српских кућа, наводно ради проналаска скривеног оружја и устаника. Сужње је требало предати Немцима или их убити.⁷³ Притом су припадници „V банде“ вршили насиља над цивилима.⁷⁴ Било је и убистава.⁷⁵ Сличне изгреде у селу Гоње „V банда“ починила је у

⁷² ДАС, БИА, И, 36. 175, ф. Тутин, 9; ИАРНП, ОСНП, инв. бр. 3, ф. НСК 31/46, док. Саслушање Митхада Ђатовића, 21. 5. 1946, 6; *Исто*, ф. НСК 35/46, док. Реферат Окружног суда у Новом Пазару, 20. 11. 1947, 1; *Исто*, док. Изводи из саслушања за Османа-Оматесовића, 1; М. Живковић, *Стара Рашка...*, II, 379.

⁷³ ИАРНП, фонд 76, ОСНП, кут. 1, ф. НСК 4/46, док. Саслушање Маслака Елмаза, 12. 2. 1946, 1; *Исто*, док. Накнадно саслушање Маслака Елмаза, 14. 3. 1946, 1; *Исто*, док. Саслушање Маслака Елмаза, 19. 3. 1946, 1.

⁷⁴ „Отпочели су ме псовати, такође су ме и ударили грлићем од пушке... када сам ја покушао бежати... један од ових двојице пуцао ме је из пушке и ранио у леву руку... овај последњи који је дошао рекао је првome ... зашто му не дадеш још један метак“, сведочио је Симеун Радуловић из Шушуре. *Исто*, док. Саслушање Симеуна Радуловића, 24. 2. 1946, 1.

⁷⁵ „На сам Спасовдан наишла је војска 5-те банде ... узела ми мужа и више куће га стрељала“, причала је после рата Борка Радуловић из Шушуре; *Исто*, кут. 3, ф. НСК 35/46, док. Саслушање Радуловић Борке, 1.

септембру 1943. године.⁷⁶ Тада је такође, у данима после капитулације Италије, запалила село Горачиће.⁷⁷

Затим су учествовали у припремама за немачку операцију „Кугелблиц“ (Kugelblitz) крајем 1943, тукући се против партизана у доњем Полимљу (Аљиновиће, Каћево, Бродарево). Дешавало се и да им нанесу осетне губитке. Притом су некада деловали у садејству са другим муслиманским снагама, укључујући и оне немачке јединице састављене од старорашких муслимана (попут 9. компаније немачке дивизије „Бранденбург/Brandenburg“). Људство „V банде“ деловало је на сектору Бродарева и пролећа 1944, поново се тукући против комунистичких снага.⁷⁸

Послератни епилог

Када је по ослобођењу Југославије дошло време да се заузме став према ратним дешавањима, нове комунистичке власти су махом биле благе према члановима „V банде“. Ево неколико њихових послератних судбина. На првом месту, командант Осман Ћесовић рат је завршио као поручник-секретар Војног суда 37. дивизије Југословенске армије. Демобилисан је тек фебруара 1946. године. То му је узето као олакшавајућа околност, па је због командовања „V бандом“, али и интензивног односа са свим окупаторским властима током рата, септембра 1946. осуђен само на три године затвора. Неколико пута је иначе током судског процеса износио неистините податке. Међутим убрзо је помилован и јуна 1947. пуштен на слободу.⁷⁹ У затвору је, дакле, провео непуних девет месеци.

Један од потчињених му четовођа, правник Ибрахим Сарачевић, кривично није ни гоњен. Он је чак успео да у послератној Југославији изгради завидну судску каријеру, иако је властима била позната његова улога у рату. Током 1946. затичемо га на месту секретара Срес-

⁷⁶ Витомир Васојевић се 1946. присећао: „У септембру месецу изашла 5-банда у село Гоње ... узели ми брата Душана... и убили га на звано место 'Буковац.'” *Исто*, док. Пријава Васојевић Витомира, 14. 3. 1946, 1.

⁷⁷ *Исто*, док. Записник о саслушању сведока Ибрахима Сарачавића, 13. 7. 1946, 1.

⁷⁸ *Исто*, док. Саслушање Митхада Ћатовића, 13. 8. 1945, 3; *Исто*, док. Саслушање Реџа Балтића, 19. 3. 1946, 3.

⁷⁹ У молби за помиловање Ћесовић је обећавао да ће „сву своју снагу ставити на расположење Народним властима за напредак домовине“ и испуњење „првог петогодишњег плана”. *Исто*, кут. 3, ф. НСК 35/46, док. Реферат Окружног суда у Новом Пазару, 20. 11. 1947, 1, 1.

ког суда у Сјеници,⁸⁰ односно Новој Вароши,⁸¹ а нешто касније заузимао је и место јавног тужиоца у Тутину.⁸² Олакшавајућа околност му је наводно била што се јавно децембра 1941. поздравио (изљубио) са партизанским делегатима који су стигли у Сјеницу.⁸³ Други старешина, Хасан Мујагић, завршио је учешће у рату на страни партизана, и то у истом својству команданта јединице.⁸⁴

Једини „вулнетар“ за кога смо до сада утврдили да је против њега вођен судски поступак за припадност „V банди“ јесте извесни Елмаз Маслак из Медара код Сјенице. Он је маја 1946. осуђен на пет година затвора (мање време проведено у притвору), али му је јануара 1947. казна смањена на три године. Неколико месеци касније поднео је молбу Президијуму Народне скупштине ФНРЈ за потпуно помиловање.⁸⁵ И првобитна пресуда је донета тек пошто се окружни тужилац (Србин) жалио на претходну ослобађајућу пресуду (коју је донео судија муслиман), тврдећи као је „погрешна правна оцена“ била да је Маслак само „био обичан војник и да је морао да се покорава наредбама претпостављених“. Он је иначе кажњен зато што је ранио једног Србина из пушке у руку (која је касније ампутирана) и онда га предао Немцима.⁸⁶ Маслак је даље тврдио да је његов саборац Шако Брничанин стрељан

⁸⁰ У једном саопштењу Народног одбора за Сјеницу из марта 1946. пише да је Сарачевић био „у служби непријатеља... у милицији и петој банди“. Због тога није уживао „у масама, нарочито српским, неког нарочитог угледа“. Он је сам, и друге стране, наводно имао „више поверења у муслиманске масе него ли у српске“. Сарачевићу међутим „стручна способност није била задовољавајућа“, па је био „прилично површан“ у раду и „недовољно снажљив“. Ипак, означен је као лице које жели да учи и, још важније, које је било „пријатељски“ настројено према комунистима током рата. Историјски архив Ужице (ИАУ), фонд Окружни Суд Нови Пазар 1945–1953, фас. ОС НП 1946.г., Пов. 1 – Пов. 39, док. Народни одбор среза Сјеничког за Окружни суд у Новом Пазару, 20. 3. 1946, 1; Исто, док. Списак особља Среског суда у Сјеници, 1.

⁸¹ ИАРНП, фонд 76, ОСНП, кут. 3, ф. НСК 35/46, док. Записник о саслушању Ибрахима Сарачевића, 13. 7. 1946, 1.

⁸² Милутин Живковић, „Казна, интеграција, заборав. Послератне судбине старорашких муслимана припадника немачких снага у Другом светском рату“, *Баштина*, 64/2024, 309.

⁸³ ИАРНП, фонд 76, ОСНП, кут. 3, ф. НСК 35/46, док. Записник о саслушању Ибрахима Сарачевића, 13. 7. 1946, 1.

⁸⁴ Исто, док. Саслушање Шмрковић Алије, 9. 4. 1946, 1.

⁸⁵ Исто, кут. 1, ф. НСК 4/46, док. Месном народном одбору Сјеница, 9. 9. 1947, 1; Исто, док. Народни президијум уставотворне скупштине Окружном суду Нови Пазар, 3. 3. 1947, 1; Исто, док. Одлука Президијума Народне скупштине ФНРЈ, 3. 1. 1947, 1.

⁸⁶ Исто, док. Одлука Врховног суда НР Србије, 6. 6. 1946, 1; Исто, док. Јавно тужилаштво округа Новопазарског Окружном суду у Новом Пазару, 23. 5. 1946, 1; Исто, док. Ослобађајућа пресуда за Маслака Елмаза, 10. 5. 1946, 1–2.

још током рата од партизана, пошто је био означен за ратног злочинца.⁸⁷

Најгоре је прошао Расим Ћатовић. Како због свог држања током рата, тако још више због отвореног непријатељства према комунистима и Србима и после ослобођења. Наиме, представници локалних власти означили су га за великог противника партије и „највећег шовинисту“. Такође су постојале оптужбе за политичку сарадњу са оба окупатора на више нивоа, што је за оно време представљало врло озбиљно правно терећење. Ћатовић је стога априла 1946. осуђен на 10 година робије, а радило се о ублаженој казни.⁸⁸

ЗАКЉУЧАК

Не бисмо погрешили уколико би „V банду“ означили за јединицу паравојног и истовремено полицијског, а вероватно и обавештајног карактера. Њена употреба била је уско повезана прво са интересима Италијана, који су је створили, а онда и Немаца, под чијим је надзором достигла пуну ефикасност. Такође, ако погледамо ратни пут сјеничких „вулнетара“, видећемо да су им испред нишана углавном били припадници комунистичких снага, а тек ретко герилци из редова четника.

Но спецификум ове јединице не лежи у домену ратне доктрине, већ у сфери националне, верске, па и „високе“ политике. Пројекат сјеничке „V банде“, видели смо, прожимају различите тенденције – од покушаја дефинитивног проширења граница Краљевине Албаније на простор десне обале Лима, тзв. „3. мешовиту зону“, и попуњавања територијалног мозаика „Велике Албаније“, преко одмеравања моћи између италијанских војних и цивилних власти у Црној Гори и Албанији, до сукоба око престижа две водеће европске чланице „сила Осовине“. Велико је питање како би изгледала политичка карта ових делова Србије да Италија није иступила из рата неколико месеци после настанка „V банде“.

Снажну политичку позадину препознајемо и у одабиру старешинског кадра. За разлику од већине муслиманских колаборационистичких снага које су предводиле народне и верске вође са села,

⁸⁷ Исто, док. Саслушање Маслака Елмаза, 12. 2. 1946, 1; Исто, док. Саслушање Маслака Елмаза, 19. 3. 1946, 1.

⁸⁸ Исто, кут. 3, ф. КЗР 20/46, док. Пресуда Расиму Ћатовићу, 1–2.

заповедништво над „V бандом” дато је истакнутом припаднику танког слоја варошке беговско-трговачке елите. Исте оне која је разним интересима била повезана са бројним политичким факторима, укључујући и у ширим муслиманским слојевима омраженим режимом Краљевине Југославије. Стога не чуди што је јединица углавном била на служби у Сјеници, „ушушкана” под заштитом окупаторских гарнизона. У њеном релативно ретком изласку на терен препознаје се, можда, потреба сјеничких првака да у близини увек имају одану и снажну оружану формацију, попут неке врсте личне гарде. Народ јој је, с друге стране, певао песме.

То међутим никако не значи да „V банда” није видела борбу. Показали смо и да су њени припадници вршили ратне злочине, као уосталом све јединице сличног типа у Старој Рашки током Другог светског рата. Наравно, над супротном верском скупином, иако им је заштита Срба, барем формално, била један од главних задатака. И поред тога нове комунистичке власти заузеле су помирљив став према бившим „вулнетарима”. То непобитно говоре ретке а благе казне, како старешинском кадру, тако и борцима ове јединице, односно успешне после-ратне каријере које су неки од њих изградили. На тај начин је политички („великоалбански”) контекст „V банде” остао ван фокуса шире јавности, али и историјске науке. Циљ овог рада је управо да, у границама својих могућности, промени такво стање ствари.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив историјског одељења Генералштаба Републике Италије у Риму, фондови: 9. армија, Команда сектора „З”, дивизија „Пуља”

Војни архив, Архива Народноослободилачке војске, Четничка архива, Недићева архива, Архива Независне државе Хрватске

Државни архив Србије, фондови: Комесаријат за избеглице (Г-2), Збирка НОР-а (Ж-28), Збирка фотографија (Ж-30)

Историјски архив „Рас” Нови Пазар, фонд Окружни суд Нови Пазар (76)

Историјски архив Ужице, фонд Окружни суд Нови Пазар 1945–1953.
Савезни архив, фонд VArch, RW 40/41

Централни државни архив, фондови: Председништво владе/ после 7. априла 1939 (149), Министарство за ослобођене територије (166), Виши цивилни комесаријат за Косово, Дебар и Стругу (167)

Објављени извори:

I Documenti Diplomatici Italiani, serie 9, volume X (Roma: Istituto poligrafico e zecca dello stato, 1990).

Штампа:

Tomori, године: 1941, 1943.

Литература:

Бартл, Петер. *Албанци*. Београд: Clio, 2001.

Борозан, Ђорђе. *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса*. Београд: Војноисторијски институт, 1995.

Живковић, Милутин. „Казна, интеграција, заборав. Послератне судбине старорашких муслимана припадника немачких снага у Другом светском рату“, *Баштина*, 64/2024.

Živković, Milutin. *NDH u Srbiji. Ustaški režim u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici (travanj-rujan 1941)*. Zagreb: Despot infinitus d. o. o., 2020.

Живковић, Милутин. „Од окупатора до савезника. Прелазак дивизија 'Венеција' и 'Тауриненсе' на страну ЈВуО и НОВЈ после капитулације Италије“, *Токови историје*, 1/2022.

Живковић, Милутин. „У потрази за идентитетом. Албанство и хрватство старорашких муслимана током Другог светског рата“. у *Мултиетничка држава и национални идентитети: српско искуство у 20. веку*, ур. Станислав Сретеновић. Београд: Институт за савремену историју, 2024.

Jakomoni, Françesko. *Politika e italisë në Shqipëri*. Tiranë: ?, 2005.

Micheletta, Luca. *La Resa dei conti. Il Kosovo, l'Italia e la dissoluzione della Jugoslavia (1939-1941)*. Roma: Dipartimento di Studi Politici - "Sapienza", 2008.

Tomes, H. Jason. *King Zog of Albania. Europe's self-made muslim king*. New York: New York university press, 2004.

Umilta, Carlo. *Jugoslavia e Albania. Memorie di un diplomatico*. Italia: Garzanti, 1947.

Hadri, Ali. „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 2/1965.

Dr. Milutin Živković, Senior Research Fellow
Institute for Contemporary History, Belgrade
E-mail: mzivkovickv@gmail.com

ON THE TRAIL OF “GREATER ALBANIA”. ARMED FORMATION OF THE SJENICA “V BAND” (1943–1945)

(Summary)

The article tells the story of one of the numerous armed detachments of Muslims from Stara Raška serving with the occupiers during WWII. Specifically, the Italian anti-communist volunteer militia unit, which was formed in early 1943 in Sjenica, under the name “V Banda”. It was a formation whose political significance far exceeded its military one. This is because its founding was closely linked to the project of local Muslims and the Albanian government in Tirana to annex Sjenica, along with the Bjelo Polje and Berane regions, to the Kingdom of Albania. Although it failed to do so, the “V Band” fought on the side of the occupiers against the Partisan forces until their capitulation, committing war crimes in the process. However, she remained largely forgotten in the sea of collaboration in the area of Stara Raška during the occupation, although this was also contributed by the post-war authorities compromise stance that the former “vulnetars” were not prosecuted in the majority.

KEY WORDS: *Sjenica, Muslims, „V band”, „vulentari”, Albania, Montenegro, Italians, Francesco Jakomoni, Carlo Umilta, Osman Ćesović.*

УДК: 347.998.8:343.322(497.11)“1944/1945”
355.131
94:373.5(497.11)“1941/1944”
COBISS.SR-ID 180546825
DOI број: 10.5937/vig2501115B

Језик рада: Српски
Примљен: 23.01.2025.
Прихваћен: 16.06.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Драгомир Бонџић, научни саветник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
E-mail: dragomirbondzic@yahoo.com

РАД КОМИСИЈЕ ЗА ОБНОВУ И СУДА ЧАСТИ ЕКОНОМСКО-КОМЕРЦИЈАЛНЕ ВИСОКЕ ШКОЛЕ У БЕОГРАДУ 1944/1945.

АПСТРАКТ: Рад је посвећен деловању Комисије за обнову и Суда части Економско-комерцијалне високе школе у Београду од краја 1944. до почетка рада Школе крајем 1945. године. Анализирани су разлози оснивања, циљеви и задаци Комисије за обнову и Суда части и приказан је начин рада, случајеви које је овај суд решавао и одлуке које је донео. У центру пажње је испитивање рада наставника током окупације и кажњавање оних који су са тачке гледишта нових власти сарађивали са „окупатором и његовим помагачима”. Рад Суда части на Економско-комерцијалној високој школи сагледан је у ширем контексту деловања Суда части на Београдском универзитету.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Економско-комерцијална висока школа, Београд, Комисија за обнову, Суд части, Други светски рат, колаборација, Београдски универзитет.

Оснивање Економско-комерцијалне високе школе и рад до 1944. године

Економско-комерцијална висока школа (ЕКВШ) у Београду основана је 1937. године. Циљ је био да се задовољи потреба Краљевине Југославије за високообразованим стручњацима за економске, привредне и финансијске послове у државном и привредном сектору. Та потреба је до тада само делимично задовољавана школовањем у иностранству, на правним факултетима у земљи и на Економско-комерцијалној високој школи у Загребу (основана 1925). И раније је било покушаја да се у Београду оснује таква установа, али идеја је остварена тек крајем тридесетих година, у време постепеног опоравка земље од последица економске кризе и уз велико залагање београдских финансијских кругова, пре свега Добривоја Стошовића, истакнутог финансијског стручњака, сарадника Милана Стојадиновића и министра просвете Краљевине Југославије од јуна 1935. до октобра 1937. године.¹ Уредба са законском снагом о оснивању ЕКВШ у Београду донета је 31. марта 1937. ЕКВШ је основана по угледу на сличне школе у иностранству, али су организација и наставни план прилагођавани приликама у земљи. Имала је ранг факултета, трајала је четири године и задатак јој је био да даје високу стручну и научну спрему из области економских, финансијских и комерцијалних наука и да оспособљава економисте, финансијере и комерцијалне техничаре за приватну привреду (банкарство, индустрија, трговина итд.) и државна привредна предузећа и администрацију. Имала је Сенат, Професорски савет, ректора и декана. Било је предвиђено 17 катедара са 52 предмета. Неке од катедара биле су Народна економија, Наука о финансијама, Привредна географија, Социологија, Статистика, Комерцијална техника, Примењена математика итд., а посебна пажња била је посвећена настави страних језика. За разлику од уписа на остале високошколске установе у земљи, који је у то време био слободан, за упис на ЕКВШ предвиђан је „озбиљан и строг” пријемни испит који је требало да дâ гаранцију да ће бити примљени најбољи кандидати, пошто је очекивано да школа даје „елитне стручњаке, будуће носиоце привредног живота”. Пријемни испит је полаган писмено и усмено из математике, српскохрватског

¹ О Стошовићу видети више: Драгомир Бонцић, „Добривоје Стошовић (1894–1957) – Прилог за биографију”, у: *Жупски зборник: нова истраживања*, бр. 12, ур. Драгомир Бонцић и Иван Брборић (Александровац: Завичајни музеј Жупе, 2023), 163–192.

језика, историје, географије, хемије и страног језика. Први пријемни испит одржан је крајем септембра, упис прве генерације студената обављен је почетком октобра, а настава је почела новембра 1937, са 253 студента (208 мушких и 45 женских).²

Рад ЕКВШ се после оснивања одвијао уз мање проблеме својствене новооснованим установама (недовољне и неподесне просторије у Балканској улици бр. 4, недостатак средстава и уџбеника итд.). На Школи су се од почетка као наставници окупљали истакнути стручњаци, економисти и правници: др Александар Јовановић, редовни професор на Катедри за народну економију, који је изабран и за првог ректора школе; др Лаза М. Костић, редовни професор на Катедри за јавно право; др Славко Стојковић, редовни професор на Катедри за приватно право; др Милисав Лутовац, ванредни професор за Привредну географију; др Драгослав Тодоровић, доцент за Социологију; др Димитрије Перовић за Науку о пословању привредних предузећа; др Братислав Деметровић за Технологију; др Гојко Грђић за Привредну статистику; др Симеон Бабић за Теорију и технику трговачког књиговодства; др Љубомир Бајаловић за Основе грађанског права; Видоје Веселиновић за Трговачку рачуницу итд.³

ЕКВШ је прекинула рад почетком априла 1941. због ванредних околности насталих после пуча 27. марта и у ишчекивању реакције нацистичке Немачке. Последња предратна седница Професорског савета одржана је 5. априла 1941, када је школа распуштена. После пораза и окупације земље наставно особље се поново окупило у лето 1941. и од тада су одржавани испити, али не и предавања и упис нових студената.⁴ Домаће власти под окупацијом покушавале су током 1942. године да спроведу реорганизацију Београдског универзитета, која је подразумевала потпуно укидање аутономије универзитета.

² Архив Југославије (АЈ), фонд Министарство просвете Краљевине Југославије, 66-155-427, Уредба за законском снагом о оснивању Економско-комерцијалне високе школе у Београду, 31. 3. 1937. са образложењем; АЈ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 3658, 12. 7. 1938, Извештај о раду, стању и потребама ЕКВШ; АЈ, Збирка Добривоја Стошовића, 81–82, Материјали о оснивању ЕКВШ, 1935–1937; *30 година Економског факултета у Београду 1937–1967* (Београд: Економски факултет, 1967), 9–14; *40 година Економског факултета у Београду 1937–1977* (Београд: Економски факултет, 1977), 9–13.

³ АЈ, 66-155-427, ЕКВШ – Министарству просвете, бр. 3658, 12. 7. 1938, Извештај о раду, стању и потребама ЕКВШ; Државни архив Србије (ДАС), фонд Економски факултет (ЕФ), Г-202, књига 1–3, Записници Професорског савета, 31. 7. 1937, до. 20. 3. 1941.

⁴ ДАС, Г-202, ЕФ, књ. 4, Записници Професорског савета, 1. 4. 1941; 5. 4. 1941; 2. 7. 1941; 29. 10. 1941.

та, његово уподобљавање идеолошким вредностима окупатора и колаборациониста и дневнополитичку и пропагандну инструментализацију високог школства и науке. У оквиру реорганизације, ЕКВШ је уредбом Министарског савета 9. марта 1942. укинута и прикључена Правном факултету, на коме је формиран Економски одсек. Од 14 наставника ЕКВШ под окупацијом (др Лазо Костић, др Александар Јовановић, др Никола Констандиновић, др Мијо Мирковић, др Љубомир Бајаловић, др Милан Јовић, др Симеон Гаћеша, др Братислав Деметровић, др Гојко Грђић, др Тихомир Марковић, др Симеон Бабић, др Теофан Ристић, др Милисав Лутовац и др Михаило Радовановић) на конкурс 1942. на Правни факултет је преузето шест, један је постављен раније као матичар (Лазо Костић, који је постављен и за декана Правног факултета), четири се нису пријавила на конкурс, а три нису прошла на конкурс. ЕКВШ је и даље радила по предратним прописима, све до марта 1944. када је донета нова Уредба Правног факултета и одржана последња седница Професорског савета ЕКВШ. Међутим, пошто покретање рада реорганизованог Универзитета под окупацијом није успело, ни ЕКВШ, односно Економски одсек Правног факултета није заживео и започео са радом.⁵ Ипак, учешће наставника ЕКВШ на конкурс 1942. и уопште деловање и понашање током окупације убрзо је разматрано и оставило последице на њихову послератну каријеру.

⁵ ДАС, Г-202, ЕФ, књ. 4, Записници Професорског савета 1941–1944; *Службене новине*, бр. 25, 27. 3. 1942; Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945*, Трећа књига (Београд: Правни факултет 2005), 51–56, 77–80, 339–354; Миодраг Симић, *Београдски и суботички Правни факултет 1941–1945* (Београд: ауторово издање, 1996), 50–63. О реорганизацији Београдског универзитета под окупацијом видети: Бранко Петрановић, „Окупатор и Београдски универзитет 1941–1944”, у: *Историографске контроверзе* (Београд: Службени лист СРЈ), 1998, 412–432; Љубинка Шкодрић, Драгомир Бонџић, „Света кућа васколиког српства’ и ’храм наше националне просвете’: Београдски универзитет у колаборационистичкој штампи 1941–1944”, у: *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио Александар Стојановић (Београд: Филип Вишњић, 2015), 237–254; Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 232–249; Слободан Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији* (Ниш: Центар за балканске студије, 2009), 170–180.

Оснивање и рад Комисије за обнову и Суда части ЕКВШ децембар 1944 – јун 1945.

Одмах после ослобођења Београда, октобра 1944, започела је и обнова високошколских установа. Пошто су поништени сви прописи донети током окупације, ЕКВШ је поново посматрана као самостална установа. Зато су, поред Комисије за обнову Универзитета и Суда части Београдског универзитета, децембра 1944. године образовани и Комисија за обнову ЕКВШ и Суд части ЕКВШ. Комисија за обнову имала је задатак да обезбеди услове за упис студената, окупљање наставника и почетак рада Школе. Истовремено је имала и револуционарни и идеолошко-политички задатак да преиспита живот и рад наставника и студената током окупације и да казни оне који су се по мерилима нових власти „огрешили“ о народ и револуцију било којим обликом сарадње са окупатором и домаћом управом под окупацијом. У том циљу на ЕКВШ је основан Суд части који је преиспитао рад свих наставника и неке од њих казнио.⁶ Док је о раду Суда части Београдског универзитета до сада писано, Суд части ЕКВШ само се спомиње у литератури.⁷ С обзиром на то, као и на чињеницу да је обим рада ове установе био мањи, а архивска грађа добро сачувана за разлику од грађе Суда части Универзитета, корисно је детаљно и систематски сагледати и анализирати његово деловање и резултате. Из анализе

⁶ ДАС, Г-202, ЕФ, књ. 1, Записници Комисије за обнову ЕКВШ (1944–1945); ДАС, фонд Универзитет у Београду (УБ), Г-200, Суд части, ф. 1. Истовремено, понашање студената је преиспитивано кроз анкетне листове приликом уписа, рад студентске организације ЕКВШ и посебну комисију (ДАС, Г-202, ЕФ, Досијеа студената, ф. 1-17; ДАС, Г-202, ЕФ, књ. 1, Записници Комисије за признавање, односно непризнавање испита стечених током окупације, 1946).

⁷ О Комисији за обнову и Суду части Универзитета писано је у: Момчило Митровић, „Рад Комисије за обнову Београдског универзитета“, у: *Београдски универзитет у предатном периоду, НОР-у и револуцији*, уредник Добрица Вуловић (Београд: Центар за марксизам Универзитета, 1983), 178–187; Момчило Митровић, *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952* (Београд: Институт за новију историју Србије, 1997), 114–141 (на стр. 138–141. наводи се део документа о Суду части ЕКВШ); Момчило Митровић, *Српска национална част пред законом 1945* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2007), 135–188; Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004), 82–85; Slobodan Selinić, Dragomir Bondžić, „Prećutna rehabilitacija. Vraćanje na Beogradski univerzitet nastavnika uklonjenih odlukom Suda časti posle Drugog svetskog rata“, у: *Desničini susreti 2009. Intelektualci i vlast 1944–1954*, sv. 4, ur. Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić i Ivana Cvijović Javorina (Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije, 2011), 188–198. О Суду части на Загребачком свеучилишту видети: Magdalena Najbar-Agičić, „Sud časti Sveučilišta u Zagrebu kao element politike vlasti prema intelektualcima nakon 1945. godine“, у: *Desničini susreti 2009. Intelektualci i vlast 1944–1954*, sv. 4, 151–162.

се, поред структуре, циљева и задатака, може уочити методологија рада Суда и проблеми на које је наилазио, као и рад саме Комисије за обнову ЕКВШ.

Комисија за обнову ЕКВШ основана је одлуком бр. 33/44 Министарства просвете Србије децембра 1944. године. За председника је постављен Александар Јовановић, предратни ректор Школе, а за секретара Љубомир Бајаловић. Комисија се морала суочити са низом проблема. Ослобођење је затекло школу укинуту, без наставника и са великом ратном штетом. Зграда у којој се школа налазила, у Балканској улици бр. 4, била је оштећена са време бомбардовања 6. априла 1941, у лето 1944. и током борби за ослобођење Београда октобра 1944. и неупотребљива. Део покретне имовине (клубе, столови, столице итд.) био је однет или уништен, а библиотеке су биле оштећене.⁸ Наставно и помоћно наставно особље постепено се окупљало и 20. децембра 1944. одржана је Прва конференција сталног наставничког већа ЕКВШ после Другог светског рата. председавао је председник Комисије А. Јовановић, а записник је водио секретар Школе Божидар Прњаворац. Том приликом саопштена је одлука Повереништва за просвету Србије о оснивању Комисије за обнову ЕКВШ и о избору Суда части на ЕКВШ. Назначено је да ће Суд части „судити злочине и преступе против српске националне части оним наставницима који су се за време окупације огрешили”. За чланове Суда једногласно су изабрани Мијо Мирковић (касније није учествовао у раду Суда), Љубомир Бајаловић и Димитрије Перовић и као заменик Бранислав Деметровић.⁹

Јануара 1945. године Суд части ЕКВШ је конституисан, донета је Одлука о устројству Суда и достављена Повереништву за просвету Србије (бр. 47, 17. 1. 1945). Поред судија Суда части установљена је и функција одређеног тужиоца, на коју је постављен Драгослав Тодо-

⁸ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, бр. 545, 21. 4. 1945, Извештај Комисије за обнову ЕКВШ.

⁹ ДАС, Г-202, ЕФ, књ. 6, Записник конференције сталног наставничког већа ЕКВШ, 20. 12. 1944. На ЕКВШ је 23. децембра 1944. формиран и одбор Југословенског народноослободилачког фронта (ЈНОФ). На састанку је председник Комисије за обнову говорио о потреби да се ЕКВШ кроз ЈНОФ уврсти у борбу за ослобођење и обнову земље и о традицији Школе у борби за школску аутономију у предратном периоду и у борби против окупатора и фашизма током рата. У одбор ЈНОФ-а изабрани су наставници Мијо Мирковић и Драгослав Тодоровић, асистент Милица Јанковић, чиновник Сергије Татић и служитељ Михаило Тадић. Главни циљ ЈНОФ-а је био да се „аутономија високих школа више не дира” (Исто, Записник конференције сталног наставничког већа ЕКВШ, 23. 12. 1944).

ровић, који је имао задатак да спроведе извиђајне поступке против сталног и помоћног наставног особља ЕКВШ које је било у Школи 6. априла и које се јавило на дужност после ослобођења Београда. На дужност су се јавили: редовни професори др Александар Јовановић и др Мијо Мирковић; ванредни професори др Никола Констандиновић, др Милисав Лутовац, др Милан Јовић и др Љубомир Бајаловић; доценти др Симеон Гашећа, др Симеон Бабић (тек 7. априла 1945), др Братислав Деметровић, др Димитрије Перовић, др Драгослав Тодоровић, др Гојко Грђић и др Тихомир Марковић; асистент Милена Јанковић; секретар школе Божидар Прњаворац; библиотекар приправник Душанка Обрадовић; чиновнички приправник Сергије Татић и служитељи Мојсило Марковић, Михаило Тадић и Тада Кричка. Комисија за обнову ЕКВШ водила је и евиденцију наставника и службеника који се нису јавили на дужност: др Лазо Костић, редовни професор; др Теофан Ристић, доцент (по извештају Одељења заштите народа за Београд стрељан као народни непријатељ); Јован Микић, асистент (погинуо); Леонард Карли, асистент-дневничар (у редовима Народноослободилачке војске); Живорад Илић, чиновнички приправник (у немачком ропству); Предраг Миленковић, служитељ (у редовима Народноослободилачке војске); Милисав Аћимовић, служитељ (умро); Станимир Јелисавчић, служитељ (у немачком ропству).¹⁰

Одређени тужилац Драгослав Тодоровић је у јануару и фебруару прикупљао податке о раду наставника током рата и окупације, али и о политичким ставовима и односу према студентском покрету у предратном периоду. Подаци су прикупљани преко писмених и усмених изјава наставника, саслушања, извештаја, архиве Универзитета и факултета, прегледа окупацијске штампе (*Ново Време, Обнова, Српски народ, Просветни преглед, Службени лист* итд.), достава и информација од државних органа, масовних организација, привредних предузећа итд. У датим условима податке није било лако набавити: рат је још увек трајао, нова власт је била у оснивању, архиве из периода окупације су биле растурене или несређене, информације је било тешко проверити, денунцијације и дезинформације су биле честе. Додатни проблем је био што ЕКВШ током окупације није радила,

¹⁰ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, бр. 545, 21. 4. 1945, Извештај Комисије за обнову ЕКВШ; *Исто*, ЕКВШ, бр. 177, 30. 3. 1945, Списак наставног и помоћног наставног особља који су се после ослобођења вратили на дужност; *Исто*, ЕКВШ, бр. 178, 30. 3. 1945, Списак наставног и помоћног наставног особља који се после ослобођења нису вратили на дужност.

односно била је у процесу ликвидације, тако да није ни имала своју документацију, те се требало обратити Универзитету и Правном факултету на који је 1942. премештено наставно особље. Истовремено, надлежност Суда части ЕКВШ преклапала се са надлежношћу Суда части Београдског универзитета. Тако је средином јануара од секретара Правног факултета тражен извештај о раду др Лазе Костића и Милана Јовића, тадашњих професора тог факултета. Факултет није могао да изађе у сусрет захтеву јер је целокупна архива из окупације већ била предата Суду части Универзитета, који је у исто време одлучивао о држању професора током окупације.¹¹

Почетком марта 1945. одређени тужилац подигао је прве оптужнице о којима је Суд части ЕКВШ потом расправљао и „у име народа” доносио коначне одлуке, уз детаљно образложење „побуда суда”. Међу првима је била одлука од 1. марта којом је обустављен сваки поступак против др Теофана Ристића, бившег доцента ЕКВШ. Тужилац Тодоровић је 23. фебруара добио званичне податке од Одељења за заштиту народа (ОЗН) за град Београд из којих се видело да је Ристић стрељан, те је закључио да „нема места никаквом поступању противу покојног др Ристића а ни подизању оптужнице”. Судије Љ. Бајаловић, Д. Перовић и Б. Деметровић већали су о овој одлуци 20. марта 1945. и одобрили обустављање поступка.¹²

У исто време обустављен је поступак против наставника за које је сматрано да нису учинили никакво кажњиво дело по прописима о устројству Суда части и да против њих не треба подизати оптужницу. Одлуком одређеног тужиоца од 1. марта, коју су одобрили судије Перовић, Деметровић, Бајаловић, или Констандиновић, 20. марта 1945. обустављен је поступак против наставника А. Јовановића, М. Мирковића, Н. Констандиновића, Љ. Бајаловића, Б. Деметровића,

¹¹ ДАС, Г-202, ЕФ, ф. 18, Персонална документација, досијеа професора, Досије Милана Јовића, Правни факултет – ЕКВШ, бр. 5, 15. 1. 1945.

¹² ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, одлука бр. 49, 1. 3. 1945; Суд части, бр. 151, 20. 3. 1945; Исто, бр. 545, 21. 4. 1945, Извештај Комисије за обнову ЕКВШ. Теофан Ристић (Лесковац, 1909 – ?, 1944) доктор Правног факултета у Бечу. Постављен је 1940. за доцента на ЕКВШ на Катедри за економску политику. Током рата преузет на Правни факултет, потписао Апел српском народу, држао предавања на Коларчевом универзитету и сарађивао на изради Српског цивилног/културног плана владе Милана Недића. Стрељан као „народни непријатељ” по ослобођењу у јесен 1944 (А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, 357; *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*, приредио Александар Стојановић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2012), 327, 328, 509; Драгомир Бонџић, „Ристић Теофан”, у: *Српски биографски речник*, том 8 (Нови Сад: Матица српска, у припреми).

Д. Перовића, Д. Тодоровића и асистенткиње М. Јанковић.¹³ Образложење тужиоца је за све наставнике било слично и за А. Јовановића је гласило: „Поступајући саобразно прописима члана 2 а на основу саслушања Др. Александра Јовановића и опсежног испитивања свих одлучујућих околности, које се односе на делање и држање пре и за време окупације, – одређени тужилац закључује да др Александар Јовановић није учинио ни једно дело које би се састојало у сарадњи са окупатором и његовим туђим помагачима, предвиђено у чл. 4 Одлуке, те нема места никаквом даљем поступању противу Др. Јовановића, па ни подизању оптужнице“. Судије Суда части су „на основу провере свих података и доказа“ донели једногласно „у име народа“ одлуку да одобре одлуку одређеног тужиоца „јер нема никаквих доказа да је Јовановић учинио ма и једно дело предвиђено у чл. 4. Одлуке о устројству овога суда“. Судије су у „побудама суда“ наводили да су „брижљиво и свестрано“ испитали све податке, доказе и одлучујуће околности и установили да нема ниједног доказа да је Јовановић учинио „ма шта што би се могло квалификовати као дело сарадње са окупатором или његовим домаћим помагачима“. Додато је да „ни суд са своје стране није могао сазнати нити утврдити да постоје ма какви подаци о ненародној улози др Александра Јовановића под окупацијом“. Стога је потврђена одлука тужиоца да „нема места никаквом вођењу поступка па самим тим ни подизању оптужнице“ против њега.¹⁴

С друге стране, током марта тужилац Тодоровић подигао је оптужнице против оних наставника за које је сматрао да има доказе да су се огрешили о националну част током окупације. Мишљење тужиоца потврдио је Суд части и осудио следеће наставнике: др Милисава Лутовца, ванредног професора, на казну писменог укора са девет година ненапредовања у служби од дана пресуде; др Милана Јовића, ванредног професора, на казну писменог укора са девет година ненапредовања у служби од дана пресуде; др Гојка Грђића, доцента, на казну писменог укора са шест година ненапредовања у служби од дана пресуде; др Тихомира Марковића, доцента, на казну писменог укора са четири године ненапредовања у служби од дана

¹³ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, бр. 43–50, 1. 3 1945, Суд части, бр. 134–151, 20. 3. 1945 (одлуке тужиоца и Суда части о обустављању поступка против наведених лица); Исто, бр. 545, 21. 4. 1945, Извештај Комисије за обнову ЕКВШ.

¹⁴ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, одлука бр. 43, 1. 3. 1945, Суд части, бр. 134, 20. 3. 1945 (А. Јовановић).

пресуде и др Симеона Гаћешу, доцента, на казну писменог укора са три године ненапредовања у служби од дана пресуде. Судије су у овим случајевима били Бајаловић, Перовић и Деметровић.¹⁵

Милан Јовић (Сињ, 1898 – ?), ванредни професор Привредног права на ЕКВШ од 1940, оптужен је што се у лето 1942. пријавио на конкурс за ванредног професора на новообразованом Правном факултету и потом учествовао у раду овог факултета, чиме је учинио „дело културне сарадње са помагачима окупатора”. Друга кривица му је била што је од августа 1941. до ослобођења учествовао у раду Контролног одбора Државне хипотекарне банке у својству члана – председника Одбора. Ова банка је сарађивала са „помагачима окупатора” и са Српском народном банком кредитирала исплату ратне штете Немцима, па је Јовић „учинио дело административне сарадње са домаћим помагачима окупатора”.¹⁶ Оба дела су била предвиђена чланом 4 и кажњива чланом 5 Одлуке о устројству Суда части ЕКВШ. Пресуда је донета по „извршеном брижљивом и свестраном испитивању свих доказа, навода и пресудних околности” и после више претреса и „истраживања материјалне истине у духу права и правде народно-ослободилачке борбе”. Суд је одбио одбрану оптуженика да се пријавио на факултет због опасности која је претила од окупатора и да се „трудио да што мање буде на послу”, а да је посао у банци прихватио због тешких материјалних прилика и да је вршио чисто техничке послове рачуноводства. Јовић је имао и сведоке (Владимир Перић, чиновник Банке и поручник ЈА и Миладин Ћирић, инспектор Банке) који су потврдили да је током окупације у разговорима увек „пропагирао поверење у победу савезника над нацизмом и фашизмом као и правду народно-ослободилачке борбе”, да је дао прилог од 1.000 динара за Народноослободилачки покрет и да је сведоку Ћирићу помогао да не изгуби службу када је „за време ужичке републике био у шуми”. Ово је узето као олакшавајућа околност, али је Суд ипак сматрао да оптужени није био приморан на ступање у служ-

¹⁵ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, бр. 545, 21. 4. 1945, Извештај Комисије за обнову ЕКВШ. Пресуда др Милисаву Лутовцу није сачувана у грађи Суда части.

¹⁶ О улози Државне хипотекарне банке у политичко-финансијским махинацијама у корист окупатора видети у: Vesna Aleksić, „Banka kao instrument nacističke pljačke Srbije za vreme Drugog svetskog rata / The Bank as instrument of the Nazi Theft of Jewish property in Serbia during Second World War”, *Istorijski zbornik Jevrejskog muzeja, Jevrejski istorijski muzej*, Beograd, 2007, 9–22; 369–382; Dragan Aleksić, „The sale of confiscated Jewish immovable property in Serbia during World War II for financing war damages to Germans”, *Limes plus*, br. 2 (2015), 21–38.

бу ни на факултет, ни у банку, да није својим поступцима „удовољио својој обавези према аутономији, угледу, части, интересима ЕКВШ” и зато је оглашен кривим „за дела културне и административне сарадње са помагачима непријатеља” и осуђен на казну писменог укора и девет година ненапредовања у служби.¹⁷

Кривица др Гојка Грђића (Гацко, 1907 – Београд, 1979) састојала се у томе што је од 27. јуна до 27. августа 1941. био комесар за цене и наднице, потписао 19 наредби о ценама и организовао рад Комесаријата, чиме је „истовремено чинио дело привредне и дело административне сарадње са окупатором и његовим домаћим помагачима”. Ослобођен је од оптужбе да је учинио дело политичке сарадње тиме што се примио положаја и радио као комесар за цене и наднице и што је потписао Апел српском народу, као и од оптужбе да је учинио дело културне сарадње тиме што је конкурисао на реформисани Правни факултет. У одбрани је наводио да се положаја комесара прихватио после одуговлачења и оштре наредбе Немаца и врло брзо дао оставку „јер су се Немци умешали у његов рад”, а обећали су да ће бити самосталан у раду.¹⁸ Тврдио је да је рад у предузећу „Небојша” и Београдској трговачкој банци био само „зарада за покри-

¹⁷ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, ЕКВШ Суд части, пресуда др Милану Јовићу, 20. 3. 1945; ДАС, Г-202, ЕФ, ф. 18, Персонална документација, досијеа професора, Досије М. Јовића. У досијеу се налазе оптужница, пресуда и записник Суда части; записници претреса; попуњен упитник, низ изјава, представки, одбрана и завршна реч М. Јовића; позиви оптуженом и сведоцима на претресе; подсетник судијама да провере у новинама да ли је оптужени нешто штампао током окупације, да се распитају да ли је држао неко предавање на радију или у јавности, да прегледају записнике Правног факултета и ЕКВШ, да се распитају у Државној хипотекарној банци и Министарству просвете о раду, хонорарима и плаћеним функцијама. Важно је истаћи да Јовићу уопште није замерено што је потписао Апел српском народу августа 1941. Као разлоге што је потписао Апел он је наводио да је „на превару доведен у Министарство просвете под изговором да се ради о важном школском послу”, да је министар Јонић ставио у изглед тешке последице по српски народ ако се Апел не потпише и да је видео да су многи „ауторитативнији” од њега дали потпис и навео је Белића (Александар), Ђорђевића (Јован), Тасића (Ђорђе). „У души се гнушао” садржаја Апела и начина на који је потписан, био је убеђен да неће имати никакав утицај и приватно је свуда приказивао поступак потписивања и несасгласност са његовим садржајем. Тврдио је да је дозволио полагање испита јер је желео да омогући студентима да „не дангубе” кад „већ нису могли да оду у шуму”; да се пријавио на конкурс због „бојазни од репресалија” и слања у логор; да се није мирио са укидањем ЕКВШ и био уверен да нова организација Универзитета неће заживети; да није говорио у корист политике председника владе Милана Недића и где год је могао говорио је „у духу народно ослободилачког покрета”.

¹⁸ Одбрана је, у суштини, била у складу са околностима подношења оставке. О томе видети више у: Александар Стојановић, „Оставка Комесара за цене и наднице др Гојка Грђића из августа 1941. године: Прилог истраживању колаборације у Србији током Другог светског рата”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 90 (2014), 111–119.

вање најнужнијих животних потреба” и да ове установе нису имале никакав војни и војнопривредни карактер. На конкурс на Факултет се пријавио „бојећи се Немаца”, који су после оставке били непријатељски настројени према њему, одстранили га из службе и хапсили. Једно време је провео и у Бањичком логору, где је био заточен и његов рођени брат, чиновник Патријаршије.¹⁹ Суд је инсистирао на војном и војнопривредном значају Комесаријата за цене и наднице, сматрајући да нема оправдања за сарадњу са Немцима и учествовање у раду установа под њиховом контролом. С друге стране, рад у предузећу „Небојша” и Београдској трговачкој банци прихваћен је као рад у цивилном сектору за издржавање породице и није сматран сарадњом са непријатељем. Одбијена је и оптужба за политичку и културну сарадњу због рада у Комесаријату, пријаву на конкурс и потписивање Апела. Према објашњењу Суда, рад у Комесаријату и пријава на конкурс нису имали политички значај, а потписивање Апела било је „изнуђено на познат преваран начин од готово свих виђенијих интелектуалаца Београда” и „отпао је као неумешан покушај навођења већег броја људи на очигледно неозбиљну, јер од целог нашег света неприхватљиву сарадњу”. Упада у очи да је, за разлику од осталих случајева, судско веће у случају Грђића сматрало да пријава на конкурс „не може теретити оптуженикову исправност, будући да се може рећи да је ово пријављивање био општи став свих високошколских наставника и да је објашњен тако, да се не може сматрати, сам за себе узет, као последица несумњивог ненародног става”. Ипак, кључни разлог што му ово није узимано за зло је што Грђић није примљен на конкурс, те није ни радио као наставник Правног факултета. Узето му је као олакшавајућа околност што је „у кратком року од постављења дао на службу оставку, чија садржина уистину показује један висок тон храброг отпора противу непријатеља, као и да је не оклевајући даље, напустио службу, не вративши се више никада у исту”. Зато је, у складу са „тежњама духа права народноослободилачке борбе да се у пуној светлости правде на подлози што сигурније утврђене материјалне истине, расправи сваки важан случај из тешких времена ослободилачке борбе, а сваком часном појединцу са пуно помирљивости створе услови да учествује у изградњи народне будућности”, Суд Грђића осудио због дела привредне и ад-

¹⁹ Видети: *Logor Banjica: logoraši*, knj. I-II, priredile Evica Micković, Milena Radojčić (Beograd: Istorijiski arhiv Beograda, 2009).

министративне сарадње са непријатељем и његовим помагачима на писмени укор и шест година ненапредовања.²⁰

Оптужени др Тихомир Марковић (Београд, 19010 – ?), доцент за Науку о финансијама од 1938, био је крив зато што је под окупацијом у лето 1942. поднео пријаву на конкурс за доцента на Правном факултету реорганизованог Београдског универзитета и потом учествовао у његовом раду, „чиме је учинио дело културне сарадње са помагачима окупатора“. С друге стране, био је ослобођен од оптужбе да је радећи у одељењу за економско проучавање у Народној банци од маја 1942. до маја 1944. учинио „дело привредне сарадње са помагачима окупатора“. После „брижљивог и свестраног“ испитивања свих доказа, навода и пресудних околности, Суд је одбацио Марковићеве наводе да се на конкурс пријавио да би избегао могуће непријатности и опасности од окупатора и да је знао да реорганизација Универзитета неће заживети и неће имати никакве последице, те је конкурс схватао као обичну „административну формалност“. Суд је инсистирао да се радило о приступању установи која је била „јасно оруђе у рукама профашистичке групе која је владала у Србији“ и „помагала окупаторове ратне напоре“. Прихваћено је Марковићево мишљење да рад у Народној банци није користио непријатељу и његовим помагачима, већ је, напротив, могао да користи за рад у будућој слободној Југославији, али је ипак сматрано да је оптужени ишао „путањом најмањег отпора“ и да ступањем и на Факултет и у Банку није дао пример „у одбрани интереса аутономије и своје Школе“. Зато је, уз одређене олакшавајуће околности, осуђен писменим укором са четири године ненапредовања.²¹

И др Симеон Гаћеша (Дарувар, 1895 – Загреб, 1978), доцент за предмет Банкарско-берзански послови од 1938, био је оптужен и осуђен само зато што је у лето 1942. поднео пријаву на конкурс за доцента на Правном факултету и потом учествовао у раду Факултета,

²⁰ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, ЕКВШ Суд части, пресуда др Гојку Грђићу, 20. 3. 1945; О Грђићу видети: *30 година Економског факултета у Београду 1937–1967*, 122–123; Љ. Кандић, *н. д.*, 350–351; А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, 91, 132, 238, 409; Зоран Пејашиновић, „Грђић Гојко“, у: *Српски биографски речник*, том 2, В–Г (Нови Сад: Матица српска, 2006), 797–799.

²¹ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, ЕКВШ Суд части, пресуда др Тихомиру Марковићу, 20. 3. 1945; Љ. Кандић, *н. д.*, 350; А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, 91, 357–358; *Српски цивилни/културни план*, 327, 328, 337, 338, 500, 509. Треба поменути да Марковићу на Суду части није замерено што је током окупације учествовао у изради Српског цивилног/културног плана и што је држао предавања на Коларчевом универзитету.

„чиме је учинио дело културне сарадње са помагачима окупатора“. И он је ослобођен оптужбе да је радио у предузећима под немачком контролом и тиме учинио „дело привредне сарадње са помагачима окупатора“. Оптуђени се бранио да се „под притиском страха“ пријавио на конкурс и радио на Факултету, чиме је „очувао себи плату, што је за њега, великог сиромаша, било од животне важности“. Из истог разлога био је принуђен да ради као књиговођа у разним предузећима. Бранио се и тиме да је „увек био социјалиста“ и да је „до данас прожет духом социјалне револуције и мржње према реакцији и фашизму“. Суд му је узео у обзир лоше материјално стање и „деликатно здравствено стање“, али сматрао је да није уложио никакав труд да зарађује на поштен начин, као занатлија или на било ком месту ослобођеном утицаја окупатора и зато га је осудио на писмени укор са три године ненапредовања.²²

Комисија за обнову ЕКВШ доставила је 21. априла 1945. Министарству просвете за Србију извештај о раду у којем је изнела и податке о раду Суда части. До тог тренутка било је донето девет одлука о обустави поступања, пет осуђујућих пресуда и једна одлука о достави предмета Суду за суђење злочина и преступа против српске националне части у Београду (радило се о предмету др Лазе Костића, који се још увек није појавио у Школи и није се знало где се налази, због тежине преступа на које је указивала прикупљена грађа о понашању током окупације). Још увек није био решен ни предмет др Симеона Бабића, који се у Школи појавио тек 6. априла 1945, тако да Суд части није успео да спроведе процедуру и донесе пресуду о његовом раду током окупације.²³

И поред нерешених предмета и рата који је још увек био у току, Комисија је још 9. марта 1945. предлагала Повереништву просвете за Србију да се отпочне са радом и да се у том циљу преузму стални наставници који су се после ослобођења јавили на дужност, као и хонорарно и помоћно особље. За сталне наставнике су предложени: за редовне професоре А. Јовановић за Народну економију и М. Мирковић за Економску политику; за ванредне професоре Н. Констандиновић за Социјалну политику, Љ. Бајаловић за Приватно право, М.

²² ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, ЕКВШ Суд части, пресуда др Симеону Гаћешу, 20. 3. 1945. Љ. Кандић, н. д., 349; Никола Л. Гаћеша, „Гаћеша Симеон“, у: *Српски биографски речник*, том 2, 633.

²³ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, бр. 545, 21. 4. 1945, Извештај Комисије за обнову ЕКВШ.

Лутовац за Привредну географију, М. Јовић за Привредно право, Б. Деметровић за Технологију, Д. Перовић за Привредно пословање и Д. Тодоровић за Социологију; за доценте Симеон Гаћеша за Привредно пословање и Тихомир Марковић за Науку о финансијама. Као што се може видети, предложени су и наставници које је Суд части казнио укором. И кажњени Гојко Грђић, који је у међувремену поднео оставку, предложен је за доцента Економске политике уколико му оставка не буде уважена. За Симеона Бабића није дат предлог за преузимање док га Суд части не саслуша у погледу држања за време рата и не донесе одлуку. За Деметровића, Перовића и Тодоровића, који су раније били доценти, предложено је унапређење у ванредне професоре. Због важности задругарства у новој држави, предлагано је да се за ванредног професора на Катедри задругарства постави др Михаило Вучковић. Ради нормалног рада у Школи предложено је да се преузму и дотадашњи асистенти Милена Јанковић при Катедри народне економије и Леонард Карли при Катедри економске политике, као и комплетно административно особље и служитељи школе.²⁴

Комисија је предложила и да се постави и хонорарно особље: за хонорарне професоре др Славко Стојковић, члан Правне комисије Привредног савета за Међународно право и Међународне односе са дипломатском историјом; Видоје Веселиновић, шеф Дирекције Државне хипотекарне банке за Примењену математику; др Димитрије Ђуровић за Руски језик; за хонорарне наставнике Антоније Тасић, шеф одсека за осигуравајуће установе у Министарству финансија за Науку о осигурању; др Миљивоје Перовић, министар индустрије и рударства Србије, за Привредну историју; др Радивој Увалић, начелник одељења за планове у координацију у Министарству индустрије за Историју економских доктрина; Ђорђе Давидовић, секретар Задружног савеза и члан Пословног одбора Главног задружног савеза за Задругарство; Коста Васиљевић, члан Управног одбора Државне индустријске банке, за Комерцијалну технику и Драгомир Стошић,

²⁴ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, бр. 545, 21. 4. 1945, Извештај Комисије за обнову ЕКВШ; Исто, ЕКВШ–Повереништву просвете, бр. 107, 9. 3. 1945; Исто, ЕКВШ– Повереништву просвете, бр. 114, 9. 3. 1945. Од службеника су предложени секретар др Божић-дар Прњаворац, чиновници приправници Душанка Обрадовић и Сергије Татић и служитељи Мојсило Марковић, Михаило Радић, Предраг Милинковић и Тада Кричка. Тражено је и да се поставе и још два нова чиновника и чистачица. Сва предложена лица су „била неопходна и поверљива и поуздана и нема шта да им се пребаци у њиховом раду нарочито за време окупације”. Повереништво просвете је сматрало да сва наведена лица треба преузети јер је „познато да су све то исправни људи који су одани НОБ”, као и да треба поставити нове службенике (Исто, Повереништво за просвету, бр. 788, 17. 3. 1945).

професор Државне трговачке академије и Рашко Димитријевић, професор Академије ликовних уметности за Француски језик.²⁵

Дакле, предложено је постављање на ЕКВШ укупно 25 припадника наставног и помоћног наставног особља: 13 сталних наставника, два асистента и десет хонорарних професора и наставника. Поред осталих препрека, проблем је представљао и то што је Школа имала на располагању само два редовна професора (Јовановић и Мирковић), а било је потребно најмање три да би Сенат, који су сачињавали само редовни професори, могао пуноважно одлучивати. Зато је предлагано да Министарство просвете својом одлуком постави за редовне професоре лица која предложи Јовановић и Мирковић. Тиме је требало убрзати процедуру како би без одлагања почела са радом Школа која је имала важан задатак у новој држави – да на факултетском нивоу спрема стручне кадрове у свим економским, комерцијалним и привредним областима, посебно неопходне за обнову земље. Међутим, ово је била само нереална жеља – рат је тек био при крају, стање у земљи је постепено уређивано, а ни сви послови Комисије за обнову ЕКШВ и Суда части још нису били довршени.

Комисија за обнову ЕКВШ поднела је 30. маја 1945. допунски извештај Министарству просвете Србије у којем је известила о случајевима Лазе Костића и Симеона Бабића и хонорарним наставницима који нису били предложени за преузимање. Комисија је констатовала да се др Лазо Костић и даље није пријавио на ЕКВШ, нити се званично знало шта је са њим. Суд за суђење злочина и преступа противу српске националне части у Београду, коме је био прослеђен Костићев предмет, још увек није био донео одлуку којом би се решило и питање његовог останка на ЕКВШ у својству професора. Комисији се журило да доврши рад, те је одлучила да сама реши то питање. Испитујући његове поступке и држање за време окупације Комисија је установила: да се Костић примио за комесара саобраћаја „такозване комесарске управе“ коју је поставио окупатор; да је сарађивао на доношењу разних наредаба и уредаба које је прописала „комесарска управа“ и био један од главних сарадника на „фашизирању“ Београдског универзитета, израдивши уредбе о „фашистичком“ Универзитету и Правном факултету и о ликвидацији ЕКВШ; да је био постављен за једног од прва три редовна професора који

²⁵ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, бр. 545, 21. 4. 1945, Извештај Комисије за обнову ЕКВШ.

су имали задатак да организују Правни факултет и као такав био је и први декан факултета; да је за време окупације више пута покушавао да натера професоре ЕКВШ да му помажу у сарадњи са окупатором и домаћим издајницима; да је поједине наставнике ЕКВШ достављао тадашњем министру просвете као саботере и на седницама отворено оптуживао поједине наставнике за саботажу. Комисија је сматрала да је „на тај начин пружао помоћ окупатору и домаћим издајцима чиме се огрешио о дужност и част наставничког позива и обавеза научног радника према народу и школи, и таквим својим радом онемогућио се да буде професор на овој Високој школи“, па је одлучила да се др Лазо М. Костић заувек искључи са ЕКВШ.²⁶

Комисија за обнову је нашла да је међу хонорарним професорима и наставницима који нису предложени да буду поново постављени било и таквих који су се огрешили о своју дужност и част наставничког позива: др Димитрије Вергун, хонорарни професор, отворено и јавно се изјашњавао за окупатора и одлазио у Немачку и у окупирани део Совјетског Савеза говорећи да иде за професора у Москви чим је Хитлер освоји; др Милослав Стојадиновић, хонорарни наставник, примио се положаја председника и потпредседника београдске општине за време окупације; Драгољуб Ганчић, хонорарни наставник, компромитовао се својим радом за време окупације, сарађујући на просветном пољу са непријатељем; др Јован Богичевић, хонорарни наставник, путем предавања преко радија и штампе помагао је настојања непријатеља на културном пољу; Антоније Шокорац, хонорарни наставник, примио се за наставника Административне академије установљене под окупацијом и у том својству радио против интереса ЕКВШ; др Миодраг Туцаковић, хонорарни наставник, иако је био у заробљеништву, ипак се пријавио за доцента на „фашистич-

²⁶ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, ЕКВШ–Министарство просвете, бр. 624, 30. 5. 1945, Извештај Комисије за обнову ЕКВШ; ДАС, Г-202, ЕФ, књ. 8, Записник седнице Комисије за обнову ЕКВШ, 29–30. 5. 1945; М. Митровић, *Изгубљене илузије*, 138–139; М. Митровић, *Српска национална част пред законом 1945*, 185–187. Лазо М. Костић (Врановићи код Котора, 1897 – Ветинген код Цириха, 1979), правник и статистичар, завршио је права у Београду и економско-социолошке науке у Франкфурту, где је докторирао 1923. Радио је на Правном факултету у Суботици и Љубљани, а од 1937. на ЕКВШ. Био је комесар саобраћаја до јула 1941, а потом сарађивао на реорганизацији Универзитета и изради Српског цивилног/културног плана. Напустио је земљу и од маја 1945, када му је судио Суд части ЕКВШ, већ је живео у Швајцарској (Љ. Кандић, *н. д.*, 340–343; А. Стојадиновић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, 129, 133, 241, 333–334, 357; *Српски цивилни/културни план*, 48, 50, 73, 109–110, 118, 508–509, 520, 527, 537; Бранислав О. Поповић, „Костић, Лазо М.“, у: *Српски биографски речник*, том 5, Кв–Мао (Нови Сад: Матица српска, 2011), 280–281).

ком” Правном факултету, што као заробљеник није морао учинити, из чега произилази да је желео да сарађује на „фашистичком универзитету”. Комисија је из наведеног закључила да су именовани хонорарни професори и наставници „пружили своју помоћ окупатору и домаћим издајцима, чиме су се огрешили о дужност и част наставничког позива и обавезе научног радника према народу и овој школи, па одлучују да се за свагда искључе са ЕКВШ”.²⁷

И др Симеон Бабић је одмах по доласку на ЕКВШ био саслушан у погледу држања за време рата. Извиђајни поступак ишао је споро јер Бабић није станао у Београду, већ у Врднику на Фрушкој гори, професор Перовић се изузео са суђења, а на професора Мирковића се није могло рачунати због заузетости. Поред тога, званичним документима требало је проверити извесне околности које је Бабић изнео у своју одбрану.²⁸ Суд части је одлуку у случају Симеона Бабића донео тек 19. јуна 1945, по оптужници одређеног тужиоца Тодоровића од 30. априла. Судско веће чинили су Љ. Бајаловић, А. Јовановић и Н. Констандиновић. Бабић је био оптужен што је током окупације, као доцент ЕКВШ, реорганизовао књиговодство код фирме „Сартид” у Смедереву, иако је друштво „Сартид” било под немачком комесарском управом и радило непосредно и посредно за немачку војну силу, чиме је „истовремено учинио дело привредне и дело административне сарадње са окупатором и његовим домаћим помагачима”. У „побудама суда” додато је и да се Бабић пријавио на конкурс за доцента и за ванредног професора на Правном факултету „фашистичког” реорганизованог универзитета и да је „потписао изјаву-заклетву на верност Павелићевој независној држави Хрватској, у време кад је по капитулацији Југославије у 1941. години требао да буде демобилисан и пуштен кући”. Бабић се бранио да је у „Сартиду” радио на позив својих пријатеља и зато што му је „као сиромашном човеку требало још новца за издржавање себе и своје породице” и да је остале поступке учинио „јер се бојао да не буде подвргнут непријатностима

²⁷ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, бр. 624, 30. 5. 1945, Извештај Комисије за обнову ЕКВШ; ДАС, Г-202, ЕФ, књ. 8, Записник седнице Комисије за обнову ЕКВШ, 29–30. 5. 1945; М. Митровић, *Изгубљене илузије*, 139–141; М. Митровић, *Српска национална част пред законом 1945*, 187–188.

²⁸ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, бр. 624, 30. 5. 1945, Извештај Комисије за обнову ЕКВШ; ДАС, Г-202, ЕФ, књ. 6, Записник конференције сталног наставничког већа ЕКВШ, 15. 5. 1945; *Исто*, књ. 8, Записник седнице Комисије за обнову ЕКВШ, 29–30. 5. 1945; М. Митровић, *Изгубљене илузије*, 138; М. Митровић, *Српска национална част пред законом 1945*, 185–186.

па и изложен опасности по живот”; зато је сматрао да „нема места оптужници” и да га треба ослободити сваке кривице. Међутим, Суд части је сматрао да је одбрана неоправдана и да сви подаци показују „потпуно одсуство настојавања да избегне сарадњу са окупатором односно са његовим домаћим помагачима”. „Сартид” је представљао велику војну и војнопривредну корист за Немце, а Бабић је добровољно ступио на рад још почетком окупације 1941, кад материјалне прилике нису биле тако тешке. Тако је „сасвим погазио своје обавезе према народу и према установи која му је давала могућности да иако скромно ипак достојно живи”. Сматрано је и да се Бабић није морао пријављивати на конкурс на Правни факултет из материјалних разлога, већ је могао да искористи то што је био Хрват и познавалац немачког језика. При одмеравању казне, као олакшавајуће околности узети су наводи из извештаја Месног народноослободилачког одбора у Врднику да је Бабић током окупације био „беспрекорног држања и да је чак бодрио народ на истрајност у борби за ослобођење” и да је „по ослобођењу места приступио народноослободилачком покрету”. У складу са тим Суд га је осудио на казну писменог укора са пет година ненапредовања у служби од дана изречене пресуде.²⁹

Рад Комисије за обнову ЕКВШ јун–децембар 1945.

До јуна 1945. године Суд части ЕКВШ је углавном завршио посао и испунио задатке, колико је то било у његовој могућности. Комисија за обнову ЕКВШ наставила је са активностима на припреми за почетак рада Школе. Већ током пролећа 1945. биле су предузете мере да се оспособе просторије школе, учионице, библиотека, институти, кабинети наставника и канцеларије администрације, инвентарисана је покретна имовина, пописане књиге у библиотеци, примљено 10.500 нових књига и часописа добијених од Министарства просвете и из Музеја кнеза Павла и виле Велимира Бајкића, а редовно су обављани и текући административни послови.³⁰ После завршетка рата маја

²⁹ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, Суд части, Одлука, бр. 164, 30. 4. 1945; Суд части ЕКВШ, Одлука бр. 200, 19. 6. 1945.

³⁰ ДАС, Г-200, УБ, Суд части, ф. 1, бр. 545, 21. 4. 1945, Извештај Комисије за обнову ЕКВШ; ДАС, Г-202, ЕФ, књ. 8, Записник седнице Комисије за обнову ЕКВШ, 17. 7. 1945, Извештај привременог управника Библиотеке доцента Тихомира Марковића и избор Т. Марковића за сталног управника.

1945. настављене су припреме и сређивање материјалног и кадровског стања школе. Због значаја ЕКВШ и кадрова које је она школовала, посебно у новим друштвено-економским околностима, више пута је надлежним органима предлагано да се организује скраћена настава за старе слушаоце, која је требало да почне што пре. Предложен је и пројекат корените реформе, по узору на сличне школе у Совјетском Савезу, по којем је требало на ЕКВШ основати два факултета, економски и комерцијални, како би се задовољила потреба за високостручним кадровима у установама и предузећима.³¹

Пошто је Суд части завршио посао, у јуну 1945. Министарство просвете Србије донело је акт о преузимању, постављењу, отпуштању и стављању на располагање службеника ЕКВШ. Преузети су А. Јовановић и М. Мирковић за редовне, Н. Констандиновић и Љ. Бајаловић за ванредне професоре, Б. Деметровић, Д. Перовић, Д. Тодоровић и Т. Марковић за доценте, Милица Јанковић за асистента; званично је отпуштен из државне службе Лазо М. Костић; М. Лутовац, М. Јовић, С. Гаћеша и Г. Грђић су преузети за службенике различитих установа и школа у Србији и Хрватској. Основана је и Комисија за признавање диплома и испита стечених током окупације у коју су ушли професори Н. Констандиновић и Љ. Бајаловић и представник студената. На ЕКВШ су се окупљали стари студенти и 30. јуна одржали конференцију у просторијама Школе.³²

Током лета су решавани различити кадровски проблеми, проузроковани између осталог и незадовољством појединих наставника одлукама Суда части. Тако је јуна 1945. доцент Симеон Бабић дао оставку мотивисану незадовољством због пресуде Суда части ЕКВШ. Комисија за обнову ЕКВШ проследила је оставку Министарству просвете, а Бабић је септембра 1945. поново тражио да му се уважи оставка да би могао да иде на ЕКВШ у Загреб, где је изабран за наставника.³³ Хонорарни наставник Немачког језика Јован Богићевић жалио се почетком јула што није био преузет на ЕКВШ; тврдио је да није рекао „ни једне речи током окупације на радију” и да је једно време током лета 1941. радио у листу *Ново време* на рубри-

³¹ ДАС, Г-202, ЕФ, књ. 8, Записник седнице Комисије за обнову ЕКВШ, 5. 6. 1945, 8. 6. 1945.

³² *Исто*, 29. 6. 1945, Министарство просвете Србије, бр. 7821-7829, 28. 6. 1945. Пресуде Суда части ЕКВШ и даље су пратиле наставнике који су преузети у другим установама. Тако је јула 1945. Привредни савет тражио од Комисије за обнову ЕКВШ препис пресуде Гојку Грђићу, који је постао службеник овог савета (*Исто*, 25. 7. 1945).

³³ *Исто*, 29. 6. 1945; 6. 9. 1945; 21. 9. 1945.

ци „Часови немачког” у чему, по њему, „није било никакве пропаганде”. Комисија му је тражила доказе за те тврдње.³⁴ Мијо Мирковић је августа 1945. обавестио Комисију да је изабран за редовног професора и ректора ЕКВШ у Загребу и да напушта школу, што је ускоро и учинио; одлазак овог редовног професора је за ЕКВШ у Београду био велики кадровски губитак пред почетак рада.³⁵ Било је и „закасних случајева”: чиновник Живорад Илић се тек у августу вратио из заробљеништва и затражио свој стари чиновнички положај; Комисија се обратила Министарству просвете, са препоруком да Илић буде враћен на посао, али и са напоменом да треба „испитати његово држање у заробљеништву”.³⁶

У сваком случају, од августа 1945. године, са даљим учвршћивањем нових органа власти, било је јасно да се почетак рада ЕКВШ и осталих високих школа у Београду приближава.³⁷ Комисија за обнову ЕКВШ направила је буџет за јул-децембар, предвиђајући материјалне, персоналне и функционалне трошкове. Вршене су консултације са Министарством просвете око почетка рада Школе, а током септембра 1945. извршен је „предупис” – прикупљање података о студентима који желе да се упишу на ЕКВШ, као и процена броја наставника и могућности за рад. Према подацима са „предуписа” за нове студенте на ЕКВШ за прву годину се пријавило 3.106 кандидата (1.502 мушка и 1.604 женска), а за старе студенте од друге до четврте године 1.896 кандидата (1.390 мушких и 506 женских). Дакле, укупно је било пријављено 5.002 кандидата. Тако велики број пријављених био је последица прекида рада током рата, али и потреба земље за економским и комерцијалним стручњацима. То је отежавало будући рад, али за ЕКВШ то није било ништа ново јер је и пре рата морала да ради са великим бројем слушалаца. Зграда је била оспособљена за рад, мада ни пре рата није била „ни подесна ни довољна”. ЕКВШ је у том тренутку имала седам сталних наставника (од којих је један, Драгослав Тодоровић, био у Москви), и то једног редовног, два ван-

³⁴ Исто, 15. 7. 1945.

³⁵ Исто, 13. 8. 1945.

³⁶ Исто, 23. 8. 1945. Илић је враћен на посао (ЕФ, фасц. 18, Персонална документација, Досије Ж. Илића).

³⁷ У том контексту треба поменути да је 16. августа 1945. донета *Уредба о универзитетским властима и особљу Универзитета у Београду*, а 28. августа на скупу професора и доцената изабрани су ректор и декани, чиме је Комисија за обнову Београдског универзитета престала са радом, а њену улогу су преузеле универзитетске власти (D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 91–93, 233).

редна професора и четири доцента (пре рата је било 15 сталних и 20 хонорарних наставника). Да би се могло почети са радом, Министарство просвете донело је октобра 1945. одлуку да се Професорском савету ЕКВШ прикључе професори Михаило Константиновић и Јован Ловчевић (које је предложио Правни факултет), после чега се могло ићи даље у расписивање конкурса за нове наставнике и постављање хонорарних наставника неопходних за почетак рада. Средином октобра 1945. одржан је последњи састанак Комисије за обнову ЕКВШ, са радом су почели редовни органи власти.³⁸

Као и факултети Београдског универзитета, ЕКВШ је почела са радом у јесен 1945 (у новембру са старим, а у децембру са новим студентима), после обезбеђивања основних услова, окупљања наставника и студената и решавања питања њихове прошлости под окупацијом. Међутим, већ после неколико семестара, на инсистирање државних и привредних органа, одлучено је да се ЕКВШ претвори у Економски факултет и прикључи Београдском универзитету, што је коначно и учињено доношењем Уредбе фебруара 1947. године. Од зимског семестра 1947/48. вршен је упис нових студената, а постојећи студенти ЕКВШ наставили су студије на факултету. Факултет је наставио рад баштинећи традицију високе школе од 1937. и преузимајући зграду, инвентар и неке наставнике, а потом прилагођавајући рад и наставни план и програм новим политичким и друштвено-економским условима у земљи.³⁹ На факултету је, поред осталих наставника, радио и кажњени Гојко Грђић, који је био и декан 1956/57. године. Од осталих кажњених, Костић је као отворени противник новог поретка живео у емиграцији, Гаћеша и Бабић су каријере наставили у Загребу (исто где и некажњени Мирковић), Луто-

³⁸ ДАС, Г-202, ЕФ, књ. 8, Записник седнице Комисије за обнову ЕКВШ, 7. 8. 1945; 29. 8. 1945; 8. 9. 1945; 16. 9. 1945; 21. 9. 1945; 5. 10. 1945; 6. 10. 1945; 10. 10. 1945; 11. 10. 1945.

³⁹ 30 година Економског факултета у Београду 1937–1967, 14–20; 40 година Економског факултета у Београду 1937–1977, 13–19; D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1955*, 91–102, 113; ДАС, Г-200, УБ, Ректорат, ф. 45, Министарство просвете НРС, Одлука о претварању ЕКВШ у Економски факултет, бр. 195, 17. 2. 1947; Исто, ф. 69, Годишњи извештај Економског факултета за школску 1946/47; „Уредба о Економском факултету Универзитета у Београду”, *Службени гласник НР Србије*, бр. 8, 25. 2. 1947, 76.

вац на Филозофском факултету у Београду и Географском институту САНУ, а Марковић и Јовић у привредним органима нове државе.⁴⁰

Суд части ЕКВШ деловао је у првим послератним месецима и био је саставни део „револуционарне правде“ коју су органи нове државе спроводили у целој земљи. Такав суд деловао је и на Београдском универзитету, као и на Загребачком свеучилишту и у другим установама у Београду, Србији и другим деловима Југославије. Иако су постојали и у другим периодима, судови части су посебно били актуелни у првом послератном периоду, када су били инструменти у рукама нове власти намењени за процењивање понашања појединаца током окупације и кажњавање оних за које је према партијским и револуционарним мерилима процењивано да су се огрешили о српску националну част, и то лакшим преступима и кроз културну, привредну и административну сарадњу са окупатором. С обзиром на величину установе, Суд части ЕКВШ је релативно брзо завршио свој посао и иза њега је остала скоро потпуно сачувана документација. Из поређења његових одлука са одлукама судова части других установа могу се уочити извесне сличности (строже кажњавање одсутних наставника, врло брзо враћање и укључивање кажњених наставника у наставни и научни рад у истој или некој другој установи итд.), као и извесне разлике у процедури, времену деловања, критеријумима, оштрини одлука итд. (рецимо у односу на Суд части Загребачког свеучилишта).⁴¹ Иако краткотрајан и без драстичних последица, Суд части ЕКВШ свакако представља значајну појаву у историји ове установе и у историји школства у Србији у целини.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Државни архив Србије (ДАС), Универзитет у Београду (Г-200); Економски факултет (Г-202)

⁴⁰ 30 година Економског факултета у Београду 1937–1967, 91–93, 105–110, 122–124, 223–224, 230–231, 233; Љ. Кандић, *н. д.*, 339–352; З. Пејашиновић, *н. д.*, 799; Б. Поповић, *н. д.*, 281; Н. Гаћеша, *н. д.*, 633.

⁴¹ М. Митровић, *Српска национална част пред законом 1945*, 19–135; М. Najbar-Agić, *н. д.*, 151–162; D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 82–85; S. Selinić, D. Bondžić, *н. д.* 188–198.

Архив Југославије (АЈ), Министарство просвете Краљевине Југославије (фонд 66); Збирка Добривоја Стошовића (фонд 81)

Штампа:

Службене новине, бр. 25, 27. 3. 1942

Службени гласник НРС, бр. 8, 25. 2. 1947

Литература:

Aleksić, Vesna. „Banka kao instrument nacističke pljačke Srbije za vreme Drugog svetskog rata / The Bank as instrument of the Nazi Theft of Jewish property in Serbia during Second World War”. *Istorijski zbornik Jevrejskog muzeja*, Јеврејски историјски музеј, Београд, 2007, 9–22; 369–382.

Aleksić, Dragan. “The sale of confiscated Jewish immovable property in Serbia during World War II for financing war damages to Germans”. *Limes plus*, br. 2 (2015), 21–38.

Bondžić, Dragomir. *Београдски универзитет 1944–1952*. Београд: Институт за савремену историју, 2004.

Бонџић, Драгомир. „Добривоје Стошовић (1894–1957) – Прилог за биографију”. У: *Жупски зборник: нова истраживања*, бр. 12. Ур. Драгомир Бонџић и Иван Брборић, 163–192. Александровац: Завичајни музеј Жупе, 2023.

Бонџић, Драгомир. „Ристић, Теофан”. У: *Српски биографски речник*, том 8, Нови Сад: Матица српска, у припреми.

Гаћеша, Никола Л. „Гаћеша, Симеон”. У: *Српски биографски речник*, том 2, В–Г, 633. Нови Сад: Матица српска, 2006.

Кандић, Љубица. *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945*. Трећа књига. Београд: Правни факултет 2005.

Керкез, Слободан. *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*. Ниш: Центар за балканске студије, 2009.

Logor Banjica: logoraši, knj. I–II, priredile Evica Micković, Milena Radojić. Београд: Историјски архив Београда, 2009.

Митровић, Момчило. „Рад Комисије за обнову Београдског универзитета”. У: *Београдски универзитет у предратном периоду, НОР-у и револуцији*. Уредник Добрица Вуловић, 178–187. Београд: Центар за марксизам Универзитета, 1983.

Митровић, Момчило. *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1997.

Митровић, Момчило. *Српска национална част пред законом 1945*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2007.

Najbar-Agičić, Magdalena. „Sud časti Sveučilišta u Zagrebu kao element politike vlasti prema intelektualcima nakon 1945. godine”. U: *Desničini susreti 2009. Intelektualci i vlast 1944–1954, sv. 4*. Ur. Drago Roksandić, Magdalena Najbar Agičić Ivana Cvijović Javorina, 151–162. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije, 2011.

Пејашиновић, Зоран. „Грђић Гојко”. У: *Српски биографски речник*, том 2, В–Г, 797–799. Нови Сад: Матица српска, 2006.

Петрановић, Бранко. „Окупатор и Београдски универзитет 1941–1944”. У: *Историографске контроверзе*, 412–432. Београд: Службени лист СРЈ, 1998.

Поповић, Бранислав О. „Костић, Лазо М.” У: *Српски биографски речник*, том 5, Кв–Мао, 280–281. Нови Сад: Матица српска, 2011.

Selinić, Slobodan, Dragomir Bondžić. „Prećutna rehabilitacija. Vraćanje na Beogradski univerzitet nastavnika uklonjenih odlukom Suda časti posle Drugog svetskog rata”. U: *Desničini susreti 2009. Intelektualci i vlast 1944–1954, sv. 4*. Ur. Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić i Ivana Cvijović Javorina, 188–198. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije, 2011.

Симић, Миодраг. *Београдски и суботички Правни факултет 1941–1945*. Београд: ауторово издање, 1996.

Српски цивилни/културни план владе Милана Недића. Приредио Александар Стојановић. Београд: Институт за новију историју Србије, 2012.

Стојановић, Александар. „Оставка Комесара за цене и наднице др Гојка Грђића из августа 1941. године: Прилог истраживању колаборације у Србији током Другог светског рата”. *Зборник Матице српске за историју*, бр. 90, (2014), 111–119.

Стојановић, Александар. *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2015.

30 година Економског факултета у Београду 1937–1967. Београд: Економски факултет, 1967.

40 година Економског факултета у Београду 1937–1977. Београд: Економски факултет, 1977.

Шкодрић, Љубинка, Драгомир Бонџић. „’Света кућа васколиког српства’ и ’храм наше националне просвете’: Београдски универзитет у колаборационистичкој штампи 1941–1944”. У: *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*. Приредио Александар Стојановић 237–254. Београд: Филип Вишњић, 2015.

Dr. Dragomir Bondžić, Principal Research Fellow
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: dragomirbondzic@yahoo.com

WORK OF RECONSTRUCTION COMMISSION AND COURT OF HONOR OF THE ECONOMIC AND COMMERCIAL COLLEGE IN BELGRADE 1944/45

(Summary)

ABSTRACT: The Economic and Commercial College (ECC) in Belgrade was founded in 1937 to train experts in economics, commerce, banking and administration. During the Second World War, the ECC was abolished and attached to the Faculty of Law of the reorganized University in Belgrade. After the liberation of Belgrade, the ECC was revitalized and in December 1944, the Reconstruction Commission and the Court of Honor of ECC were established. The Commission and Court consisted of College teachers. The task of the Commission was to restore the ECC and prepare it for the start of work, and the goal of the Court of Honor was to review the behavior of the teaching staff during the occupation. In early 1945, the appointed prosecutor began collecting data on the activities of all teachers during the occupation, and by June 1945, the Court punished six of them with a written reprimand and a multi-year ban on promotion (three to nine). The reasons for the punishment were various forms of “cultural or administrative cooperation with the occupier and his helpers”, which from the point of view of the new revolutionary authorities, represented an offense against the Serbian national honor. The “sins” were: applying for the Faculty of Law competition in 1942, working in banks and companies under occupation,

participation in the work of administrative bodies, giving public lectures, etc. The Court excluded from the ECC one teacher who had already emigrated with the enemy, and suspended the proceedings against one who was shot. The proceedings were also suspended against nine teachers for whom no grounds for indictment were found. During the summer and autumn, the commission made material and personnel preparations, students were enrolled and ECC started working at the end of the year. In 1947, ECC was transformed into the Faculty of Economics and attached to the University of Belgrade.

KEY WORDS: *Economic and Commercial College, Belgrade, Reconstruction Commission, Court of Honor, Second World War, Collaboration, University of Belgrade.*

УДК: 355.091:070.1(497.1)“1970/1980”
COBISS.SR-ID 180548361
DOI број: 10.5937/vig2501143P

Језик рада: Српски
Примљен: 21.10.2024.
Прихваћен: 16.06.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Ненад Ж. Петровић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране, Београд, Република Србија
E-mail: npetrovic21@yahoo.com

СЛУЧАЈЕВИ НЕЗАДОВОЉСТВА ВРХА ЈНА ШТАМПАНИМ МЕДИЈИМА У ЗЕМЉИ И ИНОСТРАНСТВУ /ПРИМЕРИ ИЗ СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА/

АПСТРАКТ: Цивилно-војни односи представљају у сваком друштву и систему осетљиву тематику. Од проналаска штампе живимо у времену масовних медија, сви политички и друштвени сукоби увек су налазили одраз на страницама штампе. Чланак се бави неким случајевима незадовољства Југословенске народне армије својим третманом у штампаним гласилима током седамдесетих година прошлог века. То је време пред крај Титовог живота и владавине, када је југословенски систем самоуправног социјализма пролазио кроз дубоку кризу из које, упркос покушајима реформе, није успео да се извуче. Иако је ЈНА имала посебан статус у друштву и сматрана је недодирљивом, ипак су се у штампи повремено појављивали прилози који су доводили до њеног незадовољства. У чланку су обрађени различити случајеви везани за домаћу и инострану штампу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југословенска народна армија, СФРЈ, штампа, цензура, цивилно-војни односи.

Увод

Цивилно-војни односи представљају проблематику којом су се бавили многи аутори фокусирајући се на питање контроле цивилног (политичког) сектора над војним, односно решавање својеврсне „квадратуре круга” како створити јаку армију, а да она истовремено не постане самосталан фактор који угрожава друштво.¹ У СФРЈ њена оружана снага Југословенска народна армија (ЈНА) била је снажан ослонац режиму насталом на победи формација предвођених КПЈ у Другом светском рату. ЈНА није била само војна снага већ и битан идеолошки ослонац систему самоуправног социјализма. Она је пропагандно идеализована и глорификована, посматрана као „зеница нашег ока”, „Титова армија”, „ковачница братства и јединства”... Као таква стајала је изван критике и јавног преиспитивања. Тако је остало, са ретким изузецима све до пред распад земље.

СФР Југославија је од средине шездесетих година кренула у привредну и политичку реформу која се правдала даљом изградњом самоуправљања, децентрализацијом и пуним остваривањем националних права свих народа и народности. Уставним реформама започетим амандманима 1968. и 1971. године, а довршеним Уставом из 1974, републике су у пракси постале суверене и економски независне једна од друге. Федерација је сведена на одбрану (мада су, поред ЈНА, створене и територијалне одбране по републикама и покрајинама² у склопу концепције Општенародне одбране³), иностране послове и координацију међу федералним јединицама. Покрајине су, мада не и номинално, практично изједначене у правима са републикама. Као последица олабављивања партијског и полицијског надзора већ шездесетих година попустио је надзор над штампом, па су се нарочито у књижевним и студентским листовима појављивали садржаји који су од „организованих снага” (Савез комуниста, Социјалистички савез радног народа...) оцењивани као антисоцијалистички, нацио-

¹ Душан Б. Кесић, „Стратешка култура као оквир за проучавање цивилно-војних односа”, *Војно дело*, LXXVI, бр. 2 (2024), 33–46. DOI 10.5937/vojdelo2402033k.

² Miljenko Živković, „Teritorijalna odbrana”, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985*, knj. 6 (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986), 83–128 (poglavље Razvoj Teritorijalne obrane od 1968. do 1975. godine).

³ Mihajlo Vučinić, Ilija Nikezić i Boško Todorović, „Konceptija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane”, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985*, knj. 1 (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989), 275–379 (poglavље Razvoj koncepcije, doktrine i sistema opštenarodne odbrane od 1968. do 1985. godine).

налистички и уопште непријатељски према систему. Посебно је опасан био продор национализма, који се појавио у свим федералним јединицама, а најснажније у СР Хрватској крајем шездесетих и почетком седамдесетих година кроз Масовни покрет. Покрет инициран од врха републичког руководства из демагошких разлога вербално се приказивао снагом за оживотворење идеја самоуправљања и хуманог социјализма. Заправо је, типично за фашизам, спајао социјално са националним.⁴ Ни после 21. седнице Председништва СКЈ у Карађорђеву 1971. године канцерогени процеси који су разједили југословенско друштво нису престали.⁵

Ипак, широка јавност је због исфабриковане нереалне слике хомогености и морално-политичке оданости режиму сматрала да је ЈНА остала нетакнута овим негативним процесима. Као да се очекивало да старешине ЈНА живе у вакууму, а не у датим друштвено-политичким околностима. Врх ЈНА, заједно са својим врховним командантом и Председником Републике Јосипом Брозом Титом, био је посебно осетљив на било какав негативан контекст у који би били стављани армија и њени припадници. Стога не чуди да је било мало таквих појава у штампи. Овде ћемо обрадити неколико афера које могу послужити као студије случаја у недостатку дубљих истраживања.

⁴ Нису сви учесници Масовног покрета били екстремни националисти. Овај политички покрет није био једносмеран и обухватао је многа струјања. Одобрен са врха (Тито и Бакарић су дуго подржавали курс руководства СР Хрватске док нису схватили куда то води) и спровођен од републичког руководства, он се отргав контроли и постао плен екстремне хрватске деснице која је, нажалост, нашла своје најборбеније следбенике међу студентском омладином. Било је међу учесницима овог покрета искрених заговорника демократизације друштва, равноправних економских односа међу републикама („чисти рачуни“), противника једнопартијског система, заговорника плурализма... (Tvrтко Jakovina ur., *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije* (Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Filozofski fakultet u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i Pravni fakultet u Zagrebu, 2012).

⁵ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*, (Zagreb: Školska knjiga, 1985), 305–381, 415–437; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 3 (Beograd: Nolit, 1988), 380–417; Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza* (Beograd: Filip Višnjić, 1990); Dragan Marković i Savo Kržavac, *Liberalizam od Dilasa do danas. Politička kriza u Savezu komunista Srbije i novi revolucionarni kurs*, 2 (Beograd: Sloboda, 1978).

Хрватски књижевни лист и Хрватски тједник: Националистичка еуфорија

У време пред ескалацију Масовног покрета у Хрватској један од раних весника ове еуфорије која је показала сву слабост југословенског система био је *Хрватски књижевни лист*, покренут као гласило Заједнице самосталних писаца ТИН. Лист је излазио од априла 1968. до новембра 1969. године, као месечно издање, у укупно 18 свезака. Номинално ревија за књижевност и културу, ово гласило бавило се политичким питањима, међу којима су била и равноправност народа, равноправност употребе језика у ЈНА и др., али на неприхватљив начин подстичући хрватски национализам. Тако је шести број часописа, из септембра 1968. године, био забрањен због прилога који се бавио наводном неравноправношћу Хрвата у Војводини.⁶ Деветнаести број требало је да објави писмо пензионисаног генерала Јакоба Јаке Авшича о употреби језика у ЈНА.⁷ Наводно је Контраобавештајна служба ЈНА зауставила штампање листа и уништила све примерке. После тога лист више није излазио.⁸ Међутим, о овоме нема никаквих других потврда. У СФРЈ војска није имала надлежност да забрањује и плени било какву публикацију, већ је то било у делокругу цивилног правосуђа. Према тадашњем Закону о штампи, штампарија је

⁶ Komentator, „Sirotinjo a što sad?“, *Hrvatski književni list*, I, br. 7, 1968, 1; Komentator, „Tko je avangarda“, *Hrvatski književni list*, I, br. 8, 1968, 2.

⁷ О Авшичу је писао Damijan Guštin, *Jaka Avšič: vojak, častnik in general petih vojska, vedno Slovenec*, Ljubljana, 2008. О Авшичу такође в. „Jaka Avšič“, у *Vojna enciklopedija*, 1 (Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1970), 408; „Jaka Avšič“, у *Enciklopedija Jugoslavije*, 1 (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1980), 387; *Jakob Avšič* (2024). Wikipedia, приступљено 22. августа 2024. Генерал Авшич се одмах по Другом заседању АВНОЈ-а, на састанку словеначке партизанске делегације са Титом, изјаснио против увођења српског, а за останак словеначког командног језика у Народноослободилачкој војсци и партизанским одредима Словеније. (Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014), 46–47, према: Damjan Guštin, „Vloga in pomen oborožene sile v narodonosvobodilnem boju na Slovenskom“, *Zgodovinski časopis*, 3/1991, 476). У првим послератним годинама службени језик Армије чинила је нека ненормирана форма ијекавице писана ћирилицом, што је свакако био одраз командног састава изашлог из рата који је потицао са тог говорног подручја. Међутим, убрзо је дошло до стандардизације, званичан језик ЈНА постала је екавица а писмо латиница, што се чинило најбољим компромисним решењем. Практичне побуде у јединству командовања довеле су до ове унификације. (B. B. Dimitrijević, *n. d.*, 45–46).

⁸ О томе в. интервју оснивача ХКЛ Златка Томичића (1930–2008) дат Томиславу Јоњићу (Zlatko Tomićić: Ne znam zašto sam i opet u nemilosti! www.tomislavjonjic.iz.hr/IV_tomicic.html).

била у обавези да три примерка сваке публикације неодложно преда надлежном Окружном јавном тужилаштву, а тужилац је могао да донесе меру привремене забране и пленидбе тиража. Након тога се у најкраћем року обављао јавни претрес у Окружном суду, који је потврђивао или поништавао забрану и заплону. Незадовољна страна могла је уложити жалбу надлежном врховном суду републике (касније и покрајине), који је изрицао правоснажну пресуду. У критичним годинама крајем шездесетих и почетком седамдесетих заплене су биле учестале у целој СФРЈ, а посебно у СР Хрватској.

Ако су ово били „рани радови“ национализма у Хрватској, током 1971. године наступило је нагло заоштравање беневоолентношћу републичког врха (Савка Дабчевић Кучар и Мико Трипало) и са дугом благонаклоношћу председника Јосипа Броза Тита који је касно уочио опасност. У распиривању национализма и мржње у форми оправданих захтева за економску равноправност („чисти рачуни“), а против наводне експлоатисаности Хрватске од стране Федерације (између редова од Србије и Срба) и у облику захтева за уважавањем посебности хрватског књижевног језика, културе и историје (што нико није ни доводио у питање), најдаље је отишло седмично гласило Матице хрватске *Хрватски тједник*. Лист је излазио од 16. априла до 3. децембра 1971. године, у укупно 33 броја.

Обрадићемо тек један случај, не усамљен, учешћа једног првоборца НОБ и активног генерала ЈНА у тим догађајима, због чега је Армија реаговала, али тек после седнице у Карађорђево. Показало се да је политика претежнија од прописа чак и када је у питању војска. Иако је активним војним лицима у начелу било забрањено иступање у јавности на политичке теме без одобрења претпостављеног, генерал потпуковник Владо Мутак, потписавши се пуним именом и чином, објавио је преко целе стране *Хрватског тједника* чланак обојен национализмом.⁹ Мутаков текст био је реакција на полемике поводом испада у Подравској Слатини, када је у повратку са оснивања одбора Матице хрватске у Вировитици колона аутомобила била искићена хрватским заставама без петокраке звезде (званична застава СР Хрватске била је хрватска тробојница црвено-бело-плава са црвеном петокраком у средини) већ са хрватским грбом „шаховником“ у средини (званично обележје Републике Хрватске од 1990. године). Многи борци су били увређени и ужаснути јер су у томе видели

⁹ Vlado Mutak, „Kome koriste ispadi?“, *Hrvatski tjednik*, I, br. 7, 28. 5. 1971, 2.

повампирење онога против чега су се борили током рата. Међутим, активни генерал потпуковник Мутак стао је на страну барјактара, па је чак прозивао оне којима је то сметало истичући њихову националну припадност ваљда као знак „издајства”: „Ријетко пишем и јавно се изјашњавам: овај пута на то су ме понукале изјаве Пере Цара и пензионисаног генерал-пуковника Антоловића (Хрвата), мојих бивших ратних другова из борби баш у Славонији. С њиховим се изјавама не слажем и сматрам их дубоко штетним, јер су пале баш у вријеме када се у Хрватској, под руководством нашег СКХ, боримо за уставне, суштинске и прогресивне промјене наше заједнице, која тиме само јача”.¹⁰

Народни херој и генерал у пензији Јосип Антоловић изјавио је за *Политику* од 11. маја 1971. године: „Ова данашња колона кроз Подравску Слатину је нечија пета колона. Они сада дижу главу. Ми не смемо дозволити да нас испровоцирају”. Ово је *Хрватски тједник* пренео на свој начин.¹¹

Генерал Мутак је практично оптужио Антоловића што као Хрват даје овакве оцене политичке климе у Хрватској у београдској штампи, те тако побире аплаузе од „централиста и унитариста, који се боре за старе, преживјеле, експлоататорске односе, штетне за нашу радничку класу, за равноправност народа и народности, штетне и разбијачке за нашу заједницу Југославију. /.../ Колона са заставама и националним грбовима у томе вам заиста ништа не смета: она само показује да су споменуте негативности (незапосленост, одлазак на рад у иностранство – Н. П.) пробудиле дуго затомљивану и пригушивану националну свијест Хрвата. /.../ Међутим, ти изљеви националног осјећаја, ти грбови и заставе, представљају јако мало, ако се не ријеши материјално и господарско питање Хрватске. Што је у интересу и Хрвата и Срба подједнако”.¹²

Према „Информацији”¹³, датираној са Загреб, 20. септембра 1972. године, Владимир Мутак, рођен 1914. године у Загребу, Хрват, носилац Споменице 1941, одликован више пута војним одликовањима,

¹⁰ Исто.

¹¹ Anonim, „Kako se montiraju afere. 'Slučaj' Podravska Slatina, Klevete”, *Hrvatski tjednik*, I, br. 6, 21. 5. 1971, 22.

¹² Mutak, „Kome koriste ispadi?”

¹³ Војни архив (ВА), фонд ЈНА, 1972, инв. бр. 6429 (Више предмета везаних за различите политичке случајеве високих војних лица крајем 60-их и почетком 70-их, међу којима и „Информација о суђењу пенз. генералпуковника Мутак Владимира”).

неосуђиван, у ЈНА је провео од 8. децембра 1941. до 16. јуна 1972. године, у притвору се налазио од 21. фебруара 1972. године због „контрареволуционарног напада на државно и друштвено уређење” и других деликата. Основа за инкриминацију нађена је у наведеном тексту из *Хрватског тједника*, за који се наглашава да га је објавио именом, презименом и чином. „У том чланку подржао је испаде чланова Матице Хрватске у Подравској Слатини и напао борце НОБ, који су те испаде осудили. Навео је да је пробуђена дуго затомљивана свест Хрвата и да је 'Матица Хрватска' баш данас потребна, а да колоне са националним заставама и грбовима ником не могу сметати”.¹⁴ Осим овога на терет му је стављено да је јуна 1971. године обавестио једног од интелектуалних предводника Масовног покрета др Марка Веселицу (такође касније осуђеног – Н. П.) о излагању Тита на затвореном састанку са руководећим генералима, упозоривши га да се спрема удар на Масовни покрет. Суђење је трајало 10 радних дана са два прекида, саслушано је 36 сведока, те му је првостепени Војни суд у Загребу изрекао казну од пет година затвора.¹⁵

Смрт цимбалиста Пиште: Како одбранити „официрску част”?

Лист Удружења књижевника Србије *Књижевне новине* објавио је преко целе стране и уз пропратну карикатуру причу Предрага Степанова.¹⁶ У причи писаној у првом лицу као исповест, тек унапређени поручник са типичним комплексом особе из нижих друштвених слојева жели да се доказује понижавањем других, па са својим друговима, који су као потпоручници степен испод њега, одлази у чарду „Пакао” да пијанчи у славу пришивене звезде. Сви су притом у униформама. Његова судбина стоји у контрасту са ограниченим оцем паором, који није имао разумевања за синовљеву каријеру официра. Све ће се трагично завршити убиством после свађе са вођом музичаната Пиштом. Рекло би се једна сасвим реалистична прича из живота. Међутим, тематизовати војску таквим тоном и речником није могло бити по вољи ЈНА. Било је јасно да ова прича из живота, без

¹⁴ Исто, „Информација...”, 1.

¹⁵ Исто, „Информација...”, 3.

¹⁶ Предраг Степанов, „Смрт цимбалиста Пиште”, *Књижевне новине*, бр. 471, 16. 9. 1974, 6.

обзира што је сасвим реална, својим тоном и употребљеним изразима вређа ЈНА и њене припаднике, иако се нигде изричито не наводи да се односи на њу. Према свему она се одиграва негде у Војводини, у време када је писана и објављена. Иако је закон омогућавао забрану штампаних ствари, те су и *КН* више пута у ранијим годинама потпадале под заплону, овога пута то се није догодило. Могуће да је лист одлуком редакције повучен из продаје, али је сигурно отишао претплатницима, а Универзитетска библиотека у Београду га поседује у комплету за 1974. годину. Став војске био је изражен коментаром у централном листу *Народна армија*. Текст се појавио 26. септембра и може се сматрати званичним ставом ЈНА.¹⁷ У њему се, како је већ насловом истакнуто, акценат стављао на великосрпски шовинизам који исказује главна личност приче увредљивим речима према другим народима – Ромима, Буњевцима и Мађарима. Аутор оцењује да је Степанов описујући лик поручника Јове облатио све припаднике ЈНА: „Изабрао је поручника и то истакнутог (пре времена унапређен у виши чин) да кроз његов лик деградира образовање у нашим војним школама, командама и јединицама и критерије за кадровско уздизање у ЈНА и да прикаже како је поручников политички профил спутан његовом 'паорском' прошлошћу па зато и није чудо што има такав став према најсветлијим тековинама наше револуције: националном питању и братству и јединству наших народа и народности”.

Редакција *КН* је у следећем броју од 1. октобра 1974. на првој страни објавила објашњење којим је покушала да релативизује ствари и одбрани се од одговорности.¹⁸ У осврту се најпре наводи како је прича изазвала негативне коментаре и осуде као увредљива за „неке наше народности и Југословенску народну армију”. Даље се истиче да аутор Предраг Степанов није наш држављанин, није рођен у Југославији, нити пише о њој. У причи се нигде изричито не наводи да је главни лик официр ЈНА.

Оваквим невештим одбранаштвом афера се завршила без последица, политичких и кривичних. Предраг Степанов рођен је 1942. године у Мохачу, у Мађарској, тамо се школовао, постао је професор словенске филологије, стварао је на мађарском и српскохрватском и посебно је заслужан за превођење дела савремених југословенских

¹⁷ Bora Marković, „Traktat s gorkim okusom šovinizma”, *Narodna armija*, br. 1835, 26. 9. 1974, 13.

¹⁸ Редакција *Књижевних новина*, „Објашњење редакције”, *Књижевне новине*, бр. 472, 1. 10. 1974, 1.

писаца на мађарски језик. Преминуо је 2022. године.¹⁹ Сматрамо да је редакција *КН* смишљено одабрала писца из иностранства који није могао да одговара пред домаћим судовима како би лакше протурила овакву причу.

Случај стране штампе: Како сачувати Потемкинова села?

Током одржавања Здружено-тактичке вежбе „Голија 76” на просторима општина Нови Пазар, Тутин, Пријепоље, Сјеница, Нова Варош и Титово Ужице редакција политичко-информативног недељника *НИН* објавила је у два броја опсежан разговор са групом високих официра ЈНА на теме о савременом рату, са посебним акцентом на улогу ЈНА и концепције Општенародне одбране у хипотетичком рату.²⁰ У разговору су учествовали генерал-пуковник Милорад Јанковић, начелник Школе народне одбране (за кога се истицало да је био командант Пратећег батаљона Врховног штаба који је извукао Тита и остале руководиоце из пећине у Дрвару током десанта); генерал-мајор Станислав Оцокољић, начелник катедре Стратегије ШНО; генерал-мајор Миливоје Станковић, начелник катедре Оператике ШНО; капетан бојног брода Михајло Денда, начелник катедре Ратне морнарице ШНО и пуковник Војислав Микић, начелник катедре Ратног ваздухопловства ШНО. На почетку првог дела разговора учесници су констатовали запањујући податак да је за последњих тридесетак година било чак 400 локалних ратова, од чега су у 55 народноослободилачке (герилске) снаге извојевале победу.²¹ Иако би ово указивало да концепција „наоружаног народа” ипак није свемоћна у судару са надмоћнијим непријатељем, саговорници се, на констатацију новинара да се наша земља може рачунати у мале, нису са тим сложили. Генерал Станковић је изнео податак да Југославија спада међу тридесет највећих земаља према броју становника. Официри нису желели да коментаришу податак Института за стратешка

¹⁹ Predrag Stepanović. Преузето 9. августа 2024. са <https://sr.wikipedia.org>; Sećanje na Predraga Stepanovića (2024). Преузето 9. августа 2024. са <https://rsl.srpskiinstitut.hu>.

²⁰ Аноним, „Апсурдни рат”, *Недељне информативне новине (НИН)*, бр. 1342, 26. 9. 1976, 15–17; Аноним, „Кад би нас напали”, *Недељне информативне новине (НИН)*, бр. 1343, 3. 10. 1976, 6–8.

²¹ Аноним, „Апсурдни рат”, 16.

истраживања у Лондону да би Југославија била способна да одмах стави под оружје два милиона људи, из чега би се дало закључити како спада међу земље са најјачим одбрамбеним потенцијалом.

Одговори на питање колико је СФРЈ спремна за рат и колико је снажна објављени су у другом делу интервјуа. Истицало се да ће одбрамбена снага Југославије јачати у сразмери са јачањем самоуправног друштвеног система. Генерал Јанковић поновио је ондашње доктринарне ставове „да је наша војна мисао, заправо, мисао радничке класе, која нема ничег заједничког са војном мисли империјалистичких велесила и њихових војних теоретичара”.²² Генерали су потом прешли на хваљење домаће производње противтенковских ракета: „Једна таква чудесна направа, коју већ увелико производи наша војна индустрија такође, и која је намењена за масовну употребу, стаје свега три хиљаде долара у односу на савремени тенк, типа рецимо, западнонемачког 'Леопард А4', чија цена досеже бројку од близу милион долара”.²³

Део штампе на Западу искористио је ове интервјуе да извуче закључке „између редова”, односно дешифрујући оно што није речено али се подразумевало. Управо у томе се може назрети незадовољство одјеком текстова из *НИН*-а, о чему говори допис Политичке управе Савезног секретаријата за народну одбрану, стр. пов. 1380-1 из децембра 1976. године, под насловом „Информација о реаговању иностраних средстава информисања на *НИН*-ов разговор са групом генерала Центра високих војних школа”.²⁴ Информација је достављена генералима Стеву Илићу, Милораду Јанковићу, Мирку Томићу, Станиславу Оцокољићу и Миливоју Станковићу, као и главним уредницима *Политике* и *НИН*-а Вукоју Булатовићу и Драгану Марковићу. У пропратном писму се напомиње да је то учињено „ради потпунијег сагледавања импликација, садашњих и евентуално будућих, које је поменути разговор изазвао”.²⁵ Наводи се како су интервјуи експлоатисани у иностраним средствима информисања и пропагандним акцијама, те би стога „разговори такве врсте убудуће морали бити темељније припремани уз обавезне консултације са надлежним органима *ССНО*, *ССИП* и *СКИНФ*-а”.²⁶ Опширно се наводи из тексто-

²² Аноним, „Кад би нас напали”, 7.

²³ *Исто*, 8.

²⁴ ВА, ЈНА, 1976, инв. бр. 6674, арх. ј. 31 (Савезни секретаријат за народну одбрану, Политичка управа: пропратно писмо и „Информација...”).

²⁵ *Исто*, Пропратно писмо, 1.

²⁶ *Исто*, „Информација...”, 1.

ва три медија: Агенција UPI (United press international) из Њујорка, дневни лист из Торина *La Stampa* и дневни лист из Хамбурга *Die Welt*. У сва три медија, сличним изразима и аргументацијом, истакнуто је оно што генерали нису отворено изјавили, али се из читаве политике која је вођена након 1948. године могло закључити: „Једини пут којим би на Југославију могла да се изврши инвазија оклопним возилима иде преко долина јужне Мађарске и западне Румуније према равници у источној Србији. /.../ Опасност за независност и самосталност Југославије и њеном социјалистичком моделу прети са Истока. Нико у Београду то отворено не признаје, али, нико то и не пориче. /.../ Нико није званично рекао ко је потенцијални непријатељ из маневара 'Голија'. Међутим, три генерала су у интервјуу за *НИН* објаснили како би непријатељ према прорачунима Генералштаба требало да ударним јединицама и 2.000 тенкова упадне у земљу. Једини канал кроз који би у Југославију могла да прође толика маса оклопних транспортних средстава јесте мађарска равница”.²⁷

Најдаље је у својим прогнозама отишао дописник хамбуршког конзервативног дневника иронично коментаришући изнети податак о несразмери цене домаћег противтенковског бацача и цене немачког тенка „леопард”:

„Југословенски војни руководиоци не гаје никакве илузије: препад за који се наоружавају и припремају биће изведен без објаве рата и у форми изненадног напада. За узбуну и мобилизацију остаје у најбољем случају неколико часова, у најгорем само неколико минута. /.../ У одбрамбеној концепцији Београда полази се од тога да се широке равнице на северу и североистоку земље, као ни велики градови Београд, Загреб и Љубљана, не могу задржати. Одбрана ће доћи до правог изражаја тек у планинској Босни. /.../ Међутим, територијална одбрана ће тек тада постати потпуно ефикасна пошто је у својој организованости независна од оперативне армије. /.../ Више од милион људи укључиће се у јединице територијалне одбране и почеће партизански рат у којем се 'пуца из сваког запећка'. /.../ У сваком случају, у будућности више неће бити немачких тенкова који ће умарширати у Југославију. Свакако је то историјска иронија да се једна комунистичка Југославија мора да наоружава против комунистичке суперсиле. У случају рата борци који стоје једни против дру-

²⁷ Исто, 2–4.

гих носиће, и на једној и на другој страни, на својим капама црвене звезде.”²⁸

Закључак

Цивилно-војни односи представљају у сваком политичком систему осетљиву материју. Војска је сила коју треба држати под контролом цивилних (политичких) власти и подразумева се њена беспоговорна послушност и извршавање свих наређења цивила, чиме се долази до апсурда да неко ко поседује стварну моћ добровољно себе подвргава некоме ко је од њега слабији, али има „оверу” бирачког тела. Југословенска народна армија представљала је током свог постојања једну од најважнијих установа друге Југославије. У јавности и друштву заузимала је посебан положај и третирана је као стуб система. У складу са тим она је представљана у идеализованом светлу, те је стајала мимо сваке разумне и добронамерне критике. У послератном систему једину стварну контролу над ЈНА могао је имати њен врховни командант маршал Јосип Броз Тито и партија на власти, која се званично називала Савез комуниста, желећи да систем прикаже другачијим и демократичнијим од класичних једнопартијских диктатура у осталим социјалистичким земљама. Повремено су се у јавности јављали „испади”, од којих су неки обрађени у чланку. Од учешћа генерала у подршци национализму једне републике, преко хумореске која описује баханалије надобудног поручника који се иживљава у чарди и коначно убија човека због „официрске части”, до траљаво изведене промоције доктрине Општенародне одбране и друштвене самозаштите („тоталне одбране”) у угледном политичком недељнику.

Последњи обрађени случај нарочито је значајан јер се радило о одјецима у појединим иностраним медијима на интервју групе официра и професора Школе народне одбране. За разлику од домаћих гласила, у овом случају незадовољство се није могло јавно исказати, па је остало записано у једном поверљивом извештају. Идеја обимног прилога у два броја *НИН*-а била је да се домаћој и иностраној јавности прикажу техничке и људске могућности нашег одбрамбеног система, односно да се покаже снага. Страна средства информисања су за своје читатеље показала који је смер размишљања у врховима

²⁸ Исто, 4–6.

ЈНА, да се опасност видела искључиво у земљама сличног система, предвођених СССР-ом.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Војни архив (ВА), ЈНА, 1972, инв. бр. 6429. Више предмета везаних за различите политичке случајеве високих војних лица крајем 60-их и почетком 70-их: Информација о суђењу пенз. генералпуковника Мутак Владимира.

Војни архив (ВА), ЈНА, 1976, инв. бр. 6674, арх. ј. 31. Савезни секретаријат за народну одбрану, Политичка управа: Пропратно писмо и Информација о реаговању иностраних средстава информисања на НИИ-ов разговор са групом генерала Центра високих војних школа.

Литература:

Anonim. „Kako se montiraju afere. 'Slučaj' Podravska Slatina, Klevete”, *Hrvatski tjednik*, I, br. 6, 21. 5. 1971, 22.

Аноним. „Апсурдни рат”, *Недељне информативне новине (НИИ)*, бр. 1342, 26. 9. 1976, 15–17.

Аноним. „Кад би нас напали”, *Недељне информативне новине (НИИ)*, бр. 1343, 3. 10. 1976, 6–8.

„Јака Авшић”. У: *Vojna enciklopedija*, 1, 408. Београд: Редакција Војне енциклопедије, 1970.

„Јака Авшић”. У: *Enciklopedija Jugoslavije*, 1, 387. Загреб: Југославенски лексикografski завод, 1980.

Јакоб Авшић. (2024). Wikipedia, приступљено 22. августа 2024.

Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*, Загреб: Школска knjiga, 1985, 305–381, 415–437.

Dimitrijević, Bojan B. *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, Београд: Институт за савремену историју, 2014.

Ђукић, Slavoljub (1990). *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Београд: Филип Вишњић, 1990.

Hrvatski književni list (2024), Wikipedia, приступљено 22. августа 2024.

Jakovina, Tvrtko ur., *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Filozofski fakultet u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i Pravni fakultet u Zagrebu, 2012.

Кесић, Душан Б. „Стратешка култура као оквир за проучавање цивилно-војних односа”, *Војно дело*, LXXVI, бр. 2, (2024), 33–46. DOI 10.5937/vojdela2402033k.

Коментатор. „Sirotinjo a što sad?”, *Hrvatski književni list*, I, br. 7 (1968), 1.

Коментатор. „Тко је авангарда”, *Hrvatski književni list*, I, br. 8 (1968), 2.

Marković, Bora. „Traktat s gorkim okusom šovinizma”, *Narodna armija*, br. 1835, 26. 9. 1974, 13.

Marković, Dragan i Savo Kržavac. *Liberalizam od Đilasa do danas. Politička kriza u Savezu komunista Srbije i novi revolucionarni kurs*, 2, Beograd: Sloboda, 1978.

Mutak, Vlado. „Kome koriste ispadi?”, *Hrvatski tjednik*, I, br. 7, 28. 5. 1971, 2.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 3, Beograd: Nolit, 1988, 380–417.

Редакција *Књижевних новина*. „Објашњење редакције”, *Књижевне новине*, бр. 472, 1. октобар 1974, 1.

Степанов, Предраг. „Смрт цимбалиста Пиште”, *Књижевне новине*, бр. 471, 16. 9. 1974, 6.

Predrag Stepanović. (2024). Преузето 9. августа 2024. са <https://sr.wikipedia.org>

Sećanje na Predraga Stepanovića. (2024). Преузето 9. августа 2024. са <https://rsl.srpskiinstitut.hu>

www.tomislavjonjic.iz.hr/IV_tomicic.html

Vučinić, Mihajlo, Ilija Nikezić i Boško Todorović. „Konceptija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane”, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985*, knj. 1, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989, 275–379.

Živković, Miljenko. „Teritorijalna odbrana”, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985*, knj. 6, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986, 83–128.

Dr. Nenad Ž. Petrović, Research Fellow
Strategic Research Institute, University of Defence
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: npetrovic21@yahoo.com

THE MILITARY LEADERSHIP OF THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY DISSATISFACTION CASES OF PRINT MEDIA IN YUGOSLAVIA AND ABROAD /examples from the 1970s/

(Summary)

*C*ivil-military relations represent a sensitive topic in every society and system. The study analyzes several cases of dissatisfaction of the top of the Yugoslav People's Army with domestic and foreign print media. During its existence, The Yugoslav People's Army (JNA) was one of the most important institutions of the second Yugoslavia. It had a special position in the public and society and it was treated as the pillar of the system. Accordingly, its depiction was idealized and therefore, it was beyond any reasonable and well-intentioned criticism. With the personality of Marshal Tito, who was its commander-in-chief, it assumed untouchability and "sanctity". The first analyzed example is a letter of an active general that was published in "Hrvatski tjednik" weekly newspapers in 1971. The second relates to the story that was published in the literary magazine "Knjizevne novine" in 1974. The third is an extensive conversation between a group of generals on the topic of the character of the hypothetical war, published in the weekly news magazine "Nedeljne informativne novine" (NIN) in 1976. The first case was assessed as nationalism, the second as insulting to JNA officers, while in the last one, the problem was seen in the fact that the West used it to emphasize Yugoslavia's concern about military threats by the Soviet Union and the Warsaw Pact.

KEY WORDS: Yugoslav People's Army, SFRY, print media, censorship, civil-military relations

УДК: 323.1(497.15)“1991”
355.426(497.15)“1992/1996”
355.486(497.15)“1992/1996”
COBISS.SR-ID 180548873
DOI број: 10.5937/vig2501159V

Језик рада: Српски
Примљен: 03.10.2025.
Прихваћен: 17.11.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Немања Васић

Земунска гимназија

Београд, Република Србија

E-mail: vasiccinema@gmail.com

ТЕРИТОРИЈАЛНА ОДБРАНА ОПШТИНЕ ПРЊАВОР ОД 18. СЕПТЕМБРА 1991. ДО 26. МАЈА 1992.

АПСТРАКТ: У раду се анализирају активности Територијалне одбране општине Прњавор у периоду од спровођења прве мобилизације до формирања 1. прњаворске бригаде Војске Републике Српске. Испитују се околности спровођења мобилизације, стављају се у контекст ратних дешавања на подручју Хрватске, као и све сложенијих политичких прилика у Босни и Херцеговини током друге половине 1991. године. Рад прати ратни пут одреда Територијалне одбране Прњавора, истовремено посвећујући пажњу јединицама рејонских штабова ТО и задацима које су оне обављале на подручју матичне општине. Разматра се преношење оружаних сукоба из Хрватске на територију Босне и Херцеговине, као и деловање ТО у ситуацији када се прњаворска општина налази у непосредној близини борбених дејстава. На крају, објашњен је процес преформирања јединица територијалне одбране у 1. прњаворску бригаду и 1. моторизовани (мотајички) батаљон ВРС.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Прњавор, Територијална одбрана, Југословенска народна армија, Војска Републике Српске

Међуетничке тензије на простору Западне Славоније убрзано су расле током читаве 1991. године, уз константну могућност ескалације у оружани сукоб већих размера. У таквим околностима јединице Југословенске народне армије (ЈНА) упућиване су на терен како би прекинуле борбе и створиле тампон-зону између сукобљених страна. Током марта 1991. дошло је до размене ватре између српских и хрватских оружаних снага у Пакрацу, услед чега је борбена група из састава 2. механизованог батаљона 265. бригаде Југословенске народне армије послата да интервенише и раздвоји супротстављене стране. Том приликом догодио се први напад на војнике ЈНА од стране припадника специјалне јединице хрватског МУП-а из борбеног оклопног возила, на шта је један тенкиста југословенске армије узвратио ватром. Упркос веома напетом ситуацији која је том приликом завладала, избегнути су даљи сукоби и реакције ЈНА.¹ Пет месеци касније проглашена је Српска аутономна област Западна Славонија, након чега избијају сукоби са хрватским снагама на подручју Окучана. Због тога се јединице из састава 5. „бањалучког” корпуса ЈНА упућују на леву обалу Саве. Делови 329. оклопне бригаде (окбр) из Бањалуке прешли су преко реке 16. августа, да би већ сутрадан дошло до борби са хрватским полицијским и војним снагама. Како се ситуација у Западној Славонији додатно погоршала током септембра 1991, команда 5. корпуса ЈНА и Окружни штаб ТО Бањалука издали су наређење о покретању мобилизације Територијалне одбране.

Скупштина општине Прњавор именовала је 6. септембра 1991. капетана Владу Живковића за команданта Територијалне одбране општине. Претходни командант Недељко Дебељак разрешен је дужности на лични захтев.² Мобилизација ТО спроведена је 18. септембра 1991. године. Том приликом мобилисана је команда Општинског штаба ТО, затим заштитно-штабна чета, одред Територијалне одбране, противдиверзантски вод и јединице ТО месних заједница.³ Одзив на мобилизацију у одреду прњаворске ТО није био задовољавајући, јер се на зборном месту на подручју ергеле у селу Лужани

¹ Бојан Димитријевић, *Оклопне јединице ЈНА 1945–1992*. Нови Сад: Архив Војводине; Београд: Институт за савремену историју, 2024, 385–386.

² Остоја Раилић, „Општина Прњавор од 18. новембра 1990. до 24. марта 1992. године”, *Српски историјски часопис*, год. 2, бр. 2, 2019, 128–129 (приступљено 12. 7. 2025). DOI 10.7251/SIC0219121R

³ Реферисање команданта 1.лпбр Прњавор потпуковника Владе Живковића, 2. 10. 1993; документ у дигиталној архиви аутора.

појавило свега 50% потребног броја људи за пуну попуну одреда, који је по формацијском плану износио 385 припадника. Војне и цивилне власти су наредних дана улагале велике напоре да прикупе још војних обвезника како би јединица могла да заживи. Карактеристичан је позив руководства Странке демократске акције (СДА) у Прњавору, упућен муслиманском становништву општине, да се не одазива на мобилизацију. На седници савета за народну одбрану, одржаној 7. октобра, констатовано је да је лош одзив на мобилизацију последица „издајничког односа челника СДА у општини Прњавор у опредјељењима према јединственим оружаним снагама СФРЈ а посебно према ЈНА што су исказали својом активношћу у мјесним заједницама као и преко средстава јавног информисања. СДА на подручју општине Прњавор својим политичким дјеловањем отвара могућност међунационалних конфликта и распиривања међунационалне нетрпељивости проводећи опструкцију извршења мобилизације”.⁴ У документу се такође истиче недовољно ангажовање активиста Српске демократске странке (СДС), Социјалистичке демократске партије (СДП) и Савеза реформских снага Југославије (СРСЈ) у општини, као и „кукавички однос појединих в/о који су због личног кукавичлука позивали и остале на одбијање пријема моб. позива и извршења задатака који су постављени”.⁵

Одред ТО Прњавор у Западној Славонији

Јединице Територијалне одбране састоје се из одреда ТО, који представља маневарску јединицу, и просторних јединица које су распоређене по свим месним заједницама. На подручју прњаворске општине просторне јединице ТО биле су груписане у четири рејонска штаба: Прњавор, Шибовска, Поточани и Доњи Вијачани.⁶ Укупна јачина ТО општине Прњавор износила је 2.249 војних обвезника, од чега је одред бројао 385 припадника. У складу са начелима о употреби Територијалне одбране, а имајући у виду све сложенију безбедносну ситуацију на подручју Западне Славоније, одреду је било дозвољено да дејствује и ван територије матичне општине. Мобилисане јединице прњаворске Територијалне одбране пребацују се 23. септембра на комплетно снаб-

⁴ Савјет за народну одбрану, 7. 10. 1991; документ у дигиталној архиви аутора.

⁵ Исто.

⁶ Интервју аутора са Владом Живковићем, Прњавор, Република Српска, 5. 4. 2025.

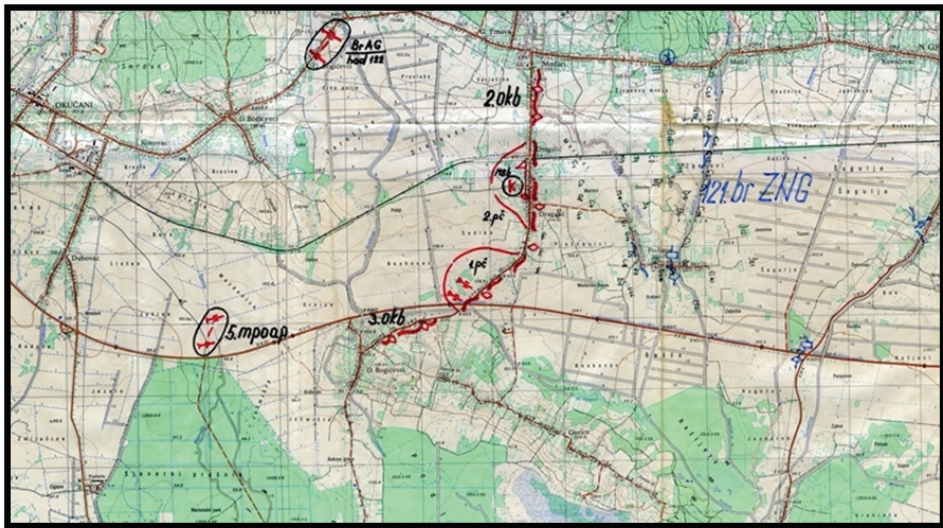
девање од ЈНА, што је наговестило могућност да ће одред бити упућен изван територије своје општине. Сазнавши то, већи број војних обвезника напустио је јединицу. Команда бањалучког корпуса 5. октобра издала је наређење да се део одреда упути у село Ламинци код Босанске Градишке. Два дана касније, командант Општинског штаба ТО наредио је одреду измештање у Ламинце.⁷ Том приликом пристигло је 120 војних обвезника из састава прњаворске ТО, са капетаном 1. класе Живојном Кузмановићем на челу. Потом је у Ламинце 11. октобра дошла још једна група, јачине 140 припадника. Извршена је смотра јединице и командант одреда саопштио је борцима да је добио наређење да изврше прелазак реке Саве и упуте се на западнославонско ратиште. Око 140 обвезника одбило је да изврши наређење, тако да су разоружани и враћени у Прњавор. Јединицу је том приликом напустила и неколицина мештана хрватске и муслиманске националности који су се одазвали позиву на мобилизацију, тако да је у одреду остао само један Муслиман.⁸ Прву команду ратне јединице одреда ТО Прњавор чинили су: командант одреда капетан 1. класе Живојин Кузмановић, заменик команданта капетан Срећко Аулић, оперативац капетан Витомир Ђурђевић, помоћник команданта за обавештајно-безбедносне послове капетан 1. класе Никола Мерловић, помоћник команданта за морал старији водник Иван Ракоњац и помоћник команданта за позадину капетан 1. класе Слободан Шљивић.

Одред прњаворске ТО, јачине 124 припадника, прешао је преко реке Саве и уведен је у борбена дејства 13. октобра 1991. године. Борци су посели линију одбране у селу Доњи Богићевци код Окучана, где су их непријатељске снаге дочекале снажном артиљеријском ватром. Заменик команданта одреда капетан Аулић доживео је нервни слом и напустио јединицу, а на његово место постављен је капетан Витомир Ђурђевић. Прњаворски одред, који се у том тренутку налазио у саставу Друге партизанске бригаде ТО Бањалука, добио је 16. октобра наређење да се упути у суседно село Гређани. Генерал-потпуковник Никола Узелац издао је 18. октобра наређење о претпочињавању одреда, у коме је наређено да јединица напусти састав Друге партизанске бригаде и стави се на располагање 329. окбр. Одред је том приликом добио нов премештај у етнички хрват-

⁷ Општински штаб ТО Прњавор, пов-број: 01-207-2, 7. 10. 1991; документ у дигиталној архиви аутора.

⁸ Srđan Tomić, *Borbeni put Prve prnjavorske lake pješačke brigade*, 1997, 2-3.

ско насеље Горњи Варош.⁹ Борци су приликом доласка затекли потпуно пусто село, у коме се налазило свега осморо мештана. Међутим, остали становници су се за врло кратко време вратили својим кућама, а одред је успоставио контакт са њима и нису имали апсолутно никаквих конфликтних ситуација.¹⁰ Јединица је у Горњем Варошу вршила припреме за живот и рад у зимским условима, док је по потреби држала линију одбране код села Драгалић. Прва пешадијска чета упућена је у Драгалић 27. октобра, а три дана касније на положајима су их заменили припадници 2. пешадијске чете. Дана 25. новембра око 16.00 часова, по наређењу команде, одред се измешта на линију одбране код села Горице. Борци под дејством снажне артиљеријске ватре заузимају положаје који су до тада били празни јер их је претходна јединица већ напустила. У јутарњим часовима 26. новембра добијају наређење о поновном поседању положаја код Драгалића. На том подручју непријатељске снаге жестоко су гранатирале српске положаје, када је рањен борац Алекса Њежић из пратећег вода пратеће чете.¹¹

Карта 1: Распоред снага на линији Драгалић – Доњи Божићевци

⁹ Команда 5. корпуса, ст.пов бр. 1-385, 18.10.1991; документ у дигиталној архиви аутора.

¹⁰ S. Tomić, *Borbeni put Prve prnjavorske lake pješadijske brigade*, 3.

¹¹ Исто, 3.

Друга пешадијска чета држала је положаје од пруге (између села Драгалић и Медари) до пута за село Пољане. Од тог места почињала је одбрамбена линија успостављена од прве пешадијске чете, која се протезала до надвожњака у селу Доњи Богићевци. На левом крилу положаје су држали припадници 2. оклопног батаљона (окб) 329. оклопне бригаде, док су десно од снага прњаворске ТО били распоређени борци из 3. окб. Одреду је такође придодата механизована чета из састава 329. окбр, којом је командовао капетан Драган Вуковић. На непријатељској страни налазила се 121. бригада Збора народне гарде из Нове Градишке.¹² Прњаворска Територијална одбрана организовала је чврсту одбрану на постављеној линији, а борци су добро подносили све чешће ударе хрватске артиљерије, који су претежно долазили из правца Горица и Пољана. Провокације и размене ватре на обе стране дешавале су се свакодневно, све док 3. јануара 1992. између зараћених страна није ступило на снагу примирје. На преговорима који су претходног дана вођени у Сарајеву, уз посредовање америчког дипломате Сајруса Венса, договорено је да се мировне снаге Уједињених нација распореде на територији Српске Крајине, где ће бити формирана заштићена подручја.¹³ Припадници ТО Прњавора наредних месеци чекали су долазак УНПРОФОР-а, који је требало да замени њихове положаје у Западној Славонији, како би могли да се врате својој матичној општини. Заменику команданта одреда Витомиру Ђурђевићу у међувремену је одобрен одмор, те се он привремено вратио у Прњавор. Ипак, он више неће долазити на западнославонско ратиште услед ескалације сукоба у непосредној близини прњаворске општине током 1992. године.¹⁴

Стање на подручју општине Прњавор

Последице ратних збивања на подручју Хрватске осећале су се и у Босни и Херцеговини (БиХ), упркос томе што сукоби још увек нису захватили њену територију. Чак и пре него што је спроведена мобилизација прњаворске Територијалне одбране хрватске снаге из Славонског Брода испалиле су прве гранате на српска села на дес-

¹² *Ratni put odreda TO* (доступно на: <https://lpbr-prnjavor.info/ratni-put-odreda-to/>, приступљено 13. 7. 2025).

¹³ Б. Димитријевић, *Оклопне јединице ЈНА 1945–1992*, 417–418.

¹⁴ S. Tomić, *Borbeni put Prve prnjavorske lake pješaдиjske brigade*, 4.

ној обали Саве. У депеши Центра служби безбедности (ЦСБ) Добој од 16. септембра 1991. године наводи се да је претходног дана, приликом напада Збора народне гарде на касарну у Славонском Броду, отворена ватра и према објектима са десне обале реке Саве. Погођено је подручје у близини рафинерије нафте, а више пројектила испалјено је на село Лијешће. Гранатирање је настављено током ноћи и јутарњих часова наредног дана.¹⁵ На свом радном месту у фабрици грађевинског материјала „Грамаат“ 16. септембра погинуо је Србин Војислав Горановић од артиљеријске гранате која је испалјена са подручја Хрватске.¹⁶ Тог дана припадници хрватских оружаних формација испалили су преко 70 граната на територију општине Босански Брод, циљајући села Лијешће, Клакар и Бродско Поље.¹⁷ У извештају ЦСБ Добој од 30. септембра 1991. спомиње се све учесталија појава илегалног преласка хрватских снага на подручје Босанског Брода. Једном приликом нападнута је локална полицијска патрола у селу Кораће.¹⁸

Како се безбедносна ситуација на подручју БиХ из дана у дан усложњавала, јединице ТО месних заједница добијају задатке да осигурају све важне путеве, мостове, складишта, бране и друге виталне објекте на подручју општине Прњавор.¹⁹ У документу који је 21. септембра 1991. Општински штаб ТО упутио јединицама месних заједница Штрпци, Палачковци и Кулаши наводи се следеће: „Јединица МЗ Палачковци да врши физичко обезбеђење моста на ријеци Вијака, на регионалном путу Прњавор – Дервента у рејону села Палачковци, непрекидно, а посебно ноћу. Ради боље прегледности простора у околини моста уклонити све растиње узводно и низводно на удаљености до 50 м. Јединица МЗ Штрпци да врши физичко обезбеђење моста на ријеци Укрина у рејону села Штрпци, непрекидно а посебно ноћу. У близини мостова уклонити све растиње. Јединица МЗ Кулаши да врши непрекидно обезбеђење моста на ријеци Укрина на регионалном путу Прњавор – Драгаловци, у садејству са јединицом

¹⁵ Центар служби безбједности Добој, депеша број 13-533/91 од 16. 9. 1991 (ІСТУ архива).

¹⁶ Драгослав Илић и др, *Република Српска у одбрамбено-отаџбинском рату*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2018, 331.

¹⁷ Интервју аутора са Марком Грабовцем, Брод, Република Српска, 27. 8. 2023.

¹⁸ Центар служби безбједности Добој, депеша број 424/91 од 30. 9. 1991 (ІСТУ архива).

¹⁹ Интервју аутора са ратним председником општине Прњавор Немањом Васићем, 5. 4. 2025.

резервног састава милиције, непрекидно а посебно ноћу. У околини моста уклонити све растиње. Команда ТО организује преко својих јединица физичко и инжињеријско обезбјеђење МЕС-а од евентуалних диверзантских дејстава и ненамјенског отуђивања”.²⁰ Чети ТО из Доњих Вијачана истог дана издата је наредба да обезбјеђује хидроакумулациону брану у селу Дренова, складиште експлозива, као и мостове код Кузмановића баре и Качара.²¹ Јединице Територијалне одбране месних заједница, које су зависно од величине села биле груписане у водове и чете, крајем септембра и почетком октобра изводиле су бојева гађања.²² Општински штаб Територијалне одбране донео је средином новембра одлуку о формирању одељења Војне полиције. У међувремену је извршена процена угрожености територије општине Прњавор и издато наређење о појачаним мерама физичког обезбјеђења објеката на њеној територији.²³ Када су хрватске снаге покренуле велике офанзивне акције према српским положајима у Западној Славонији, током новембра и децембра 1991, десетине хиљада српских цивила нашло се у избеглиштву. Многи међу њима пронашли су привремено уточиште у БиХ, где још увек није било ратних сукоба, а само прњаворска општина прихватила је девет хиљада Срба који су остали без крова над главом. Готово сви до једног били су примљени у српским кућама, а њихово збрињавање није представљало претерану потешкоћу имајући у виду да је привреда и даље несметано функционисала.²⁴ Међутим, нагли прилив толиког броја избеглица изазвао је узнемиреност међу мештанима свих националности, који су страховали да ће слична судбина задесити и становнике Босне и Херцеговине. Многи радници који су пре рата били привремено запослени у државама западне Европе настојали су да извуку своје чланове породице из Прњавора због опасности од надолazeћих сукоба.²⁵ Општина Прњавор се на тај начин налазила у све сложенијој ситуацији, упркос томе што оружани сукоби још увек нису захватили БиХ.

²⁰ Општински штаб Територијалне одбране, пов.број: 01/188-4 од 21. 9. 1991; документ у дигиталној архиви аутора.

²¹ Општински штаб Територијалне одбране, пов.број: 01/188-4-1 од 21. 9. 1991, документ у дигиталној архиви аутора.

²² Распоред гађања јединица ТО општине Прњавор, бр. 01-197-2; документ у дигиталној архиви аутора.

²³ Реферисање команданта 1.лпбр Прњавор потпуковника Владе Живковића, 2. 10. 1993; документ у дигиталној архиви аутора.

²⁴ МКСЈ, сведочење Немање Васића, 11. 10. 2005.

²⁵ О. Раилић, *н. д.*, 128.

Формирање Другог одреда Територијалне одбране

Први сукоб између српских и хрватских оружаних формација на простору Босне и Херцеговине догодио се у Броду 3. марта 1992, када су непријатељске снаге успеле да заузму већи део насељеног места. Убрзо након тога формирана је 101. босанскобродска бригада од локалних мештана хрватске и делимично муслиманске националности. У време трајања операције Коридор '92, бројно стање поменуте бригаде износило је око 3.000 бораца.²⁶ Након заузимања Босанског Брода хрватске снаге наставиле су напредовање у правцу Дервенте. Избијање оружаних сукоба на подручју суседне општине довело је до непосредне угрожености Прњавора. Непријатељско напредовање на овом правцу требало је да заустави 327. моторизована бригада (мтбр), која је по формацији бројала 5.000 припадника. Међутим, када је спроведена мобилизација јединице, на зборном месту појавило се свега 340 људи.²⁷ За то време одред прњаворске ТО налазио се у Западној Славонији, где је морао да остане стациониран све до доласка мировних снага Уједињених нација. Сагледавајући напредовање муслиманско-хрватских снага према Дервенти и процењујући угроженост сопствене територије, Општински штаб Територијалне одбране Прњавора, у договору са цивилним властима, донео је одлуку о поседању положаја дуж рубних делова општине. Рејонски штаб Шибовска тада је преформиран у Други одред ТО. За команданта одреда постављен је капетан Витомир Ђурђевић, а за његовог заменика капетан Срећко Аулић. Одреду се прикључила и једна пешадијска чета из Трстенаца, која је до тада била у саставу 327. мтбр, док је 24. априла добио појачање у виду пешадијске чете месне заједнице Поточани. Са придодатим снагама Други одред бројао је укупно 750 бораца.²⁸ Припадници одреда изашли су 24. марта на положаје дуж границе са дервентском општином, поседајући линију Пјеваловац – Симића брдо – Агићи. Датум превентивног изласка одреда данас се обележава као дан одбране града Прњавора.²⁹

²⁶ Jerko Zovak, *Rat u Bosanskoj Posavini 1992*. Slavonski Brod: Grad Slavonski Brod i Posavska hrvatska, 2009, 253.

²⁷ Интервју аутора са Владом Живковићем.

²⁸ S. Tomić, *Borbeni put Prve prnjavorske lake pješađijske brigade*, 5.

²⁹ O. Раилић, н. д., 136

Карта 2: Обострани распоред снага 24. 3. 1992.

У Дервенти се налазило велико војно складиште Југословенске народне армије „Рабић”. Наоружање из складишта требало је хитно евакуисати како не би завршило у непријатељским рукама, јер су хрватске снаге биле распоређене надомак самог града. Генерал-потпуковник Владимир Вуковић издао је још 8. марта упозорење команданту 2. војне области због опасности од напада на објекат „Рабић” и касарну у Дервенти. Према његовим проценама, у складишту се чувало између четири и осам хиљада комада пешадијског оружја и велика количина муниције.³⁰ Начелник штаба 327. моторизоване бригаде потпуковник Љубомир Обрадовић контактирао је са властима прњаворске општине, тражећи да обезбеде шлепере и упуте јединице Територијалне одбране према Рабићу.³¹ Евакуација складишта извршена је током ноћи око 26. марта 1992,³² да би потом велика коли-

³⁰ Команда 5. корпуса, оп. ствр. пов. број 232-1 од 8. 3. 1992 (ICTY архива).

³¹ Изјаву аутору дао ратни председник општине Прњавор Немања Васић, 14. 7. 2025.

³² Stjepan Šiber, *Prevare, zablude, istina: ratni dnevnik 1992*. Sarajevo: Rabić, 2000, 33.

чина оружја била премештена у рејон рибњака код Прњавора. Према извештају команданта 2. војне области генерал-пуковника Милутина Кукањца, из складишта „Рабић” извучено је 9.930 цеви и преко 200 тона муниције.³³ Део пренетог наоружања употребљен је за снабдевање Другог одреда ТО, тако да су прњаворски борци располагали најмодернијим аутоматским пушкама ЈНА, уместо дотадашњих М48, које су чиниле стандардно наоружање јединица Територијалне одбране.³⁴ Хрватске снаге су истог дана, 26. марта, успеле да ставе у окружење једну чету из састава 327. мтбр, која се тада налазила на Кострешу. Други одред добио је наређење од претпостављене команде да хаубицама 122 мм дејствује по Липицама, Челаруши и Кораћу, како би пружили подршку у извлачењу јединице са Костреша.³⁵ То је био први борбени задатак новоформираног одреда Територијалне одбране. Истог дана извршен је масакр над српским цивилима у селу Сијековцу код Брода. Хрватске снаге ликвидирале су деветоро Срба из овог села, а само у породици Зечевић убијени су отац Јово и његова три сина – Милан, Петар и Васа.³⁶ Због ратних околности није било могуће да се жртве сахране у родном Сијековцу, па су тела пострадалих чланова породице Зечевић пренета у село Смртићи, на подручју општине Прњавор, где је 30. марта одржана сахрана. Сахрани је присуствовало преко 1.000 мештана, а ратни председник општине Немања Васић сматра да је тај догађај нарочито утицао на уливање страха међу српским становништвом Прњавора.³⁷

Борбена дејства на дервентском ратишту попримала су све жешћи интензитет. Други одред прњаворске Територијалне одбране напао је 8. априла хрватске положаје на Марковцу, при чему су убијена два непријатељска војника, а двојица заробљена. Нови пешадијски напад на Марковац и Павлово брдо, којем је претходила јака артиљеријска припрема, изведен је 15. априла. Циљ деловања српских снага било је „овладавање првом линијом одбране према Бијелом брду и пресецање комуникације Бијело Брдо – Босански Ду-

³³ Закључци из процене стања на подручју БиХ у зони одговорности 2.ВО, март 1992 (ИСТУ архива).

³⁴ Како је јединица добила ново наоружање, старе пушке Територијалне одбране дате су Осињској бригади која је у то време формирана. Интервју са Владом Живковићем.

³⁵ S. Tomić, *Borbeni put Prve prnjavorske lake pješađijske brigade*, 5.

³⁶ *Атлас злочина над Србима током Одбрамбено-отаџбинског рата I*. 1992. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, (2022), 31.

³⁷ МКСЈ, сведочење Немање Васића, 10. 10. 2005.

боцац.”³⁸ Међутим, непријатељ се на овим положајима добро утврдио и након што је рањено девет припадника Другог одреда акција је прекинута. Команда Општинског штаба Територијалне одбране премешта се у Горње Палачковце. На ново командно место 30. априла долазе високи официри 5. корпуса ЈНА – пуковник Бошко Келечевић, пуковник Драгослав Ђуркић, потпуковник Бошко Миџић, пуковник Станко Балтић, пуковник Милан Томовић и потпуковник Никола Кајтез. У команди штаба ТО разрадили су план оперативних дејстава на дервентском ратишту, док су од јединица које су биле распоређене на овом правцу формирали тактичку групу.³⁹ У то време линија раздвајања између српских и хрватских снага кретала се путањом Босански Дубочац – Вакуф – Марковац – Беглуци – река Укрина – Касарна – Поточани – Кукавица – Доња Бишња – кота 204.⁴⁰ На овом простору деловале су 101. босанскобродска и 103. дервентска бригада Хрватског вијећа одбране, али је у самом граду Дервенти такође била распоређена прва бојна 111. ријечке бригаде Хрватске војске.⁴¹ У дневном извештају хрватских снага од 2. маја 1992. наводи се: „На подручју Дервенте, четници су пробили прву црту обране код с. Вакуф, па су се бранитељи повукли у рејон с. Бијело Брдо. Упућене су протуоклопне скупине из Босанскобродске бригаде у помоћ”.⁴² Српске снаге су потом извеле нови напад на Бијело Брдо, али су претрпеле тешке губитке – пет страдалих и 43 рањена борца.⁴³

Повлачење ЈНА и формирање Војске Републике Српске

Током 29. фебруара и 1. марта 1992. одржан је референдум о независности БиХ, на коме су се претежно изјашњавали Муслимани и Хрвати, док га је српски народ бојкотовао. Како су апсолутну већину у општини Прњавор чинили Срби, било је очекивано да ће одазив на референдум бити доста слаб. Према подацима које је саопштила Српска демократска странка, у Прњавору је излазност износила свега 6–7%, док је Општинска комисија за референдум саопштила

³⁸ S. Tomić, *Borbeni put Prve prnjavorske lake pješadijske brigade*, 5.

³⁹ Исто, 6.

⁴⁰ J. Zovak, *n. d.*, 88–89.

⁴¹ Исто, 88–89.

⁴² Исто, 203.

⁴³ S. Tomić, *Borbeni put Prve prnjavorske lake pješadijske brigade*, 6.

да је гласало 24% бирача.⁴⁴ Одлуком Европске заједнице да призна независност Босне и Херцеговине, 6. априла 1992, почели су да се врше велики притисци да ЈНА напусти њену територију. После проглашења устава Савезне Републике Југославије, која се састојала само из Републике Србије и Црне Горе, снаге ЈНА добиле су наређење 11. маја да се повуку из БиХ.⁴⁵ Након што је већ била принуђена да измести своје јединице из Словеније и Хрватске, Југословенска народна армија поново долази у ситуацију да мора да се повуче – овога пута у Србију и Црну Гору. Генерал Ратко Младић, који је 5. маја постављен на место команданта 2. војне области,⁴⁶ одлуку о повлачењу ЈНА коментарисао је следећим речима: „Видим да смо препуштени сами себи и својој судбини и нема друге већ да почнемо да стварамо своју војску.”⁴⁷ Имајући у виду да су хрватски и муслимански народ већ увелико имали организоване војне формације, одласком ЈНА⁴⁸ постало је неопходно да Срби формирају своју војску како не би остали незаштићени. На седници Народне скупштине Српске Републике БиХ, одржане 12. маја 1992. у Бањалуци, донета је одлука о стварању Војске Српске Републике БиХ, која од 12. августа 1992. носи назив Војска Републике Српске (ВРС). За команданта главног штаба постављен је генерал-потпуковник Ратко Младић.⁴⁹

⁴⁴ О. Раилић, *н. д.*, 134.

⁴⁵ Душан Кукобат и Бојан Димитријевић, *2. крајишки корпус Војске Републике Српске*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022, 33.

⁴⁶ Винко Пандуревић, *Рат у Босни и Херцеговини и стварање Војске Републике Српске*. Београд: ИГАМ, 2015, 130.

⁴⁷ Бојан Димитријевић, *Командант: Војнички пут генерала Ратка Младића*. Београд: Вукотић Медиа, 2018, 47.

⁴⁸ Односно људства које је рођено ван територије БиХ.

⁴⁹ *Исто*, 55.

www.military.com

Слика 1: Амблем мотајичког батаљона

Наредног дана издато је наређење о формирању 27. дервентске моторизоване бригаде ВРС. Иначе, некадашња 327. мтбр налазила се у саставу 17. „тузланског” корпуса ЈНА, те се приликом избијања ратних дејстава на подручју Посавине нашла у нарочито тешком положају, одсечена од свог матичног корпуса.⁵⁰ Новоформирана 27. дервентска бригада била је претпочињена Првом крајишком корпусу ВРС, чије се седиште налазило у Бањалуци. Како је Други одред ТО Прњавора већ дуже од месец дана изводио координисана борбена дејства са 327. мтбр на дервентском ратишту, донета је одлука да се и он нађе у саставу бригаде. Одред је том приликом прерастао у 1. моторизовани батаљон 27. дервентске мтбр, у народу препознатљивом под именом Мотајички батаљон.

⁵⁰ Интервју аутора са Владом Живковићем.

Слика 2: Амблем прњаворске лаке пешадијске бригаде

Наредба о формирању Прве прњаворске лаке пешадијске бригаде стигла је од команданта Првог крајишког корпуса генерал-мајора Момира Талића 26. маја 1992. године. На чело бригаде постављен је дотадашњи командант Територијалне одбране Прњавора капетан 1. класе Владо Живковић. Основу за формирање прњаворске бригаде чинили су Први одред ТО, који је постојао још од мобилизације 18. септембра 1991, као и јединице ТО месних заједница груписаних у преостала три рејонска штаба (Прњавор, Поточани и Доњи Вијачани), који су на располагању имали 1.350 војних обвезника.⁵¹ Доласком јединица УНПРОФОР-а у Западну Славонију, током јуна 1992. године, први одред Територијалне одбране вратио се у матичну општину. За непуних девет месеци које су провели у Западној Славонији одред је имао четири лакше рањена, четири теже рањена и три погинула припадника. Борци су се вратили у Прњавор 15. јуна, да би том приликом одред био преформиран у Први батаљон лаке прњаворске бригаде. На место команданта Првог батаљона постављен је капетан 1. класе Живојин Кузмановић. Други батаљон је тада већ био формиран, претежно од војних обвезника са подручја Вијачана и осталих села која гравитирају том подручју. По формирању Другог батаљона, 6. јуна 1992, у његов састав такође улази пешадијска чета месне заједнице Поточани, која је до тада учествовала у борбеним

⁵¹ S. Tomić, *Borbeni put Prve prnjavorske lake pješadijske brigade*, 6.

дејствима на дервентском ратишту као део Другог одреда.⁵² За команданта Другог батаљона постављен је капетан 1. класе Немања Сегих. У селу Церовица 28. јуна долази до формирања и Трећег пешадијског батаљона, за чијег команданта је постављен капетан 1. класе Ратко Десић.⁵³ На тај начин Прва прњаворска бригада ВРС коначно је била формирана у пуном саставу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Атлас злочина над Србима током Одбрамбено-отаџбинског рата I 1992. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022.

Димитријевић, Бојан. *Командант: Војнички пут генерала Ратка Младића*. Београд: Вукотић Медиа, 2018.

Димитријевић, Бојан. *Оклопне јединице ЈНА 1945–1992*. Нови Сад: Архив Војводине; Београд: Институт за савремену историју, 2024.

Грабовац, Марко. Интервју, Брод, Република Српска, 27. август 2023.

Васић, Немања. Интервју, Прњавор, Република Српска, 5. април 2025.

Живковић, Владо. Интервју, Прњавор, Република Српска, 5. април 2025.

Илић, Драгослав, Марко Јанковић, Милена Михаљевич, Борис Радаковић, Предраг Лозо, Мирко Цвијановић, Неђо Малешевић, Душан Павловић и Јовица Рудић. *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2018.

Кукобат Душан и Бојан Димитријевић. *2. крајишки корпус Војске Републике Српске*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022.

MKSJ. IT-00-39 Крајишник: Svedočenje Nemanje Vasića, 2005.

Пандуревић, Винко. *Рат у Босни и Херцеговини и стварање Војске Републике Српске*. Београд: ИГАМ, 2015.

Раилић, Остоја. „Општина Прњавор од 18. новембра 1990. до 24. марта 1992. године”. *Српски историјски часопис*, год. 2, бр. 2 (2019): 121–139. DOI 10.7251/SIC0219121R (приступљено 12. јула 2025).

⁵² Исто, 6–7.

⁵³ Srđan Tomić, Formiranje 1. lpbr Prnjavor (доступно на: <https://lpbr-prnjavor.info/formiranje-1-prnjavorske-1-lpbr/>, приступљено 15. 7. 2025).

Tomić, Srđan. *Borbeni put prve prnjavorske lake pješadijske brigade*. 1997. <https://lpbr-prnjavor.info/wp-content/uploads/2019/08/borbeni-put-korekcija.pdf> (приступљено 12. јула 2025).

Tomić, Srđan. *Formiranje 1. lpbr Prnjavor*. LPBR Prnjavor <https://lpbr-prnjavor.info/formiranje-1-prnjavorske-1-lpbr/> (приступљено 15. јула 2025).

Tomić, Srđan. *Ratni put odreda TO*. LPBR Prnjavor. <https://lpbr-prnjavor.info/ratni-put-odreda-to/> (приступљено 13. јула 2025).

Zovak, Jerko. *Rat u Bosanskoj Posavini 1992*. Slavonski Brod: Grad Slavonski Brod i Posavska hrvatska, 2009.

Šiber, Stjepan. *Prevare, zablude, istina: Ratni dnevnik 1992*. Sarajevo: Rabić, 2000.

Nemanja Vasić

Zemun Grammar School

Belgrade, Republic of Serbia

E-mail: vasiccinema@gmail.com

Territorial Defense of the Municipality of Prnjavor, September 18, 1991 - May 26, 1992

(Summary)

The Territorial Defense (TO) of the Municipality of Prnjavor was first mobilized on September 18, 1991, following the outbreak of armed conflict in Western Slavonia. The Prnjavor TO detachment successfully crossed the Sava River and engaged in combat operations in the Okučani area, where it remained until the arrival of UNPROFOR peacekeeping forces in June 1992. Meanwhile, hostilities spread to Bosnia and Herzegovina, with Croatian forces occupying Bosanski Brod and advancing toward Derventa. In response, the municipal leadership of Prnjavor ordered the preemptive deployment of TO forces toward Derventa to prevent further enemy advances. After the withdrawal of the Yugoslav People's Army (JNA) from Bosnia and Herzegovina, the Army of the Republic of Srpska (VRS) was formed in May 1992. At that time, the Second TO Detachment of Prnjavor was integrated into the newly established 27th Motorized Brigade, while the First TO Detachment, which had returned from Western Slavonia, along

with local TO units, formed the 1st Prnjavor Light Infantry Brigade of the VRS.

KEY WORDS: *Prnjavor, Territorial Defense, Yugoslav People's Army, Army of the Republic of Srpska*

Документи

УДК: 355.257.7:929 Матић А.
94(497.11)“1915“
COBISS.SR-ID 180549897
DOI број: 10.5937/vig2501179N

Језик рада: Српски
Примљен: 01.07.2025.
Прихваћен: 17.11.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Момир Н. Нинковић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране
Београд, Република Србија
E-mail: momirninkovic22@gmail.com

ТРИ СВЕДОЧАНСТВА О БЕКСТВУ РЕЗЕРВНОГ ПОТПОРУЧНИКА АНДРЕ МАТИЋА ИЗ АУСТРОУГАРСКОГ ЛОГОРА ГРЕДИГ

АПСТРАКТ: У раду су приређена за објављивање и сагледана у одговарајућем контексту три сведочанства о бекству резервног потпоручника Андре Матића из логора Гредиг. Први документ представља изјаву коју је А. Матић у марту 1917. дао у Посланству у Берну убрзо после бекства. Друго сведочанство чине прибележена казивања А. Матића која су у октобру 1929. године, у три наставка, објављена у дневном листу Време. Последње, треће (најопширније и најпотпуније) сведочанство представља мемоарски текст који је А. Матић 1937. написао за часопис Удружења резервних официра и ратника Ратнички гласник. Реч је о упечатљивим и корисним историјским изворима који са доста детаља сведоче о начину на који је током Првог светског рата планирано и извршено једно бекство из логора. Рад представља прилог проучавању „логорашког искуства“ српског народа током Првог светског рата, са нагласком на питању бекства српских заробљеника из логора, што је тема која до сада није привлачила већу пажњу историчара. Осим тога, рад

представља и користан прилог проучавању живота заробљених српских официра у логору Гредиг.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Први светски рат, Краљевина Србија, Аустроугарска, логор, Гредиг, официр, бекство.*

Логорашко искуство српског народа представља важан део националне историје. На значај те тематике на упечатљив начин скренуо је пажњу Жарко Видовић (1921–2016) својим аутентичним погледом на Србе као „логорашку нацију”. Тај бивши логораш који је током Другог светског рата прошао кроз затвор у Сарајеву, Јасеновац, те живот у логору и принудни рад у Норвешкој, на основу личног искуства – свог „логорашког доживљаја рата” – изнео је такво становиште пишући о Вукашину Мандрапи (Светом Вукашину Јасеновачком), кога је познавао и за кога је сматрао да представља парадигматичну личност новије историје српског народа. Наводећи да су, споља посматрано, Срби „народ чију историју обележава логор (а не ’устанци’ и ’победнички ратови’)”, Ж. Видовић истиче: „Зато о повести Срба треба – поред четничког, устаничког, партизанског или ратничког и побунничког, у сваком случају митоманског искуства и суда – треба саслушати и проучити *искуство логорашко*, да бисмо то искуство уградили у нашу веру, душу, у виталност заједнице!”¹ Не улазећи овом приликом у детаље ширег гледишта Ж. Видовића о Србима као „логорашкој нацији” (под том синтагмом није подразумевао само логоре као институције), овде је важно да истакнемо његово стављање нагласка на ту тематику, позивање на пажљиво проучавање и промишљање логорашког искуства и његово уграђивање у српски национални идентитет.

Осим патњи и страдања које су Срби доживели у логорима, у прилог важности ове тематике говоре и одређени континуитети. Практично читав српски 20. век испресецан је и изранављен логорима, почевши од масовног интернирања са којим су се Срби суочили у освит „кратког 20. века”: од Арада, Болдогасоња, Добоја,

¹ Жарко Видовић, *Историја и вера*, приредио Матеј Арсенијевић (Београд: Завод за унапређење образовања и васпитања, 2009), 17.

Нађмеђера, Нежидера, Шопроњека... у Првом светском рату; преко Јасеновца, Јадовна, Бањице, Дахауа, неколико логора за децу (Јас-требарско, Сисак, Горња Ријека) и низа других концентрационих, радних логора и „фабрика смрти” у наредном светском сукобу; до Лоре, сарајевских логора, Високог, Лапушника, Малишева и низа затвора и логора у којима су држани деведесетих година прошлог столећа. Континуитети се понекад симболично огледају и у истом месту логора у којима су боравили Срби током два светска сукоба (Маутхаузен, Добој), или кроз оне људе који су као логораши про-живели и Први и Други светски рат (Гаврило Дожић, на пример). Још један од разлога због којих је значајно истраживање логораш-ког искуства је то што се у данашње време на Западу прећуткују српска страдања у логорима током два светска рата.² Наспрам тога, испољила се сасвим супротна тенденција: током ратних су-коба деведесетих година 20. века дошло је до „врхунца злоупотре-бе стереотипа о логорима” у пропаганди, на тај начин што је извршено „поистовећивање објеката које је српска страна у рату користила за прикупљање и држање заробљених војника и цивил-ла противничких страна са нацистичким ’млиновима за кости’”. Представљање Срба као „злих момака” и поређења са нацистич-ком Немачком и Аушвицом имало је за циљ, пре свега, оправда-вање политике која је према њима тада вођена.³ Осим тога, так-ва пракса могла је да послужи и за релативизовање нацистичких злочина из Другог светског рата, релативизовање Аушвица, Ма-утхаузена, Дахауа и других „фабрика смрти”.⁴

Када је о истраживању логорашког искуства српског на-рода током првог светског сукоба реч, треба нагласити да је оно

² Пишући о контроверзној књизи немачког историчара Холма Зундхаусена *Историја Србије од 19. до 21. века*, професор Ђорђе Станковић (1944–2017) скренуо је пажњу на то питање. Осврнувши се критички на одсуство података о страдању Срба у аустроугарским, немачким и бугарским логорима („страстишта о којима нема ни речи”) током Првог светског рата, Ђ. Станковић истиче: „Уважени професор више би допринео свом и српском народу да је истражио и објавио обимну књигу о концентрационим логорима у Ашаху, Нађмеђеру, Маутхаузену, Болдогасоњу, Рабсу, Нежидеру, Цегледу, Дрозендорфу, Карлштајну, Араду, Паксу, Лопроњу, Собошлоу, Браунау, Гросау, Милчину, Кенигсбрику, Демеђеру, о шест логора у околини Софије, Копали итд.” (Ђорђе Станковић, „Двојно књиговодство смрти”, Печат, бр. 106, 19. 3. 2010, 8–11.)

³ Горан Милорадовић, „Концентрациони логори (историја феномена масовне изолације)”, *Историјске свеске*, бр. 3, 15. март 2014, 47.

⁴ Милош Ковић, Упоришта. Чланци, интервјуи и беседе (Београд: Catena mundi, 2016), 96.

важно и због значајног места које Велики рат заузима у националном идентитету Срба.⁵ У вези са тим, није на одмет напоменути и да је масовно умирање Срба у логорима широм Аустроугарске, Немачке, Бугарске и Турске током Великог рата важно изучавати и због тога што сећања на заједничка страдања, на „зла која су заједнички претрпљена“, представља јако везивно ткиво једне нације. Како каже Ернест Ренан: „националне туге више вреде од три[j]умфа“, „заједничка патња више сједињава него заједничко уживање“.⁶ Стогодишњица Великог рата представљала је снажан подстицај за проучавање низа тема у вези са тим ратним сукобом који је умногоме обликовао читав 20. век и покренуо процесе чије последице и данас осећамо. Међу темама о којима данас знамо доста више него у периоду који је претходио стотој годишњици од почетка Првог светског рата, налази се и логорашко искуство српског народа. Од 2014. наовамо објављено је више репринт издања старих књига из међуратног периода, штампана су друга, допуњена издања појединих монографија, преведено је неколико радова страних историчара и појавио се већи број квалитетних нових истраживања.⁷ Иако су границе научног знања о логораш-

⁵ Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009* (Београд: Институт за савремену историју, 2014), 12; М. Ковић, *Једини пут. Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године* (Београд: Филип Вишњић, 2016), 9–11; Исти, *Упоришта*, 159.

⁶ Ернест Ренан, *Шта је нација?* (Београд: Српска национална омладина, 1907), 34.

⁷ Владислав Пандуровић, *Српска писма из светског рата 1914–1918* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2014); Стеван Бугарски, *С(п)оменик Словена војника, заробљеника и интернираца умрлих на садањој територији Румуније 1914–1918* (Нови Сад: Прометеј, 2014); *Радови Међународног научног скупа Арадска тврђава – логор за српске интернирце у Првом светском рату, Арад, 12–13. септембар 2014*, приредили Стеван Бугарски и Љубомир Степанов (Темишвар: Савез Срба у Румунији, 2014); Љубомир Степанов, „Арадска тврђава – логор за интерниране Србе током Првог светског рата“, *Зборник радова са Међународне конференције Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату*, Нови Сад, 29–30. октобар 2014, уредили Драгана Ћираковић и Мирослав Јаћимовић (Нови Сад: Архив Војводине, 2014), 252–265; Мара Шовљаков, „Деценија страдања др Валеријана Прибићевића: велеиздајника, грешника и интернирца (1908–1918)“, *Споменица историјског архива „Срем“*, бр. 13, 2014, 73–91; Иста, „Визитација српског војног свештеника Аустроугарске војске Германа Бошковића 1917. у војним логорима и болницама Царевине“, *Споменица историјског архива „Срем“*, бр. 13, 2014, 143–156; Ласло Варга, *Царски и заробљенички логор и гробље у Нађмеђеру (1914–1918)* (Нови Сад: Прометеј; Трнава: Удружење Срба у Словачкој; Београд: Радио-телевизија Србије, 2015); *Споменица посвећена мученицима и жртвама добојске интернације из Свјетског рата 1915/16. г. (приликом освешћења спомен-цркве и спомен-костурнице у Добоју дана 18. септембра 1938. г.)*, приредио Радован Пилиповић (Београд: Барипринт; Бијељина: Српска православна епархија зворничко-тузланска; Добој: Српска православна црквена

општина, 2015); Милован Пизари, „Бугарски злочини у Србији”, *Лексикон Првог светског рата у Србији*, уредили Станислав Сретеновић и Данило Шаренац (Београд: Институт за савремену историју; Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић”, 2015), 239–240; Љубодраг Поповић, „Интернирање из Србије”, *Исто*, 245–247; Далибор Денда, „Српски заробљеници Централних сила”, *Исто*, 345–347; Исти, „Српски ратни заробљеници у Великом рату”, у: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, уредили Срђан Рудић и Миљан Милкић (Београд: Историјски институт; Институт за стратегијска истраживања, 2015), 269–289; Исти, „Српски ратни заробљеници у Бугарској 1915–1918”, у: *Године које су промениле свет. Први светски рат у историји и историографији. Зборник радова са Међународног научног скупа, Андрићев институт 28–30. јун 2018*, уредник Мирослав Перишић (Андрићград: Андрићев институт, 2019), 191–203; Исидор Ђуковић, *Нађмеђер. Аустроугарски логор за Србе 1914–1918* (Нови Сад: Прометеј; Братислава: Удружење Срба у Словачкој; Београд: Радио-телевизија Србије, 2016); И. Ђуковић, Ненад Лукић, *Нежидер. Аустроугарски логор за Србе 1914–1918* (Београд: Историјски архив Београда, 2017); Н. Лукић, Валтер Менцел, „Попис умрлих Срба у логору Шопроњек/Некенмаркт 1915–1918. године”, *Годишњак за истраживање геноцида*, 8/2016, 15–69; Н. Лукић, *Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата. Пописи умрлих у логору Болдогасон/Фрауенкирхен 1914–1918* (Београд: Удружење грађана „Зелени Железник”, 2017); Н. Лукић, „Аустроугарски логор Цеглед, попис умрлих интернираца 1914–1918. године”, *Годишњак за истраживање геноцида*, 10/2018, 9–34; Н. Лукић, Милан Тлачинац, *Срби заробљеници у немачким логорима 1915–1919. године. Попис умрлих* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2021); Н. Лукић, „Попис умрлих војника и цивила из Краљевине Србије у логору Кењермецо у Мађарској 1914–1919”, *Годишњак за истраживање геноцида*, 1/2023, 15–37; Ненад Лајбеншпергер, Владимир Џамић, Ана Радованац Живанов, „Српски меморијали Првог светског рата у Чешкој и Словачкој”, *Саопштења*, XLVII/2015, 253–292; Н. Л. Лајбеншпергер, Ивана Т. Ранковић Миладиновић, „Гробља, гробови и костурнице српских војника и цивила из Првог светског рата у Аустрији”, *Саопштења*, L/2018, 367–390; Н. Л. Лајбеншпергер, „Гробља и костурнице српских војника из Првог светског рата у штајерском и тиролском делу Аустрије”, *Саопштења*, LI/2019, 155–179; Душан Топаловић, „Рад шведске дипломатије на заштити интереса Краљевине Србије у Турској у другој половини Првог светског рата”, *Архив*, 1–2/2016, 90–116; Гордана Илић Марковић, „Живео рат! Узвик који значи исто што и: Живела смрт! Српски цивилни и војни заробљеници Великог рата у логорима Аустроугарске монархије”, у: *Године које су промениле свет. Први светски рат у историји и историографији*, 205–236; Ista, „World War I's Boards That Meant Life: The Theatre of Serbian Soldiers and Prisoners of War”, *TheMA: Open Access Research Journal for Theatre, Music, Arts*, VIII (1–2)/2019, 26–34, 37; Иста, „У потрази за једном причом из заробљеништва – Павле Паја Предраговић у Ашаху на Дунаву”, у: *неМИРНА књижевност, култура, идеологија. Зборник радова посвећен Весни Матовић*, уредиле Татјана Јовићевић и Драгана Грбић (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2022), 235–245; Оливера Делић, *Нестали српски ратни заробљеници и интернирани цивили. Сабирни логор у Сремској Митровици (1915–1916)* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2019); Павле Станојевић, *Столеће заборав. Пописи Срба интернираца умрлих у арадском логору 1914–1916. године* (Београд: Архив Србије, 2018); Исти, *Столеће заборав. Пописи Срба интернираца умрлих у арадском логору 1914–1916. године, Друго, допуњено издање* (Нови Сад: Архив Војводине, 2019); *Документи о умирању Срба заточеника у Арадском логору 1914–1915 (1916) године*, 1, приредили Стеван Бугарски и Божидар Панић (Нови Сад: Платонеум, 2016); Henri Habert, *Iza bodljikave žice. Po kazivanjima izbeglih Srba* (Beograd: ARIUS; Ambasada Kraljevine Holandije, 2018); Tatjana Vendrig, Fabian Vendrig, Džon M. Stinen, *Srpski vojnici umrli u Holandiji 1917–1919*, (Požarevac: Udruženje potomaka ratnika 1912–1920, 2018); Исти, *Српски војници умрли у Холандији 1917–1919* (Горњи Милановац: Музеј рудничко-такоовског краја; Пожаревац: Удружење потомака ратника 1912–1920, 2019); *Арад 1914–1918. Некад и сад*, приредио Славољуб Стојадиновић Регрут (Београд: Просвета, 2018); Небојша Кузмановић, *Нађмеђерска долина смрти Риста Ковјанића* (Нови Сад: Прометеј; Братислава: Удружење Срба у Словачкој; Београд: Радио-телевизија Србије, 2016); Исти,

ком искуству Срба током Великог рата у последње време видно померене, бекства заробљеника и интернираца су једно од питања којима у историографији (ни у старијим, нити у новијим истраживањима) није посвећена већа пажња. Историчари су се тог питања дотицали углавном успутно, у склопу обраде ширих тема.⁸ Како би се логорашко искуство српског народа у Првом светском рату могло што потпуније сагледати, потребно је детаљније истражити и ту тематику. Овим текстом желимо научну и ширу јавност да упознамо са три сведочанства о бекству једног српског официра, резервног потпоручника Андре Матића, из аустроугарског логора Гредиг, који се налазио недалеко од Салцбурга. Шире посматрано, текст представља и скроман прилог проучавању живота заробљених српских официра у логору Гредиг, што је тема која, такође, није привлачила већу пажњу историчара.

*

Током Првог светског рата у логору Гредиг били су смештени заробљеници из Руске Империје, Краљевине Италије, Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе.⁹ Без обзира на релативну наци-

Наћмеђер. Епонеја српског страдања (Нови Сад: Архив Војводине; Прометеј; Братислава: Удружење Срба у Словачкој, 2020); *Спомен жртве. Маутхаузен 1914–1918*, уредник Гајо Гајић (Београд; Линц; Беч: Издавачка кућа Епархије аустројско-швајцарске Свети Висарион Сарајски, 2023).

⁸ Бранко Джорджевич, „Българската прогресивна и демократична общественост в защита на военнопленници и интернирани сърби в България през 1915–1918 г.“, *Балкански проучвания XX век, Studia balcanica*, 6/1972, 199; И. Ђуковић, *н. д.*, 60–62, 138; Небојша Ђокић, „Борбе за ослобођење Поморавља октобра 1918. године“, *Српска слободарска мисао*, бр. 82/јули–август 2009, 268; Исти, „Ослобођење Крушевца и Поморавља октобра 1918. године“, *Крушевац и околина у Првом светском рату. Тематски зборник*, уредили Момчило Исић и Иван Бецић (Велики Шиљеговац: Удружење „Жупа Загрлата“; Крушевац: Историјски архив, 2018), 14; Rumen Cholakov, *Prisoners of War in Bulgaria during the First World War* (Dissertation, Faculty of History, Cambridge University, April 2012), 47; Д. Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату“, 280–281, 285; Исти, „Српски ратни заробљеници у Бугарској 1915–1918“, 200–201; Л. Варга, *н. д.*, 72–73; Н. Habert, *н. д.*, 14, 19, 21, 25, 29, 30; T. Vendrig, F. Vendrig, Dž. M. Stinen, *Srpski vojnici umrli u Holandiji 1917–1919*, 13–15, 16, 36; Исти, *Српски војници умрли у Холандији 1917–1919*, 16–17, 18, 32; Н. Лукић, М. Тлачинац, *н. д.*, 22–24.

⁹ Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела (МИД), Краљевско-српско посланство у Стокхолму (Пс – Ст), Ф. I, p86/918, Rapport de Messieurs le Colonel Professeur Dr Noyer et le Capitaine Docteur med. Niehans, délégués en Autriche-Hongrie pour la visite des camps de Prisonniers de guerre, internés civils et confinés serbes et monténégrins, Berne, le 8 juillet 1918.

оналну „разноликост“, логор је махом служио за смештај руских заробљеника и интернираца.¹⁰ Због тога што су Руси чинили велику већину заробљеника, локално становништво је током Првог светског рата логор прозвало „руским“, а гробље у које су били сахрањивани логораши и данас зову „руско гробље“.¹¹ Један од заробљених српских официра, резервни поручник Александар Рајић, крајем двадесетих година наводио је да се у логору налазило „око 60.000 руских заробљеника“. Тај број је ипак преувеличан – према подацима из литературе у Гредигу се у појединим тренуцима налазило до 40.000 људи. Већ из наведених бројки јасно је се радило о логору који је био „огroman“ (А. Рајић). Логор се, заправо, састојао од три целине (тзв. логори бр. 1, бр. 2 и бр. 3), које су покривале површину од чак 598.000 квадратних метара. Како је примећено у литератури, током Првог светског рата логор се постепено ширио и претворио у „град средње величине“.¹² Иако је првобитно био „намењен“ за руске заробљенике, аустроугарске власти су током пролећа 1915. „све српске заробљене и интерниране активне и резервне официре“ из различитих логора преместили у „Велики Заробљенички Логор крај Гредига код Салцбурга“. Званично објашњење Беча било је да тај корак представља „контра меру за недостојно поступање према аустро-угарским официрима у Србији“.¹³ Двојна монархија се још 1914. жалила на то да се према заробљеним аустроугарским војницима и официрима у Србији „не поступа према принципима, које је међународно право освештало“, али су на српској страни одбацивали основаност таквих оптужби.¹⁴ Без обзира на околности у којима су били смештени

¹⁰ Н. Л. Лајбеншпергер, И. Т. Ранковић Миладиновић, н. д., 380.

¹¹ *Русские в Австрии*, главный редактор Ирина Мучкина (Вена: Новый Венский журнал, 2009), 80.

¹² А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу“, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4; *Русские в Австрии*, 80–81.

¹³ АС, МИД, Политичко одељење (ПО), Ф. XVIII, досије II, предмет 25, XVIII/182, Немања Томић – Чеди Томићу, 5/18. 5. 1915; Исто, XVIII/183, Телеграм пуковника Радаковића – Министру војном, 15/28. 6. 1915.

¹⁴ АС, МИД, ПО, Ф. XX, досије III, предмет 29, XX/184–186, Вербална нота (Превод), Беч, 18. 11. 1914.

¹⁵ АС, МИД, ПО, Ф. XX, досије III, предмет 29, XX/218–219, Министарство војно – Министарству иностраних дела, 14. 12. 1914.

аустроугарски официри и заробљеници уопште,¹⁶ жалбе и претње Двојне монархије нису престајале,¹⁷ да би напослетку била донета поменути одлука о премештају и груписању српских официра у логор Гредиг.

До краја Првог светског рата Гредиг је остао „једини логор за заробљене српске официре у Аустро-Угарској”.¹⁸ Тамо је – „у сред руског логора” – било изграђено „осам барака” за смештај српских официра.¹⁹ У изворима се може наићи на различите податке о бројности српских заробљеника у Гредигу. А. Матић наводи да се ту налазило „око 200 српских официра”,²⁰ а поменути А. Рајић да их је било „око 280”.²¹ У прилог последњем броју говоре и подаци из докумената с краја 1916. године – милосрдна сестра Марија Николајевич Гоњецкаја, коју је Главна управа руског Црвеног крста овластила да обиђе логоре у Аустроугарској, наводи да су се у Гредигу налазила 282 српска официра.²² На основу података из наредних година видимо да се тај број временом мењао и растао – у једном писму из маја 1918. наводи се да у логору има „10 барака”,

¹⁶ О односу према аустроугарским заробљеницима опширније: Bogumil Hrabak, „Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914–1915. god. i prilikom povlačenja kroz Albaniju”, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 2/1964, 107–204; И. Ђуковић, *Аустроугарски заробљеници у Србији 1914–1915* (Београд: Сигнатуре, 2008); Слободан Ђукић, „Аустроугарски ратни заробљеници у Србији 1914–1915. године”, у: *Први светски рат и Балкан 90 година касније* – тематски зборник радова, ур. Милан Терзић (Београд: Институт за стратегијска истраживања, 2011), 142–147; Д. Шаренац, „Заробљеници српске војске”, *Лексикон Првог светског рата у Србији*, 348–351; Нино Делић, „Аустроугарски војници чешког порекла у српском заробљеништву 1914–1915. Различита искуства и виђења”, у: *Држава и политике управљања (18–20. век)*, одг. ур. Срђан Рудић (Београд: Историјски институт, 2017), 247–278.

¹⁷ АС, МИД, ПО, Ф. XVIII, досије IV, предмет 26, XVIII/314, Краљевско српско министарство иностраних дела – Заробљеничкој команди (Ниш), 23. 3. 1915.

¹⁸ АС, МИД, Српско посланство у Копенхагену (Пс, К), 3/а/918, Societe danoise de la Croix Rouge – Српској легацији (No. 1721), Копенхаген, 2. 10. 1918.

¹⁹ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4.

²⁰ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из официрског заробљеничког логора у Гредигу”, *Време*, 14. 10. 1929, 5.

²¹ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4.

²² АС, МИД, Посланство Краљевине Србије у Петрограду (Пс, П), Ф. VII, Р. 71/1916, Записка Сестры Милосердия М. Н. Гонецкой о положеніи военно-плѣнныхъ сербовъ въ Австро-Венгрии, ноябрь 1916.

а „у свакој по 50 официра”.²³ Осим просте рачунице, према којој је у том тренутку у Гредигу могло да буде смештено око 500 српских официра, из наведеног писма видимо да су у међувремену биле изграђене још две нове бараке, у односу на оних осам које помиње А. Рајић. Према подацима из јула 1918. у Гредигу је било 799 Срба, од којих 608 официра.²⁴ Пошто постоје одређене назнаке да је број српских заробљеника у Гредигу био и знатно већи,²⁵ питање броја логораша завређује додатну пажњу истраживача.

У поређењу са великим бројем других логора, могло би се рећи да су услови у којима су српски официри били смештени у Гредигу били релативно сношљивији, што је последица Хашке конвенције о копненом ратовању (1907) на основу које је требало да заробљени официри имају бољи, повлашћен положај у заробљеништву и засебан смештај у односу на војнике.²⁶ „Од како сам у Гредигу имам неспорно бољу храну и стан” – пише један од заробљених резервних официра у августу 1915.²⁷ „Овде смо сада по баракама али је ипак угодно. Бараке су испреграђиване на мале собице, у свакој собици по два официра. Имамо добре постеље и осталог намештаја што нам треба” – јавља поручник Немања Томић оцу.²⁸ Према сведочењу А. Матића, у собама су се налазила од два до четири официра, а виши официри били су смештени у засебну бараку, у којој је свако имао своју собу.²⁹

²³ В. Пандуровић, н. д., 94.

²⁴ АС, МИД, Пс, К, 3/а/918, *Dänisches Rotes Kreuz (Vertraulich)*, Wien, am 2. Juli 1918.

²⁵ И. Ђуковић, н. д., 39; Н. Лукић, *Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата*, 27.

²⁶ Према подацима из литературе, заробљени официри су у Аустроугарској током првих месеци рата били смештени у хотеле и друге објекте намењене за боравак туриста и гостију. Жалећи се на услове у којима су се налазили аустроугарски официри у Србији, у Бечу су у марту 1915. тврдили да су српски официри боравили у таквој врсти смештаја: „замци, виле, пансиони”. (АС, МИД, ПО, Ф. XVIII, досије IV, предмет 26, XVIII/314, Краљевско српско министарство иностраних дела – Заробљеничкој команди (Ниш), 23. 3. 1915; Verena Moritz, „The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915: The Historiography of Prisoners of War in the Late Habsburg Empire”, in: *1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I (Contemporary Austrian studies, volume 23)*, Editors Günter Bishof, Ferdinand Karlhofer and Samuel R. Williamson, Jr. (Innsbruck: Innsbruck University Press, 2014), 237; Д. Денда, „Српски ратни заробљеници у Бугарској 1915–1918”, 194.)

²⁷ В. Пандуровић, н. д., 67.

²⁸ АС, МИД, ПО, Ф. XVIII, досије II, предмет 25, XVIII/182, Немања Томић – Чеди Томићу, 5/18. 5. 1915.

²⁹ АС, МИД, Краљевско српско посланство у Лондону (ПсЛ), Ф. II, пов. 1586/1917, Саслушање Андре Матића, резервног пешадиског потпоручника 12. пука 1. позива

Међутим, из извора видимо да су постојале и ствари на које су заробљени официри имали примедбе, као и то да су се услови са протицањем времена погоршавали. После груписања српских официра у Гредигу и њиховог смештања „у баракe”, Живко Топаловић је средином јуна 1915. у писму Драгиши Лапчевићу наводио да су здравствене прилике у логору „доста добре”, али је напомињао да је „удобност оскудна”.³⁰ У вези са смештајем у баракама, заробљеници су нарочито стрепели око услова у којима ће провести зиму. „Неће ваљати ако овде дочекамо зиму, јер се по баракама које нису озидане, хладноћа неће моћи издржати” – истицао је један официр.³¹ Пошто су у том крају владале – како видимо из сведочења А. Матића – „јакe”, „велике зиме”, које су повремено биле праћене и са „јаким ветровима и олујама” који су цепали „терисану хартију” на баракама,³² можемо рећи да су поменуте бојазни биле оправдане. У једном тренутку, највероватније 1917. године, део официра је због лошијих услова напустио баракe и заробљеници су пристали да се „збију” у осталим собама, што је довело до тога да у њима није више било само по „2–3 официра”, већ и по „4–5 у прилично малим одајама”. То је требало да буде привремено решење док се не нађу „подесне просторије”, али се читава ствар одужила па су се официри у пар наврата 1918. „тужили” на то.³³

Осим наведеног, треба напоменути да је више заробљеника из Гредига молило рођакe и пријатеље који су се налазили у Француској да им „шаљу хлеба”. Пошто то није била усамљена појава, потоњи су из таквих порука закључивали да заробљеници „или потпуно гладују или се хране хлебом, који се не може јести”.³⁴ На основу изјаве коју је А. Матић дао после бекства, видимо да су проблеми са храном

пребеглог из ропства из логора Groedig bei Salzburg, Берн, 30. 3. 1917.

³⁰ Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата, приредили Властимир Лапчевић и Тома Миленковић (Београд: Народна књига; Институт за савремену историју, 1979), 70.

³¹ В. Пандуровић, н. д., 67.

³² Инж. Андра Матић, „Моје бекство из заробљеничког логора у Гредигу крај Салцбурга”, *Ратнички гласник*, Св. II и III, фебруар–март 1937, 151; Исти, „Моје бекство из заробљеничког логора у Гредигу крај Салцбурга”, II, *Ратнички гласник*, Св. V, мај 1937, 343.

³³ АС, МИД, Пс, К, 3/а/918, Societe danoise de la Croix Rouge – Српској легацији (No. 1721), Копенхаген, 2. 10. 1918.

³⁴ АС, МИД, ПО, Ф. VII, досије I, VII/17, Миливоје Петровић – Министру војном, 13. 8. 1916.

почели да се осећају већ крајем зиме, почетком пролећа 1916.³⁵ Према сведочанству М. Н. Гоњецкаје, заробљени официри су се суочавали и са „материјалном оскудицом”, непоштовањем и „зановетањем” логорске администрације. Једна од ствари за које су сматрали да им може поправити положај и за коју су молили је помоћ при набавци („обнови”) униформе, односно одеће.³⁶ Ипак, када узмемо у обзир све до сада наведено, можемо рећи да су услови живота у Гредигу били приметно бољи него у већини других логора,³⁷ што и не треба да чуди с обзиром на то да је о официрима била реч.

Иако нису у толикој мери били животну угрожени као у осталим логорима,³⁸ извори показују да су заробљеници живели у мучној атмосфери, да им је свакодневица била сива, туробна и суморна.³⁹ „Своје душевно стање које, има дана, кад је тако рећи очајно, неподносимо. Ни читање, које ми је једино разонођење у овим часовима,⁴⁰ некад не вреди.” – наводи у писму један мајор.⁴¹ Други официр пише: „Здрав сам. Не брините за мене. Изгледам врло добро. [...] Али одвојеност од живота и света сатире, и ко зна може

³⁵ АС, МИД, ПсЛ, Ф. II, пов. 1586/1917, Саслушање Андре Матића, резервног пешадишког потпоручника 12. пука 1. позива пребеглог из ропства из логора Groedig bei Salzburg, Берн, 30. 3. 1917.

³⁶ АС, МИД, Пс, П, Ф. VII, Р. 71/1916, Записка Сестры Милосердия М. Н. Гонечкой о положеніи военно-плѣнныхъ сербовъ въ Австро-Венгрии, ноябрь 1916.

³⁷ Упоредити, на пример, са приликама у Нађмеђеру и Нежидеру, где су заробљеници и интернирци масовно умирали: Ристо Ковијанић, *Нађмеђерска долина смрти*. На гробовима 6.000 српских мученика (Братислава: Линографија (Карло Јарон), 1936); Душан С. Кривокапић, *Сећања из нежидерског логора 1914–1918. године и белешке са присилног рада у логорима Бора 1943. године* (Матарушка Бања: Д. Кривокапић; Краљево: Слово, 1976), 25–64; И. Ђуковић, н. д., 46–379; И. Ђуковић, Н. Лукић, н. д., 12–294; Н. Кузмановић, *Нађмеђерска долина смрти Риста Ковијанића*, 30–33, 47–91; Исти, *Нађмеђер. Епopeја српског страдања*, 34–37, 53–97, 219–500; Л. Варга, н. д., 44–77.

³⁸ Током Првог светског рата у логору Гредиг преминула су 24 српска логораша (Н. Лукић, *Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата*, 34, 36). Имена и датуме смрти преминулих војника (20) и цивила (4) пописали су И. Ранковић Миладиновић и Н. Лабеншпергер. Опширније: Н. Л. Лајбеншпергер, И. Т. Ранковић Миладиновић, н. д., 380.

³⁹ Таква расположења и „душевно стање” логораша се, како је у литератури већ примећено, најбоље виде из њихових писама, која откривају „свестрани утицај заробљеништва на душу заробљеног”. (*Русские военнопленные в мировой войне 1914–1918 г.г. Часть I, II, III*, составил Н. Жданов (Москва: Военная Типография Всероглашштаба, 1920), 275–276).

⁴⁰ У настојању да испуни слободно време и избегне „досаду”, А. Матић је пак посезао за „марљивим” учењем италијанског језика (Инж. Андра Матић, „Моје бекство из заробљеничког логора у Гредигу крај Салцбурга”, *Ратнички гласник*, Св. II и III, фебруар–март 1937, 154.)

⁴¹ В. Пандуровић, н. д., 60.

ли се овако дуго издржати. Све је постало нервозно. И ако се, бар у колико је могуће, не измени то [...], а ово се стање продужи знатно, они ће извршити злочин над нама.”⁴² Трећи се у августу 1915. жали супрузи: „Јуче је била тачно година од како су ме од тебе и детета одвојили и слободе лишили. Страшна судбина којој још краја не видим.”⁴³ Коментаришући тадашње време и околности један поручник наводи да су то „дани општег сатирања човечанства”, „црни дани културе”, „дани дивљаштва када је максимална вредност човека и његовог достојанства испод нуле”. „Хришћана нема, јер је први и последњи Хришћанин распет на Голготи”⁴⁴ – додаје он у духу познате мисли Серена Кјеркегора о Исусу Христу као једином хришћанину. У низу писама превладавају тамни тонови, нервоза, депресија, монотонија: „Питах ме како ми се околина допада? Колико ироније. Онолико, колико видим погледом преко плота, лепа је. Но буди уверена да ми је црна, црња но најтамнија ноћ. [...] Ван оградe ни корака. Лепо живимо, исто онако као болесници у топчидерском санаторијуму [...]. Желела би да знаш све о мом животу, та он је тако монотон, тако диван, да бих био сретан да не постоји. Да ми није оних малих невиних анђела, ко зна шта би са мном до сада било. Много и много бих Вам свима писао и имао да кажем, али тако мало могу. И гвоздене нерве би ово време човеку раскидало.”⁴⁵ Временом је заробљеницима постајало све теже. „Сваком овди мало треба, па да полуди” – констатује један официр у мају 1918, после вишегодишњег боравка у логору.⁴⁶

Читајући поједина писма падају нам на памет оне чувене речи о времену у коме „живи завидеше мртвима”, којима је монах Исаија описивао прилике после Маричке битке.⁴⁷ Жалећи се на то што је заробљен у тако „дугом рату”, један капетан у септембру 1915. пише: „Веома, веома завидим онима, који су погинули, те су бар завршили са мукама овога света. Питате ме да ли сам био у Салцбургу, ми слободе немамо, оно што је сваком чо-

⁴² Исто, 60.

⁴³ Исто, 67.

⁴⁴ Исто, 71.

⁴⁵ Исто, 68.

⁴⁶ Исто, 94.

⁴⁷ Димитрије Богдановић, „Књижевност у знаку Свете Горе”, у: *Историја српског народа. Прва књига. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, ур. Сима Ћирковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1994), 616.

веку најмилије. Живимо у дрвеним баракама, опкољени смо високим плотом, чувају нас стражари. Благо мртвима.”⁴⁸ Почетком 1916. други официр наводи: „Најсрећнији је мој Командант [...], што је оног дана, кад сам ја заробљен, погинуо и негледа више јад и чемер Српског Народа и своје породице”.⁴⁹ Критикујући српске власти због тога што нису предузеле одговарајуће мере за пружање помоћи заробљеницима, трећи истиче: „Немадох среће да са српским јунацима оставим кости на Брегалници или Куманову, већ да се мучим овде у ропству због кривице других”.⁵⁰ Из појединих докумената⁵¹ и писама види се да су заробљени официри изражавали наду да ће „у најкраћем времену синутти сунце слободе Српском Народу”,⁵² али сиви, мрачни тонови и бриге су у једном делу писама претежни. Тежак положај у коме су се налазили, оскудицу и монотону свакодневицу додатно су отежавале лоше вести о тешким приликама у Србији, забринутост за породицу, сазнања о губитку блиских особа или пак потпуно одсуство вести (нарочито са дела територије који је окупирала Бугарска) о најближима.⁵³

Колико је живот у таквим условима био психички тежак и напоран види се и по сведочењу А. Матића о атмосфери и међуљудским односима у Гредигу („нервоза”, „свађе и туче”, „тужакања једних на друге код аустриских власти”...).⁵⁴ Као о актуелним темама, „Српски глас” – руком писане новине, које су логораши „издавали” у Гредигу

⁴⁸ В. Пандуровић, *н. д.*, 68–69.

⁴⁹ *Исто*, 71.

⁵⁰ *Исто*, 77.

⁵¹ На крају извештаја у коме је изнела утиске о положају српских заробљеника у аустроугарским логорима које је обишла (укључујући и Гредиг), М. Н. Гоњецкаја истиче: „У закључку, сматрам својом обавезом да кажем да никаква оскудица, страдања и грубост, никаква понижавања, нису умањила и неће умањити дух и веру у тријумф права и праведности, како код руских заробљеника, тако и код сродних нам по духу и вери Срба, који су до краја извршили свој дуг и имали су дубоку несрећу да падну у плен суровим непријатељима. Сви заробљеници које сам ја видела блистају истом љубављу ка Отаџбини и обузети су ватреном вером у победу над непријатељем.” (АС, МИД, Пс, П, Ф. VII, Р. 71/1916, Записка Сестры Милосердия М. Н. Гоњецкой о положеніи военнопленныхъ сербовъ въ Австро-Венгрии, ноябрь 1916.)

⁵² В. Пандуровић, *н. д.*, 71.

⁵³ АС, МИД, Пс, П, Ф. VII, Р. 71/1916, Записка Сестры Милосердия М. Н. Гоњецкой о положеніи военнопленныхъ сербовъ въ Австро-Венгрии, ноябрь 1916; В. Пандуровић, *н. д.*, 71, 94, 126–127.

⁵⁴ АС, МИД, ПсЛ, Ф. II, пов. 1586/1917, Саслушање Андре Матића, резервног пешадиског потпоручника 12. пука 1. позива пребеглог из ропства из логора Groedig bei Salzburg, Берн, 30. 3. 1917; Инж. Андре Матић, „Моје бекство из заробљеничког логора у Гредигу крај Салцбурга”, *Ратнички гласник*, Св. II и III, фебруар-март 1937, 153.

– писао је о „логорској психози“, о „одвојености“ од најближих, о томе како у околностима „грубе стварности“ и („црне“ и „тешке“) „доколице“ треба бити „позитиван“ и „себе усавршавати“.⁵⁵ Шире посматрано, такво стање није било карактеристично само за Гредиг већ и за остале аустроугарске логоре у којима су се налазили српски заробљеници и интернирци. Говорећи о животу „у беди и понижењу ропства“, Живко Топаловић је после изласка из логора 1918. скретао пажњу на „патњу“ заробљеника, на њихове „бриге за породицу“ и наглашавао да је потребно пружити им помоћ како би се „не само физички одржали него да би се још и њихово морално стање, да би се њихове душе и њихов мир одржали и очували“. „Сви много духовно пате. Има их који су већ са свим растројеним нервима. Остали трајно осећају дубоку мору. Некаква тешка, страна рука им изнутра стеже срце и гребе душу, али ипак налазе још довољно вољне снаге да собом владају“ – истицао је Ж. Топаловић,⁵⁶ који се и сам суочавао са истим проблемима.⁵⁷ Поређења ради, исте појаве („унутрашње патње“, „брига и узнемиреност о судбини блиских“, „непрестана брига за отаџбину“, „бесконачни часови принудне доколице“) запажале су се и код руских официра и заробљеника у аустроугарским логорима.⁵⁸

Иако, дакле, у Гредигу није било масовног умирања, не чуди што је „већи број“ српских официра намеравао да побегне.⁵⁹ Осим околности које су боравак у логору чиниле психички тешким, на одлуку о бекству вероватно је утицала и вера у то да ће у скорије време „синутити сунце слободе Српском Народу“, односно „вера

⁵⁵ Ј. Бабић, „Одвојеност – с француског, из књиге: ‘Meditations di prisonnier’“, *Српски глас*, бр. 22–23, 18. 8. 1918, 1–2; Исти, „Из књиге: ‘Размишљањ[а] заробљеника’. Потребан рад“, *Српски глас*, бр. 24–25, 25. 8. 1918, 3; Д. Спасић, „Логорска психоза“, *Српски глас*, бр. 33–36, 30. 9. 1918, 1–2.

⁵⁶ За наше заробљенике. Конференција др Живка Топаловића (Стенографске белешке) (Крф: Српски црвени крст; Државна штампарија Краљевине Србије, 1918), 26, 27.

⁵⁷ Већ средином 1915. Ж. Топаловић је из Гредига писао да га „нервна снага почиње издавати“, а 1918. је – као „инвалид на основици неврастеније“ – пуштен из логора приликом једне размене заробљеника. (Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата, 70, 266; Драган Суботић, „Српски социјалиста др Живко Топаловић“, *Српска политичка мисао*, 3/2009, 280.)

⁵⁸ Опширније: *Русские военнопленные в мировой войне 1914–1918 г.г.*, 259–261, 275–278.

⁵⁹ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу“, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4.

у тријумф права и праведности”, „ватрена вера у победу над непријатељем”, „љубав ка Отаџбини”, очекивање да су „Мурату [...] избројени последњи дани”, жеља да у времену великих „искушења” буду „корисни Отаџбини” и да се врате у своје јединице и команде.⁶⁰ Иако су околности биле изузетно тешке, морал официра и заробљеника није био сломљен. Наводећи како у аустро-угарском заробљеништву „највећи део наших људи са стојичком издржљивошћу траје своје дане”, Ж. Топаловић је истицао: „Непријатељ је загосподарио њиховим телом али душом њиховом није загосподарио”.⁶¹ Могло би се рећи да планови и покушаји бекства представљају својеврсну потврду тврдње Ж. Топаловића да „маса наших људи није морално клонула, није вољно примила ропство”.⁶² Интересантно је да су покушаји бекства заточених Руса из Гредига били релативно ретки. То се може објаснити удаљеношћу логора од Источног фронта, те је самим тим био непогодан за бекство.⁶³ Наспрам њих, као што смо поменули, више српских официра планирало је и покушало да побегне из Логора. Највећи број („готово сви”) чланова тзв. „Клуба једанаесторице” из Београда (удружење српских официра који су успели да побегну из заробљеништва) током Првог светског рата се налазио управо у „великом аустријском логору Гредиг”.⁶⁴ Неки официри, попут А. Матића, из Гредига су бежали на Запад и на тај начин настојали

⁶⁰ АС, МИД, Пс, П, Ф. VII, Р. 71/1916, Записка Сестры Милосердия М. Н. Гонецкой о положеніи военно-плѣнныхъ сербовъ въ Австро-Венгріи, ноябрь 1916; Анте Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10; В. Пандуровић, *н. д.*, 71, 112.

⁶¹ *За наше заробљенике*, 26.

⁶² *Исто*, 27.

⁶³ Локација за изградњу логора, наменски подигнутог за смештај већег броја руских заробљеника, заправо је и била одабрана на основу удаљености од Источног фронта. (*Русские в Австрии*, 80, 82.)

⁶⁴ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4; А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

да се докопају Солунског фронта, други су пак ишли на Исток, ка Русији,⁶⁵ а трећи у Србију.⁶⁶

Када је о самим бекствима из логора реч, треба напоменути да су она представљала захтеван, тежак подухват, нешто на шта се није било лако одважити. Из сведочења А. Матића видимо колико је бекство било и физички и психички захтевно. Како је, пишући о логору Нађмеђер, приметио И. Ђуковић: „Највећа храброст логораша била је побећи из логора и вратити се у родни крај или на фронт. Многи су то покушали, али су само појединци успели”.⁶⁷ За успешно бекство из логора била је неопходна довитљивост, али и срећа.⁶⁸ Планирање и извођење бекства спадали су међу „најтеже преступе” логораша.⁶⁹ Ухваћени бегунци су – како наводи А. Матић – извођени пред суд.⁷⁰ Када су логорске власти Греди-га сазнале за неуспешан покушај бекства групе српских официра копањем тунела, окривљени су кажњени премештајем у додатно обезбеђену бараку која је била намењена за смештај „сумњивих”. Тло испод бараке било је бетонирано, што је онемогућавало нове покушаје копања тунела, а око ње се налазила висока ограда од бодљикаве жице, за којом је следио дубок ров. Страже око бараке биле су појачане, контакт са другим логорашима онемогућен, добијала се „слабија храна”, а новине су биле забрањене.⁷¹ Поређења ради, у логору Нежидер покушај бекства кажњаван је двадесетодневним боравком у изузетно тешким условима у затвору званом

⁶⁵ А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

⁶⁶ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., Књига тридесета* (Београд: Главни ђенералштаб; Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1937), 64.

⁶⁷ И. Ђуковић, *н. д.*, 138.

⁶⁸ А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

⁶⁹ И. Ђуковић, Н. Лукић, *н. д.*, 31.

⁷⁰ АС, МИД, ПсЛ, Ф. II, пов. 1586/1917, Саслушање Андре Матића, резервног пешадиског потпоручника 12. пука 1. позива пребеглог из ропства из логора Groedig bei Salzburg, Берн, 30. 3. 1917.

⁷¹ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредиугу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4.

„Пшемисл”.⁷² У Бугарској су бекства из логора, такође, сматрана за „највећу безбедносну претњу” и била су изузетно строго кажњавана.⁷³ Што се тиче начина припреме и реализација планова о бекству, та питања до сада нису привлачила већу пажњу историчара. Три сведочанства о бекству А. Матића на живописан, упечатљив начин и са доста детаља сведоче о томе како је све то у пракси изгледало. Имајући у виду прегледане изворе и литературу о српским заробљеницима и интернирцима, можемо рећи да та сведочанства употпуњавају постојећа сазнања о логорашком искуству српског народа током Првог светског рата и завређују да буду објављена у интегралном облику.

*

У досадашњим истраживањима наишли смо на три сведочанства о бекству резервног пешадијског потпоручника Андре Матића из Гредига почетком 1917. године. Он је из логора побегао заједно са поручником Светозаром Милошевићем, који је био ухваћен у Фелдкирхену.⁷⁴ Први документ који говори о том подухвату младих српских официра представља саслушање, односно изјава коју је А. Матић крајем марта 1917. дао у Посланству у Берну. Документ је – са изузетком неколико речи на немачком – куцан ћирилицом на писаћој машини и налази се у грађи Посланства Краљевине Србије у Лондону, која се чува у фонду Министарства иностраних дела у Ар-

⁷² Описујући начине кажњавања у Нежидеру, Душан Кривокапић наводи: „Најтежи преступници одвођени су у 'пшемисл'. То је била посебна зграда у старом лагеру и личила је на утврђење, па је ваљда по томе добила назив познате аустро-угарске тврђаве Пшемисл у Галицији. Лагерски пшемисл био је заштићен густим редовима бодљикаве жице, између којих се налазио ров, иза те оgrade подигнута је друга, висока и густа ограда са бедемом, по коме су се кретали стражари, а тек иза тог бедема налазила се кажњеничка барака. Ноћу је пшемисл са свих страна био осветљен петромакс-лампама. Казну издржавану у пшемислу изрицао је лично командант лагера. Најтеже су кажњавани покушаји бекства или ухваћени бегунци.” Боравак у „Пшемислу” је, према сведочењу Д. Кривокапића, био тежа казна од ударања „корбачем по леђима”, двочасовног вешања „уз какво стабло или стуб” или петодневног боравка у самици. (Д. С. Кривокапић, *н. д.*, 41–42.)

⁷³ Опширније: R. Cholakov, *op. cit.*, 46–47; Д. Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату”, 281; Исти, „Српски ратни заробљеници у Бугарској 1915–1918”, 200–201.

⁷⁴ Ослањајући се на три текста који су 1929. објављени у *Времену* публициста Милан Богојевић је у књизи „Заборављени јунаци Великог рата” пре неколико година широј јавности скренуо пажњу на бекство А. Матића и С. Милошевића из Гредига. (Милан Богојевић, *Заборављени јунаци Великог рата* (Београд: Чвор, 2019), 167–175.)

хиву Србије. А. Матић се у изјави у основним цртама (страна и по куцаног текста) осврнуо на своје заробљавање и описао прилике у логору и начин на који је извршено бекство.⁷⁵ Очигледне грешке настале приликом куцања су исправљене (на пример, „посупање” је исправљено у: поступање), а коригован је и погрешан назив града Бухса („Букс”). На неколико места у угластим заградама додати су интерпункцијски знаци, речце и имена личности које се помињу.

Друго сведочанство о бекству А. Матића објављено је у три дела у *Времену*, у бројевима од 14, 15. и 16. октобра 1929.⁷⁶ Текст је потписан иницијалима: „А. Б. Х.” Потписник је само на почетку првог текста о Андри Матићу додао кратку уводну напомену и прибележио – без икаквих интервенција и коментара – његово казивање. Како су приметили новинари *Времена*, „Једноставним речима, причајући просто и пластично, г. Матић је без икаквог улепшавања, али сликовито и пластично, испричао авантуристичку ратну историју свога бекства”.⁷⁷ Повод за објављивање овог сведочанства представљала је иницијатива о оснивању (или само оснивање?) Удружења које је требало да окупи „све ратнике, бегунце из ропства”.⁷⁸ То удружење је, по свему судећи, представљало поменути „Клуб једанаесторице”.⁷⁹ Текст преносимо онако како је објављен у *Времену*, уз пар ситних „интервенција” на неколико места где су грешке биле очигледне.⁸⁰ Потпис аутора („А. Б. Х.”) је уместо на крају сва три текста навођен у наслову (уз остале библиографске податке), а изостављени су – у овом контексту непотребни – коментари о наставку, односно завршетку текста („Наставиће се”; „Свршетак у идућем броју”). На основу

⁷⁵ АС, МИД, ПсЛ, Ф. II, пов. 1586/1917, Саслушање Андре Матића, резервног пешадиског потпоручника 12. пука 1. позива пребеглог из ропства из логора Groedig bei Salzburg, Берн, 30. 3. 1917.

⁷⁶ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство инжењера г. Андре Матића из официрског заробљеничког логора у Гредигу”, *Време*, 14. 10. 1929, 5; Исти, „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство инжењера г. Андре Матића из логора у Гредигу. II”, *Време*, 15. 10. 1929, 4; Исти, „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство инжењера г. Андре Матића из логора у Гредигу. III”, *Време*, 16. 10. 1929, 4.

⁷⁷ „Романтични доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства”, *Време*, 14. 10. 1929, 5.

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

⁸⁰ На једном месту смо изоставили једно „је”, тамо где су грешком објављена два („је је”); на месту на коме је уместо „са” било написано „за”, исправили смо погрешно слово; тамо где је било написано „ластима”, додали смо *в* на почетак речи и слично.

писма, односно исправке коју је А. Матић после објављивања текстова упутио уреднику *Времена*, тамо где се грешком наводи „Блуденц“, ставили смо: Вадуц.⁸¹ На једном месту у угластој загради додали смо зарез. Никакве друге исправке и измене у тексту нису вршене.

Последње, треће сведочанство о бекству А. Матића из Гредига објављено је 1937. у три наставка у („органу Удружења резервних официра и ратника“) *Ратничком гласнику*.⁸² За разлику од сведочанства из *Времена*, које представља прибележено казивање нашег јунака, текст из *Ратничког гласника* је из пера самог А. Матића и садржи доста више података и детаља у односу на претходна два извора. На почетку текста налази се кратак уреднички коментар. Као и приликом приређивања претходна два извора, извршили смо одговарајуће корекције у оним случајевима где су грешке (погрешно слово или падеж) биле очигледне. У тексту су одређене речи писане на два различита начина („шињел”/„шинел”; „бекство”/„бегство”; „Бухс”/„Букс”) и у тим случајевима смо уједначавали све онако како је исправно (шињел, бекство, Бухс). У одређеним случајевима ставили смо размак на одговарајућа места („напамет”; „самном”), а у угластим заградама додавали смо речце или речи које недостају. И овом приликом изоставили смо непотребне уредничке коментаре о наставку, односно завршетку текста („Наставиће се”; „Крај”).

*

Због тога што доживљаји бегунаца из логора – како је примећено – „личе на праве фантастичне приче, које би најбујнија машта тешко замислила”,⁸³ односно на догађаје „у којима је јавна превазишла сан и фантазију”,⁸⁴ добро је што у документима⁸⁵ има-

⁸¹ „Исправка г. Андре Матића”, *Време*, 18. 10. 1929, 4.

⁸² Инж. Андра Матић, „Моје бекство из заробљеничког логора у Гредигу крај Салцбурга”, *Ратнички гласник*, Св. II и III, фебруар-март 1937, 147–155; Исти, „Моје бекство из заробљеничког логора у Гредигу крај Салцбурга”, II, *Ратнички гласник*, Св. V, мај 1937, 341–346; Исти, „Моје бекство из заробљеничког логора у Гредигу крај Салцбурга”, III, *Ратнички гласник*, Св. VII, јули 1937, 494–502.

⁸³ „Романтични доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства”, *Време*, 14. 10. 1929, 5.

⁸⁴ А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

⁸⁵ АС, МИД, ПсЛ, Ф. II, пов. 1586/1917, Саслушање Андре Матића, резервног пешадиског потпоручника 12. пука 1. позива пребеглог из ропства из логора Groedig bei

мо потврду веродостојности каснијег казивања и сведочења А. Матића. Поређење поменуте изјаве са казивањем А. Матића новинару *Времена* и са текстом који је касније штампан у *Ратничком гласнику* показује да су сведочанства која овде објављујемо веродостојна и у складу са оним што је млади потпоручник преживео. Приликом упоредног читања могу се на пар места приметити разлике у вези са неким мање битним детаљима, попут чина С. Милошевића (у изјави: поручник; у *Времену* и *Ратничком гласнику*: потпоручник) или назива улице у којој је у Фелдкирхену наводно становао А. Матић. Но, реч је о ситним омашкама која се – услед протеклог времена и „несталности људског сјећања”,⁸⁶ односно „несавршенства људског памћења”⁸⁷ – могу лако разумети. Читајући текст објављен у *Времену* 1929. године уочавамо и непрецизност по питању године током које су заробљени официри груписани у Гредигу – А. Матић наводи да је у питању била 1916,⁸⁸ а, као што смо поменули, радило се о 1915. години. Из текста објављеног у *Ратничком гласнику* видимо да је, у ствари, А. Матић, заједно са осталим официрима из Болдогасоња, крајем 1916. пребачен у Гредиг.⁸⁹ И сам Матић је по објављивању текстова у *Времену* уочио и реаговао на једну од грешака – уместо Вадуца, грешком је, као што смо поменули, као назив места наводио: „Блуденц”.⁹⁰ Свеукупно посматрано, поменуте „омашке” нису таквог карактера да доводе у питање веродостојност исказа и чињеницу да су у питању упечатљива и детаљна сведочанства о начину на који је планирано и извршено једно бекство из логора током Првог светског рата.

Salzburg, Берн, 30. 3. 1917.

⁸⁶ Milan Kundera, *Knjiga smijeha i zaborava* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1984), 95.

⁸⁷ Јевгениј Водолазкин, *Оправдање острва* (Београд: Службени гласник, 2022), 52–53.

⁸⁸ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство инжењера г. Андре Матића из официрског заробљеничког логора у Гредигу”, *Време*, 14. 10. 1929, 5.

⁸⁹ Инж. Андра Матић, „Моје бекство из заробљеничког логора у Гредигу крај Салцбурга”, *Ратнички гласник*, Св. II и III, фебруар–март 1937, 150.

⁹⁰ Убрзо по објављивању последњег текста А. Матић се обратио уреднику *Времена*: „Приликом причања мојих доживљаја, услед тога што су ми се ређала у сећању имена разноврсних места кроз које сам пролазио, омашком сам поменуо као место прелаза преко Рајне Блуденц, а у ствари сам прелазио извршио код Вадуца. Исто тако и онај кафеџија није био из Блуденца, него из Вадуца”. („Исправка г. Андре Матића”, *Време*, 18. 10. 1929, 4.)

1. Саслушање Андре Матића, резервног пешадиског потпоручника 12. пука 1. позива пребеглог из ропства из логора Groedig bei Salzburg, Берн, 30. 3. 1917.⁹¹

Заробљен сам 27. октобра 1914. код Шапца и одведен у ШИД где сам боловао 7 недеља[,] после у Boldogaszony,⁹² где сам био 6 месеци, и онда сам проведен у Groedig.

У почетку је у Grödig⁹³ храна за официре била добра, а такође и за војнике. У јутру су официри добијали 150 грама за доручак без хлеба; за ручак смо имали парче меса говеђине или телетине, понекад и свињског, кромпира је онда било довољно и то је била главна храна. Давали су и салату са зејтином и. т. д. по ручку увек чашу чаја или шољу кафе са шећером. Вечера је била као и ручак. Онда смо добијали 250 грама хлеба дневно. Купатило сваки дан – свака је барака имала своје купатило.

Станови су бараке од дрвета, и у соби је било по 2–3–4 официра. За више официре била је једна барака, по један у свакој соби. Кревети су официрски са мадрацима, веш се мењао сваких 15 дана што и сад бива.

Поступање је било доста добро, опхођење учтиво. Књиге су у почетку биле забрањене, после се смеле набављати, новине су редовно добијане. Аустриски официри нису никад хтели о рату да говоре са нама. О Србима су у почетку говорили као о дивљацима, разбојницима који убијају кнежеве и краљеве, после су ублажили своје мишљење, тако да сада о томе више никако не говоре. О политици нашој нису говорили. Са грађанима нисам никад дошао у додир.

Рђава храна почела се добијати од пре годину дана. Исхрана је дотле била у њиховим рукама, после смо ми официри узели исхрану у своје руке, благодарећи енергичном заузимању генерала [Милути-

⁹¹ АС, МИД, Краљевско српско посланство у Лондону (ПсЛ), Ф. II, пов. 1586/1917, Саслушање Андре Матића, резервног пешадиског потпоручника 12. пука 1. позива пребеглог из ропства из логора Groedig bei Salzburg, Берн, 30. 3. 1917.

⁹² Опширније о боравку и страдању Срба у логору Болдогасоњу (данашњем Фрауенкирхену): *Кад су војске пролазиле. Ратни дневници*, изабрао и приредио Драгутин Паунић. (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2019), 121–230; Н. Лукић, *Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата. Пописи умрлих у логору Болдогасоњ/Фрауенкирхен 1914–1918*, 5, 11, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 23, 33–34, 38, 54–164.)

⁹³ Остављено празно место у тексту који је откуцан писаћом машином и руком дописано: „Grödig”.

на] Мариновића,⁹⁴ који је био са нама. Тако је било боље с храном. Добијали смо један пут недељно пасуљ, разне врсте репе и мало кромпира. Шећера има још непрестано само мало а такође и чаја; кафе нема. Масти се још налази, зејтина никако.

Поступање остало је исто. Казне су биле у почетку собни притвор, доцније су неки због покушаја бегства стављени под суд.

Официри наши не живе лепо међу собом, нарочито у последње време кад су учестале свађе и туче, што се има приписати разноврсним елементима одакле се прибирају резервни официри. Било је ту жакања једних на друге код аустриских власти.

Зими је било огрева али мало, плата се издавала редовно.

Побегао сам овако: Набавио сам два бланкета за давање одсуства (Urlaubschein) и према једном обрасцу фалсификовао одсуство за 7 дана у Фелдкирху за мене и мог друга поручника Светозара Милошевића. Из логора смо изашли у вече на Велики Петак,⁹⁵ преко жице у аустриском војничком оделу. Од Гредига до Салцбурга ишли смо пешке, од Салцбурга војним возом без икакве препреке до Инсбрука. У Инсбруку смо добили доручак и другим возом дошли у Фелдкирхен. Пред сам Фелдкирхен одузео нам је жандар објаве и упутио нас да се у Фелдкирхену јавимо у Graenz schutz Kommando,⁹⁶ где ћемо добити натраг објаве. У Фелдкирхену смо [се], заједно са осталим аустриским војницима јавили у ту команду. Кад су прво мене прозвали као Јосифа Цуци и питали где станујем у вароши, одгово-

⁹⁴ Генерала Милутина П. Мариновића (1861–1944) почетак Првог светског рата затекао је у бањи у Карлсбаду. Приликом повратка у Србију ухапшен је у Бечу и цео рат је провео у интернацији. Био је, по чину, најстарији српски официр у Гредигу. (АС, МИД, Пс, П, Ф. VII, Р. 71/1916, Записка Сестры Милосердия М. Н. Гонецкой о положеніи военно-плѣнныхъ сербовъ въ Австро-Венгріи, ноябрь 1916; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4; Љ. И. М., „У спомен. Милутин Мариновић. Дивизиски ђенерал у пензији”, *Ново време*, 28–29. 5. 1944, 2; Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1914. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije; Dobra, 2004), 204–205.)

⁹⁵ Пошто је Велики петак – и по јулијанском и по грегоријанском календару – 1917. године био после саслушања А. Матића, може се рећи да његово помињање представља лапсус калами или лапсус лингве (у зависности од тога да ли је сам писао или „диктирао” изјаву) А. Матића. Према речима А. Матића из 1929, бекство је извршено почетком јануара 1917. (А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из официрског заробљеничког логора у Гредигу”, *Време*, 14. 10. 1929, 5.) Могуће је да је приликом саслушања, односно давања изјаве о бекству, А. Матић Велики петак заменио са Бадњим даном.

⁹⁶ Реч је о – како је А. Матић навео 1929. године – „граничној команди”. (А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из логора у Гредигу. II”, *Време*, 15. 10. 1929, 4.)

рио сам насумице, Фридрихштасе 25 што је успело. Причекао сам на пољу друга и кад се он није јавио продужим пешке ка граници. У вече око 11 пређем у Лихтенштајн и у 4 у јутру препливао сам код Бухса Рајну без одела. Швајцарске власти су ме лепо дочекале и угостиле.

2.1. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из официрског заробљеничког логора у Гредигу”, *Време*, 14. 10. 1929, 5.

Г. Андра Матић, инжењер возног парка Општине београдске, заробљен је у борбама код Шапца 30. октобра 1914. године као резервни потпоручник 3. чете, 2. батаљона, 12. пука првог позива.

О свом заробљавању, ропству и бегству г. Матић прича простим, једноставним речима, које нам као филм стварају пред очима слике из тешких часова наших борби и слике тешког живота наших ратника по непријатељским заробљеничким логорима.

ЗАРОБЉЕН КОД ШАПЦА

– Приликом надирања Аустријанаца у Шабац, вели г. Матић, лежао сам болестан у пуковском превијалишту у селу Јевремовцу. Ноћу између 29. и 30. октобра наши су одступили, а у јутро су Аустријанци ушли у Јевремовац. Из превијалишта сам чуо како разбијају једна сељачка врата. Онако болестан брзо сам устао, обукао се и почео да бежим. Прешао сам око три километра преко Горње Врањске. Ту, на друму, заробила ме једна чета Мађара. Срећа што сам знао немачки, те сам се тако спасао погибије.

Одвели су ме у Шабац, а одатле пребацили у Кленак и Шид, где су ме оставили болесног да се лечим. Остао сам у Шиду до пробоја на Суворору, кад су ме, још увек болесног, пренели у Фрауенкирхе, у једну зграду, где је било још око 25 српских официра.

Године 1916.⁹⁷ почели су да скупљају све заробљене српске офицере у логоре. Преместили су нас најпре у Кишуњом, у Мађарској, а одатле у велики логор од дасака Гредиг код Салцбурга.

⁹⁷ Као што смо поменули, заробљени српски официри су у пролеће 1915. били груписани у Гредигу.

ЛОГОР СРПСКИХ ОФИЦИРА

Ту су груписали око 200 српских официра. Логор је имао бараке од дасака обложене терисаном хартијом. Свака барака имала је у средини дугачак ходник, а са једне и с друге стране наше собе. Виши официри имали су засебне собе, а ми нижи по двоје.

Логор је био ограђен густом тарабом четири метра високом. Више тарабе била су три реда бодљикаве жице. С унутрашње стране били су распоређени стражари на растојању од сто метара. У почетку били су наоружани обичним војничким пушкама, а доцније ловачким. Свака барака имала је свог командира, једног аустријског подофицира, т.зв. профоса. Он је сваког јутра, лети у 7, а зими у 8 сати, онда у подне пред ручак и у вече, лети у 8, а зими у 7 вршио пребројавање.

На главном улазу у логор претресан је свако који је улазио, чак и аустријски војници. Од нас нико није смео да изађе. Свега једанпут недељно изводили су нас у заједничку шетњу у поље, поређане у строј, у кордону наоружаних аустријских војника. Цео логорски круг имао је јако електрично осветљење, које је горело по целу ноћ, тако да се у баракама и напољу могла видети игла.

Поред тога логор је имао дресиране полицијске псе. Шта све ни сам радио да их помилујем, да се спријатељим са њима. Али, било је апсолутно немогуће. Пси су нам били неприступачни.

ОДЕЛО У ЧИЗМАМА

Ипак, поред свих ових аустријских предострожности и најстрожије пажње, ја сам решио да покушам бегство и почео сам, са исто толико предострожности, да га припремам. На тим припремама радио сам шест месеци. Знајући да се кроз Тирол не може проћи пешке, направио сам план да дођем возом до швајцарске границе и да ту пређем у Швајцарску.

Спријатељио сам се у логору са једним аустријским војником из страже, једним Италијаном из Тирола. Стекавши у њега поверење почео сам да га мало посвећујем у моје намере и да га молим да ми помогне. После великог устезања Италијан је најзад пристао да ме снабде једним аустријским војничким оделом.

То није било лако, јер су и саме стражаре на улазу претресали. Он ми је то одело доносио парче по парче[,] данас један рукав, сутра други, па пола ногавице итд. Ову парчад сакривао је у чизме. Ја сам

парче по парче примао и љубоморно сакривао, дигавши једну даску испод мог кревета. Ноћу с времена на време, кад бих се уверио да је профос заспао, вадио сам парчад испод даске и зашивао.

Најзад, одело је било готово. Тада сам замолио истог стражара Италијана да ми набави два до три урлаубшајна (бланкети којима се аустријски војници пуштају на одсуство кућама). Он ми је заиста те бланкете донео. Није ми казао како је добавио.

ФАЛСИФИКОВАЊЕ ОБЈАВА

У том је сазнао за моје припреме Светозар Милошевић, активни потпоручник, сада потпуковник, командант пододсека граничне чете у Берову. На његово наваљивање пристао сам да заједно продужимо припреме за бегство. Стражар Италијан унео је понова у логор аустриско одело и све што је требало за њега, на исти начин.

Да би били сигурни у возу, под спољашношћу аустријских војника, распитивали смо се за војне јединице у Салцбургу и имена појединих команданата.

Тада је требало извршити фалсификат попуњавања бланкета урлаубшајна, што је био врло тежак посао. Ставио нам се на расположење наш друг Миодраг Благојевић, учитељ и резервни потпоручник, који је вештачки фалсификовао потпис команданта. А Страшимир Јовановић, сада чиновник Управе Фондова, одличан цртач, бојицама је тако вешто фалсификовао печат, да нико не би могао посумњати у његову исправност.⁹⁸

Морали смо, наравно, да узмемо лажна имена. Мој бланкет попуњен је на име Јозефа Цуци. Узео сам то име, јер сам још на студијама у Немачкој упознао тога Цуција, који ми је био одличан друг. Тако сам био сигуран да ме то ново име неће збуњивати и да ћу се на прозивку сигурно одазвати. Милошевић је узео име Јохана Кајзера, једног од стражара у логору, кога је добро познавао. Обојица смо били тобож из Фелкирхена.

⁹⁸ Осим Страшимира Јовановића, на изради лажних докумената за официре који су планирали бекство из Гредига у једном периоду радио је и сликар Никола Џанга. (А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора“, *Време*, 19. 6. 1938, 10.) Интересантно је поменути да су неки од цртежа Н. Џанге настали током боравка у Гредигу сачувани. (Угљеша Рајчевић, „Никола Џанга 1892–1960“, *Годишњак града Београда*, књ. XXIII/1976, 264–271.)

ШИЊЕЛИ ФАРБАНИ У ЛУКОВИНИ

Почетком јануара 1917. године било је све спремно за бегство. Информисали смо се кад полазе возови из Салцбурга за Инсбрук и Фелдкирхен на швајцарској граници. Војни воз је полазио у 10 и петнаест у вече. Значи да смо требали да изађемо из логора у 8 у вече, да би прешли благовремено 10 километара, колико је Гредиг био удаљен од Салцбурга.

Већ два месеца вршио сам један маневар, који ми је одлично помагао да за први моменат преварим профоса при пребројавању. Он је свако вече у одређено доба, у 7 часова, обилазио све наше собе и вршио пребројавање. Због тога сам два месеца редовно легао у кревет у вече пре пребројавања, а у јутро устајао после пребројавања, те се он навикао да ме увек затиче у кревету.

Јануарске ноћи биле су страшно хладне. Посматрали смо ноћу стражаре и видели да они, због хладноће, готово и не излазе из стражара. То је било одлично за бегство.

Али, појавила се једна тешкоћа. Ма да смо имали аустријска војничка одела, нисмо имали шињеле, јер је њих било врло тешко прокријумчарити у логор. Срећом су тада војници из салцбуршког гарнизона носили и неке црне шињеле. Тада је неки учитељ Ђура, чије сам презиме заборавио, дошао на идеју да офарба наше шињеле у црно, у луковини. Успео је да сретно и непримећено обави тај посао.

СКОК ПРЕКО ОГРАДЕ

За бегство је било све спремно и једне ноћи, тек што је пао дубоки мрак, пре вечерњег пребројавања, решимо се да побегнемо. Да не би профос одмах приметио наш нестанак, организовали смо један вешт маневар.

Са мном у соби спавао је учитељ Благојевић. У соби преко пута наше, с друге стране ходника, био је капетан Лазаревић. Профос је најпре обилазио њихову страну, ишао до дна ходника, онда се враћао обилазећи нашу страну. Лазаревић је требао да одмах после прегледа у његовој соби, кад профос замине у дно ходника, слети брзо у моју собу преко пута и да се завуче у мој кревет. Лазаревић је тако урадио, пошто је профос био навикао да ја лежем рано, видећи још и моје српско одело преко столице, није ништа посумњао и продужио је даље. Исти маневар извршио је са успехом и Милошевић у својој бараци, те су наше бегство приметили у логору тек сутрадан у подне.

Мало пре пребројавања ја и Милошевић извукли смо наша сакривена аустријска одеа и преобразили се, ја у аустријског поднаредника а Милошевић у редова. Погледали смо кроз окно. Напољу је била зима и јак ветар, који је подизао са зидова и кровова барака терисану хартију, дижући ларму што је било особито погодно за бегство. Видели смо стражара где чучи и пуши лулу. Неопажено смо изишли у логорски круг и пошли према огради.

Ја сам прво уздигнуо Милошевића. Он се на бодљикавој жици поцепао и повредио по стомаку, али ми је одозго пружио руку. Тако смо несметано прескочили ограду и нашли се ван логора, у шуми.

У ВОЗУ ЗА ФЕЛДКИРХЕН

Требало је пожурити, да стигнемо на воз. Нисмо знали пут за Салцбург. Имали смо свега 10 круна, једва довољно да платимо једну трећину треће класе војничког воза до Фелдкирхена. (Војници са УР-ЛАУБШАЈНОМ плаћали су једну трећину). Знајући само правац где се од прилике налази Салцбург кренули смо кроз шуму и срећно стигли до вароши. Ту смо упитали прве пролазнике где је станица, и пожурили.

Било је у последњем тренутку и једва смо стигли да ускочимо у воз, не извадивши карте.

Помешали смо се са аустријским војницима. Милошевић, који је знао слабо немачки, направио се болестан и тобож заспао, а ја сам ступио у разговор са већином пијаним Аустријанцима. Када је дошао кондуктер ја сам, на основу УРЛАУБШАЈНА, извадио карте до Фелдкирхена, за мене и за Милошевића.

Сутрадан у подне стигли смо у Инсбрук, где је била команда за италијански фронт. Други воз је кретао за Фелдкирхен у 2 сата по подне. Ми смо изгледали страшно. Наши шињели фарбани у луковини, отирали су се немилице и били смо црни, као да смо из неке арапске војске, тако да смо заиста могли изгледати сумњиво. Још у возу на брзу руку почели смо да се чистимо пљувачком. У Инсбруку смо срећом успели да нађемо на станици воде и да се умијемо.

2.2. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из логора у Гредигу. II”, *Време*, 15. 10. 1929, 4.

Инсбрушка станица била је поседнута војницима и морали смо да визирамо објаве у команди. Прошло је без инцидента. У брзини нису приметили да су наше објаве фалсификоване и око 2 сата по подне кренули смо другим возом за Фелдкирхен.

Пред долазак воза у Фелдкирхен, крајњу станицу пред швајцарском границом, један аустријски жандарм обишао је воз од вагона до вагона, и свуда објављивао, да се сви морамо јавити граничној команди.

Стигли смо у Фелдкирхен око 5 часова по подне.

Кад смо се скинули и изишли у варош, ја сам предложио да се уопште не јављамо команди, него да се одмах извучемо у варош и пођемо према западу, у ком се правцу налази граница. Али Милошевић, бојећи се да нас не ухвате, наваљивао је да се пријавимо, верујући у успели фалсификат наших објава. Послушао сам га, на његову несрећу, и отишли смо у команду.

ФАТАЛНО ПИТАЊЕ

Већ је био пао мрак и сијалице су гореле. На улазу су нам сви-ма узимали објаве, а затим су нас прозивали редом у собу дежурног официра. У предсобљу је било више војника. Првог су прозвали мене:

– Јозеф Цуци!

– Ту сам, одговорио сам немачки, и ушао у собу. За столом је седео један капетан и држао у рукама моју објаву. Иза њега била су четири војника, наоружана пушкама и бајонетима.

– Ви сте одавде? – упитао је капетан.

– Да, рекох одлучно.

– Где станујете?

Осетио сам како ме пробија хладни зној. Нисам претпостављао такво питање. Да сам га могао претпоставити, био бих у пролазу упамтио име неке улице. Овако, нисам знао шта ћу. Фелдкирхен је мала варош од неколико хиљада становника и официру су бесумње биле познате све улице. Да рекнем улицу која не постоји, моја би судбина била јасна. Оклевао сам.

– Но, говорите, немам ја времена! – избрецнуо се капетан.

Тада ми је, у последњем моменту, као муња синула једна идеја. Сетио сам се да се редовно у свакој немачкој варошици улица која пролази поред цркве зове »Кирхенгасе«, а она која пролази поред школе »Шулгасе«.

– Шулгасе, одговорих ја, додавши насумце и један број, сад већ не знам који број.

– Добро, сада можете ићи, рекао је капетан.

ХАПШЕЊЕ ПОТПОРУЧНИКА МИЛОШЕВИЋА

Просто не верујући да сам још слободан пошао сам на друга врата, кроз која се излазило из собе. Али, тада прозваше Милошевића. Крв ми је стала у жилама, покушао сам да му дам знак: не улази, али ме није приметио. Узевши у обзир забуну у коју ће га довести питање где станујете, и то што је Милошевић говорио врло рђаво немачки, предосећао сам да ће да га открију.

Нажалост, нисам се преварио. Неколико минута доцније, између двојице наоружаних војника, Милошевић је изишао из собе. Спровели су га поред мене. Да ме не би издао није проговорио ни речи. Само смо се погледали и продужио је даље. У целом његовом изразу огледало се страховито очајање.

Ја сам остао сам. Изишао сам напоље. Мрак је био већ потпуно пао. Пошао сам улицама журно, затим све брже и брже. Имао сам осећај да ме неко гони, ма да ништа за мном није било. Најзад сам почео да трчим, без циља према крају вароши. Утрчао сам у једну црквену порту, прескочио плот и – нашао се ван вароши.

КРОЗ СНЕЖНУ ЗИМСКУ НОЋ

Ушао сам у густу и мрачну борову шуму. Пут нисам знао, нити га је било. Ишао сам напред, насумце. Наишао сам на један пропланак, а на њему мала, дрвена кућица, која лети служи за смештање сена. Сада, усред зиме, кућица је била празна. Ушао сам унутра. Било је око 6 до 6 и по часова у вече.

Хладноћа ме стегла, мрак пао, напољу је падао снег. У оној пустој мрачној кућици, опкољеној шумом у глувој ноћи, уморног и гладног, ухватио ме моменат малодушности. Кад сам ја помишљао на несрећу која је снашла мог друга Милошевића, дошло ми је да очајавам, да се вратим и да се предам.

Али, упео сам сву своју енергију. После кратког одмора, око 8 часова у вече, кренуо сам даље, кроз снег и мрак, држећи правац швајцарске границе, односно реке Рајне. Пролаз кроз шуму био је страшан. Често ми се од дрвећа и грања чинило да су вуци, или аустријске патроле са пушкама. Тада сам заклапао очи и ишао даље не гледајући ништа.

Било је око дванаест и по сати ноћу кад сам стигао на Рајну. Обале су биле високе, а реком су пловиле санте. Осмотрио сам добро ситуацију и увидео да је ту прелаз немогућ. Ту, на неколико метара од мене била је швајцарска територија, спас, али је било немогуће до ње доћи.

У КАФАНИ У ВАДУЦУ

Да продужим даље аустријском обалом нисам смео, бојећи се да не наиђем на страже. Морао сам опет да се попнем на брда и продужио сам пут уз Рајну према Вадуцу.

Јануарска ноћ била је страховито хладна. Снег је непрестано падао и засипао ме. Био сам сав промрзо, да сам се једва кретао.

Око 4 сата у јутро стигао сам у Вадуц. Нисам могао више да издржим. Жиле су ми се смрзле. У предграђу наишао сам на једну кафану. Била је затворена и унутра потпуни мрак. Почео сам да лупам на прозор.

После кратког времена врата су се отворила и на њима се појавио један старац. Видећи ме, пустио ме унутра. Велика пећ у кафани била је још топла. Пришао сам пећи и сео, али више нисам могао да се покренем. Видећи ме онако једног чича ме сам скинуо, донео ми суво рубље, налио чашицу коњака и скувао ми топли чај.

Кад сам се мало повратио чича је почео да ме испитује. Ја сам почео да причам како сам био у патроли и јурио једног бегунца.

Прича је била доста бесмислена. Видећи ме онако изнуреног, без пушке и оружја, чича је морао да посумња у тачност мојих речи. Уозбиљио се и рекао:

– Кажите ко сте, иначе ћу вас сад јавити стражарима.

СТАРИ КРИЈУМЧАР

Опет ми се учинило да је дошао мој последњи час. Али, нисам имао излаза. Увидео сам да ми ништа не помаже и испричао сам старцу истину: да сам заробљени српски официр, да сам побегао из

заробљеничког логора у Гредигу, да сам целу ноћ пешачио кроз снег и брда од Фелдкирха.

Старац ме је озбиљно слушао. Кад сам завршио устао је, плеснуо по рамену и рекао:

– Штета за вас, да вас овде ухвате.

Ја нисам могао да верујем својим ушима. Али, старац је угасио лампу, отворио прозор и, кад су ми се очи навикле на мрак, показао ми је железнички мост преко Рајне за Бухс.

Вероватно стари кријумчар, као већина граничног становништва, он је одлично познавао терен. Рекао ми је да идем један километар више моста, чувајући се стражара, где је Рајна најпогоднија за препливање. Кад стигнем на другу обалу, три километра даље налази се прво швајцарско село, где могу да нађем склоништа.

2.3. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из логора у Гредигу. III”, *Време*, 16. 10. 1929, 4.

Тога кафеџију из Вадуца никада нећу заборавити. Ја сам био потпуно у његовим рукама и он ме је могао издати одмах аустријским властима. Па ипак, тај човек је показао невероватну хуманост и великодушност, иако сам био непријатељ.

Пошто ми је старац кроз прозор означио пут, задржао ме да се још мало огрејем.

НАГ У СНЕГУ

Нисам умео да нађем речи да захвалим старцу. Покушао сам да му платим бар шта сам попио и појео, са оно неколико круна што ми је још остало у џепу. Али, старац није хтео да прими ништа. Тада сам се спремио за бегство. Скинуо сам одело, оставши само у кошуљи и гаћама, са аустријском војничком капом на глави. Пошто сам требао да препливам реку, одело ми је било сасвим непотребно.

Старац је пришао прозору отворио га, још ми једном показао пут и ја сам искочио у снег.

Пошао сам кроз мрак и не осећајући страховиту јутарњу зимску хладноћу. Све моје мисли биле су сконцентрисане само на то, да се дочепам супротне обале. Морао сам да прођем поред моста, који је био запоседнут стражама. Легао сам готово сасвим у снег и шуњао се. Мрак је био дубок и тако сам прошао неопажено.

Стигао сам до обале Рајне, где ми је старац означио да је најпогодније место за препливање. Река је ту била широка око осамнаест до двадесет метара. Текла је између два висока насипна зида. Кроз мрак видео сам како се беле ледене санте, које је брза струја носила.

БОРБА СА ЛЕДЕНИМ САНТАМА

Тај шум реке у мраку, снегом покривене обале и насипи, санте које су се одбијале од обале и ковитлале матицом, хладноћа која је пробијала до костију, можда би ме у свакој другој околности одвратиле да ставим живот на коцку. Али, помисао да ту на двадесет метара преда мном стоји слободна територија, где нећу више бити заробљеник, привлачила ме неодољивом силом.

Скинуо сам са себе и оно рубље што сам имао. Остао сам потпуно наг и скочио у воду. Био сам добар пливач и почео сам да одмичем свим силама према супротној обали. Струја ме је заносила, али најгоре ми је било кад сам запао међу санте, које су почеле да налећу на мене. Пробијао сам се међу њима тешком муком, уневши све силе да ме нека не поклопи, јер би то свакако био мој последњи час.

Најзад сам стигао до друге обале. Али ту ме је чекало ново мучење. Преда мном се испречио зид насипа, врло висок услед ниске воде. Почео сам да се пењем уз зид, али је ишло страховито тешко. Лед се ухватио на камењу и тек што бих успео да се мало одигнем оклизнуо бих се и пао натраг у воду. Не знам колико је то мучење трајало, али чини ми се да је било врло дуго. Најзад, направивши последњи напор, успео сам да се попнем на ивицу насипа.

Био сам на слободном швајцарском земљишту.

ЈЕДАН ЧУДАН ГОСТ

Али, моја ситуација није била ни мало сјајна. Око мене била је још увек мрачна снежна ноћ. Онако мокар и потпуно наг, модар од хладноће, стајао сам на најљућој зими. У близини није било никога, а са друге обале чуо сам дозивање аустријских стража.

Почео сам да бежим у правцу најближег села, које ми је означио стари кафеџија. Од зиме, страха и узбуђења трчао сам као луд. На пут нисам наишао и прескакао сам ограде по метар до метар и по високе.

Трчао сам тако ваљда око два и по километра, кад се преда мном појавила једна сељачка кућа. Без премишљања улетео сам унутра.

Мора да је било невероватно запрепашћење укућана, кад су пред собом видели потпуно наог човека, обраслог у бради, онако поплавелог и јадног. Али, увидели су одмах да од такве индивидуе не треба да се плаше, него да му помогну. Домаћин ми је одмах изнео једну женску кошуљу да се огрнем, затим ми је дао коњака и ставио ме поред пећи да се огрејем.

АУСТРИЈСКИ ПЛОТУН

Кад сам се мало повратио, испричао сам домаћину целу авантуру свога бегства. Сазнавши да сам српски официр он ми је врло радо понудио гостопримство у своме дому. Али, ја сам се још увек бојао и молио сам га да не јавља полицији да сам ту, да ме не би интернирали.

Почело је да свиће, кад смо са обале Рајне чули плотун. Ја сам се сав стресао. Доцније ми је швајцарски стражар испричао да је то пуцала аустријска стража. Сазнавши за моје бегство од швајцарских стражара, Аустријанци су испуцали један плотун у ваздух и испричали својим властима како су ме убили при прелазу. Тако су ме у Аустрији прогласили мртвим, док сам се ја грејао поред топле пећи мог љубазног домаћина. Тог дана била је недеља.

Мој домаћин, и поред моје молбе, известио је одмах о догађају најближе швајцарске власти. Око 11 часова пре подне дошао је један швајцарски жандармеријски официр са два жандарма. Одмах ми је честитао.

Међутим, вест о мом бегству била је већ јављена и у Бухс. Тамо је постојао један нарочити одбор за прву помоћ бегунцима. Тај одбор одмах ми је послао помоћ. Мало доцније дошла је аутомобилом једна дама, која ми је донела пар цивилног одела, једну тешку пелерину од топле длаке, шешир, ципеле, шест пари рубља и 50 швајцарских франака у готовом новцу.

ДОЧЕК И БАЛ У БУХСУ

Дама ме позвала да пођем њеним аутомобилом и тако смо заједно отишли у Бухс. Тамо су већ сви знали за моју опасну авантуру и цела варошица је чекала наш долазак, поздрављајући ме одушевљено. Ја сам прво отишао на пошту да пошаљем депешу нашем Посланству у Берну и да замолим прву новчану помоћ. Кад сам хтео да платим депешу, поштанске чиновнице нису хтеле да приме од мене ни пет пара. Кад сам изашао из поште чекала ме велика гомила

народа и, ма да сам ја најенергичније одбијао, гурали су ми на силу новац у чепове.

Отишао сам у полицију, где ме је лекар прегледао. Нашао је да сам страховито изнурен и изгладнео, те ми је препоручио да у почетку узимам храну само у малим количинама. Али, тек што сам изашао ја сам напао неку дивну шунку, најео се немилице, и ништа ми није фалило.

Исто вече приређен је бал у моју част. Наш посланик у Берну отворио ми је депешом неограничен кредит код свог познаника, ресторатера железничке станице у Бухсу. Ја сам узео свега 100 швајцарских франака. Сутрадан кренуо сам возом за Берн, у пратњи једног швајцарског полицајца, и пријавио се нашем Посланству.

После малог опоравка у Берну, па затим у Женеви, преко Париза и Марсеља отишао сам на солунски фронт, где ме доделише Ауто-команди, и ту сам остао до краја рата.⁹⁹

3.1. Инж. Андра Матић, „Моје бекство из заробљеничког логора у Гредигу крај Салцбурга”, *Ратнички гласник*, Св. II и III, фебруар-март 1937, 147–155.¹⁰⁰

Наш друг Андра Матић, инжењер у кланици Градског Поглаварства у Београду, стилем пуним дубоке и искрене непосредности, описује свој живот у заробљеништву и своје бекство из тога физичкога и духовнога пакла. Решен по цену живота да стресе срам ропства и

⁹⁹ После наведена три текста објављена у бројевима од 14, 15. и 16. октобра 1929, *Време* је у седам наставака објавило сведочанство о бекству – или, прецизније речено, бекствима – резервног поручника Александра Рајића из заробљеништва: А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4; Исти, „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, II, *Време*, 18. 10. 1929, 4; Исти, „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4; Исти, „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, IV, *Време*, 20. 10. 1929, 4; Исти, „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, V, *Време*, 21. 10. 1929, 7; Исти, „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, VI, *Време*, 22. 10. 1929, 4; Исти, „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, VII, *Време*, 23. 10. 1929, 4.

¹⁰⁰ Наведени број *Ратничког гласника* доступан је на: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_FB31730B27471F52DE4846A0D15AB1A5-1937-02-B002-03 (датум приступа: 2. 6. 2025)

да своје младе снаге пренесе у ровове солунског фронта, он напиње све мождане вијуге да би пронашао најбољи начин успешнога спровођења своје замисли о бекству. И успева... Неуспелих покушаја, трагично завршених, било је много. Срећа се другу Матићу смешила обилније: он је прелетео преко ужаса да би дошао у ведрину борбе и славу ратних успеха.

Ур.

У дубоку јесен 1914 год. водила се огорчена борба у Мачви, око Шапца. Влажни зимски дани прожимали су и тако посустале и измучене ратнике. Мој пук заузимао је одбранбене положаје на коси, која се протезала преко села Јевремовца. Само један батаљон мога пука био је у пуковској резерви одмах иза положаја на самој ивици села Горње Врањске, које је незнатно удаљено од Јевремовца. То је био батаљон у коме сам и ја био као ђак-наредник,¹⁰¹ а доцније као резервни пешадиски потпоручник. Одмах некако после указа о производству у официрски чин, крајем октобра 1914. год. којим је произведена цела наша ђачка чета 1913/14 год. јако се разболим и будем смештен у једну сеоску кућу села Горње Врањске. Пуковски лекари су утврдили да је код мене почетак запаљења плућа. Био сам у јакој грозници са великом температуром када сам једног раног јутра крајем октобра 1914 год. погледао кроз прозор и, јако изненађен, приметио како 2 аустро-угарска војника обијају врата једне оближње сеоске куће. Одмах ми је било јасно да су Аустријанци ушли у село и да су наши отступили. То отступање је извршено исте те ноћи, док мене нико није био обавестио, како бих се на време евакуисао. Не губећи ни тренутка, прикупио сам последњу снагу и почео бежати, како бих се спасао заробљавања. Био је још сумрак, дан још није био освојио, када сам непролазним њивама трчао, да бих се спасао. И када сам помислио да сам ван опасности, изашао сам на друм, где су ме изненадно пресрели Аустријанци и заробили. Срећа, те сам знао Немачки, иначе бих се рђаво провео. Мађарски војници су бесно јурнули на мене, али благодарећи њиховим официрима, нарочито једном мађарском Јеврејину, будем спасен сигурне погибије. Одмах сам ту, иза једног шумарка спазио и једну повећу гомилу наше нејачи: старце, жену¹⁰²

¹⁰¹ Опширније о формирању Скопског ђачког батаљона, обуци и учешћу „1.300 каплара” у операцијама 1914. године: Александар Лукић, Мирослава Којић, *Учесће 1300 ђака каплара у Колубарској бици. У сусрет стогодишњици (1914–2014)* (Љиг: Градска библиотека, 2014).

¹⁰² Пошто је у питању „повећа гомила” људи, можда је овде требало да стоји: жене.

и децу, спремну да их онако голе и босе гоне као дивљу звер негде у унутрашњост Аустрије – у неки логор за интернирце, одакле се ретко ко вратио. Тим јадницима нису дозволили ни честито да се обуку, а камо ли да понесу штогод са собом. Бедна је ово слика била, да се и данас јежим када на њу помислим.

Са том војском сам морао цео дан да пешачим и да ме на неколико места испитују, не би ли што дознали о нашим. Тек предвече будем са два војника упућен за Шабац, где смо стигли дубоко у ноћ. Овде сам преноћио на поду једне кафане, а сутрадан будем пребачен за Кленак. У Кленку ме затворише у једну шталу са осталим нашим војницима, где је било толико много људи, пошто је штала била мала, да смо једва стајали. Око подне дођоше у шталу два Аустриска официра-лекара и улазећи одмах упиташе: *зна ли који Немачки?* Ја им се јавих. Казах им да сам резервни официр, нашто се они зачуђено згледаше и одвратише:

Па шта ћете Ви овде?! Вама није место ту!

Рекох им да је то урађено сигурно с тога што на себи нисам имао никакве официрске знаке, јер сам тек пре неколико дана произведен у официрски чин, па нисам, на фронту, стигао да набавим потребне значке и то у толико пре што сам се разболео и последњих дана лежао.

– Па то не мари ништа! Молим Вас изађите у двориште, па ћемо ми већ гледати шта ћемо са Вама.

Ови добри људи, пореклом Бечлије, удаљише се, а ја остадох седећи на једној столици одмах испред врата оне штале, коју су чували два војника. После кратког времена наиђе један крупан мајор. Доцније сам сазнао да је то био командант места. На лепом нашем језику избрецну се на мене:

Шта ћете Ви овде? Марш у шталу!

Шта сам знао да урадим! Уђем нанова у шталу код оних наших бедника, који су као мумије стајали, не могући ни да седну.

Тек после подне су ме потражила она два официра-лекара, па када сам им испричао како сам опет доспео у шталу они ми одредише једног њиховог наредника (цугсфирера), који ме одатле одведе у општинску кућу. Увече сам са истим наредником дошао на Кленачку станицу, укрцали [смо] се на воз и ноћу стигли у Шид.

У Шиду будем смештен у једну празну кућу. Доцније сам сазнао да је то српска кућа и да су сви укућани интернирани. Ту сам боловао

од запаљења плућа. Лечио ме је и свесрдно се заузимао један њихов потпуковник-лекар, по народности Србин или Хрват. Имао сам једног Маџара, војника, који је говорио немачки и који је спавао у истој соби где и ја. Он ми је био одређен да ме послужује и да ми се и дању и ноћу нађе. Осим тога чувала ме је стално стража. Када је отпочела криза по наређењу овог лекара, мој га је Маџар одмах позвао. И ако је криза отпочела после пола ноћи, он је дошао и био крај мене све до краја. Сутрадан сам осетио одмах велико побољшање, само никако нисам могао на ноге. Лекар ми је саветовао да се мало по соби навикнем ходању али никако да не излазим напоље. То сам и чинио и за неколико дана могао сам доста добро да се крећем. Опорављајући се тако у овој кући, а будући да је цео Шид знао да у овој кући лежи један српски официр, на неки тајанствен начин добио сам од грађанства разне понуде. Тако једне ноћи спаваше мој Маџар дубоким сном, пошто је то вече доста пио вина, што сам га добио од грађана, а мени се приближи један Аустријанац. Сав узбуђен поче шапутати клечећи поред мог кревета:

– Брате Србине! Чуо сам да ће Вас скоро евакуисати одавде, па не могах да одолим а да Вам се не јавим. Ја сам, на жалост, командир Ваше страже и ако сам и ја Србин, па ме срце боли гледајући Вас тако болесна. Затим не могу да издржим а да Вам не кажем да су *ови Ваши потукли ове наше, па им цименту померили*.¹⁰³ Ово су моји најрадоснији дани, јер је ваша победа у исто време и наша. Оставили су мноштво заробљеника у Србији, а оно што се спасло, закрчило је све друмове преко Саве и изгледа ми да се ни до Беча неће зауставити.

Жао ми је било и нисам знао шта да радим од беса када су се хвалили надирањем у Србију. Они су, знате, и велики лажови. По њиховим причањима и њиховој штампи треба да су до сад у близини Скопља. Сада ми је срце на месту. Покуњили су носеве и живи се не чују. Када их упитамо зашто се тако нагло повлаче, одговарају само:

– Ах! Сувобор! ... Сувобор!

И ако сам још са здрављем био ровит, сигурно бојећи се близине границе, сместа су ме евакуисали из Шида. После дужег путовања стигнем са својим пратиоцем у Болдогасоњи (Фрауенкирхе), једно мало место на граници Аустрије и Маџарске. Пред сам полазак из

¹⁰³ Ово обавештавање нас подсећа на начин и речи којима је Адам Прибићевић у затвору у Осијеку, у самици, од стражара Србина информисан о збивањима на фронту крајем 1914. године: „Измлатише их гегуле као волове у купусу.” (Адам Прибићевић, *Мој Живот* (Загреб: Просвјета, 1999), 48.)

Шида дође к мени и командант места, један стари пуковник, по народности Немац. Поче ме испитивати о нашој војсци и из ових његових питања утврдих да су заиста у Србији доживели невероватан пораз. По себи се разуме да од мене ништа није сазнао, пошто сам се и овом приликом изговарао да сам био само водник једне чете и да ништа, ван моје чете, не знам. Интересантно је да су сви они мислили за наше Тимочане да су Руси.

У Болдогасоњу затекнем, смештене у једном сељачком хотелу, наше заробљене офицере. Било их је око двадесет. Ту опет паднем у кревет и читаву годину дана нисам могао на ноге. У то време у нашем војничком заробљеничком логору, подигнутом на ивици овог села, беснео је пегавец. Стотинама наших мученика је дневно сарањивано,¹⁰⁴ тако да су и мештани, већином Маџари, питали:

– Па докле ћете сарањивати ове људе?! Помре цео логор!?

И заиста смрт је косила наше војнике немилице. Тек пошто су овај стари логор спалили и изградили нов, пегавец је престао. Премештај оног маленог броја наших војника, што је преостало, извршен је веома савесно, јер су биле предузете све санитарне и остале мере, да се зараза не пренесе у нов логор. И мештани не бејаху поштеђени од пегавца и ако су наши заробљени војници били потпуно изоловани од грађанства. Најпожртвованији око спасавања војника од пегавца бејаху руски заробљени лекари. Пожртвовано они су се излагали опасностима заразе и готово сви су ту оставили кости. Од аустријских лекара, колико ми је познато, страдао је од ове болести само један.

Увек још беспомоћно лежим болестан. Апетита уопште немам. Покушавају да ми дају неки хранљиви напитац, али и то не иде. Тек када је дошла једна инспекција из Беча, будем по њеном наређењу упућен на опоравак у бању Баден крај Беча. Овде сам се, ваљда због промене ваздуха, почео нагло опорављати тако, да су ме после месец дана боравка у овој бањи вратили опет у Болдогасоњ.

Опорављен и потпуно здрав одмах сам приступио послу на изграђивању плана за бекство из заробљеништва. Међутим, због изненадног премештаја свију нас у Кишуњом, једно мало мађарско место, не остварим свој план. Тек што сам се у новом боравишту прибрао,

¹⁰⁴ Најпотпунији попис страдалих Срба у Болдогасоњу сачинио је колега Ненад Лукић. Опширније: Н. Лукић, Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата. Пописи умрлих у логору Болдогасоњ/Фрауенкирхен 1914–1918, 54–164.

крајем 1916 год., будемо опет сви премештени у концентрациони логор у месту Гредиг код Салцбурга. По аустриском плану требало је овде концентрисати све српске заробљене официре што није урађено, јер је и поред овог логора било и других.

У нади да се из овог места нећу више премештати, одмах сам отпочео у остварењу свога плана с вером у потпун успех.

Нека овај мој доживљај буде наук за млађе генерације, ако би неки од њих доспео у сличну ситуацију, како треба радити да се ослободе окова и да тако слободни поново послуже своме народу.

ГРЕДИГ

Мало аустриско село у близини Немачке границе, а на 10 к.м. удаљено од Салцбурга. Околина, као и цела ова област је врло брдовита и кршевита. Становници су чисти, доброћудни Немци, који се претежно баве земљорадњом и сточарством. Пошто цела ова околина има туристичких места, она је лепо уређена и може се узети да личи на неки велики парк.

На самој ивици овог села, наслоњен на руски војнички заробљенички логор, а у близини трамвајске пруге, што из Салцбурга води у брда, саграђен је био наш логор. Бејаше ограђен високом тарабом (нормална висина даске 4 мет.) без прореда, изнад којих беше постављено 3 реда бодљикаве жице. С унутрашње стране оградe бејашу постављена стражарска места на сваких 100 мет. У том великом правоугаонику беху смештене дугачке дрвене бараке за становање. Средином ових барака, а по њиховој дужини, ишли су ходници, док су лево и десно од ходника изграђене собе за становање са прозорима упоље. На средини барака, опет у вези са овим ходницима, бејашу постављене трпезарије са кухињама, а на самим улазима у бараке налазиле [су] се собе за команданте барака (професорске собе).¹⁰⁵ Аустриска команда нашег и руског заробљеничког логора бејаше одвојена у засебан круг, само једном страном наслоњена на наш логор. Електрично осветљење добијали смо из неке салцбуршке централе. Кад су заробљеници постали нешто нервознији, због изолованости од света и врло рђаве исхране, Аустријанци поставише у нашем кругу и једну куглану.

¹⁰⁵ А. Матић и 1929. и 1937. говори, односно пише, о „профосима”/„профозима” (командантима барака) и претпостављамо да је овде требало да стоји „профоске собе”, а да је приликом припреме текста за штампу дошло до поменуте измене.

У собама бејаше намештај врло прост, са обичном постељином и памучним ћебадима као покривачима. Да би ова ћебад била топлија између чаршава и њих постављена беше нека мекана хартија. И заиста ћебад са овом хартијом била су веома топла. Али када се ова хартија поцепала и сручила у углове ових ћебади, тада смо ми испод њих, место ове хартије, прошивали новине, издржавајући тако велику зиму овог краја у дрвеним баракама. У собама смо имали и пећи, које су зими ограничено ложене. Док су пећи гореле могло се некако и седети у собама, а када дневна порција дрва нестане, завлачили смо се обично под, новинама прошивене, покриваче испод којих беше доста топло...

ЧУВАЊЕ ЗАРОБЉЕНИХ ОФИЦИРА

Одмах уз наш логор беше смештена аустриска логорска команда. Команданти су се мењали и увек су на та места долазили виши официри са потребним бројем нижих официра, подофицира и војника. Ова команда бринула се за исхрану, здравље, одржавање логора и осталог у исправном стању и чувању наших и руских заробљеника од додира са спољним светом. За излазак ван логора, у спољни свет, потребно је било да се изађе на главну логорску капију, па да се тако уђе у логор аустриске команде и тек одавде могло се изаћи у спољни свет. На главној капији нашег логора беше смештена стражарска соба и командир страже. Овој капији није смео ни један заробљеник ни близу да приђе, а њихове војнике и остале који су службено кроз ову капију пролазили савесно су контролисали. На сваких 100 мет., с унутрашње стране ограде, бејаху постављени стражари, у почетку са обичним пушкама, а доцније са ловачким. Над заробљеним официрима сваке поједине бараке бдио је и дању и ноћу по један њихов подофицир у својству команданта бараке (профоза). Они су били спона између нас и њихове команде и имали су за задатак да будно прате наше кретање, да саслушавају наше тужбе и жеље и да се старају о реду и поретку у баракама. Они су заиста своју дужност савесно обављали. Знали су сваког заробљеника по имену и презимену и по карактеру. Знали су који је наклоњен коцки, пићу, свађи и т.д. Ниједан наш покрет, излазак или улазак у бараке, није могао да прође а да нас будно око ових подофицира није пратило. Бараке су биле толико велике да је свака могла да прими до 40 заробљеника; а собе су биле подешене тако да су виши заробљени официри имали засебне

собе а нижи по двојица у соби. Да би у свако доба контролисали број заробљеника, било нам је наређено да зими мора бити сваки у својој соби почев од 20 часова, а лети од 21 час. Ујутро ниједан заробљеник није смео изићи из своје собе зими пре 7 часова а лети пре 6 часова. За време доручка, ручка и вечере сви заробљени официри дотичних барака морали су бити у тачно одређено време за обедовање на својим местима у трпезаријама. Да би аустриска команда у свако доба дана могла да скупии све заробљенике у дотичне бараке, бејаше нам наређено да на трубни знак »збор« одмах заузмемо место у трпезаријама својих барака, како би нас дежурни официр пребројао ради контроле.

Контролисање заробљеника при устајању, легању и обедовању вршили су дотични команданти барака. Они би за време устајања и легања ишли редом из собе у собу и у свакој контролисали да ли су дотични официри у својим собама. Само на трубни знак »збор« контролу је вршио дежурни официр дотичног дана.

Карактеристично је овде поменути, да су Аустријанци у нашем логору имали и полициске псе. Шта нисам радио да их придобијем за себе! И ако сам сваком знао име, на мој позив или приближавање гледали су ме попреко, спремни да сваког момента скоче на мене. Ови пси понашали су се овако према свима заробљеницима и ако су то биле доброћудне и паметне животиње. Колико су они били опасни за нас заробљенике, може се ценити и по једној наредби аустриске команде: да се нико од заробљеника не шали да им прилази. Према њиховим људима они су се умиљавали и допуштали им да их милују.

Никакве санитетске установе нису имали у самом логору, него су болесни заробљеници вођени трамвајем у салцбуршку Војну болницу. Ми здрави завидили смо нашим болесним друговима, пошто им је ова прилика допуштала додир са спољним светом, те су се увек враћали духовно освежени у нашу зачмалу средину.

У почетку имали смо недељно излаз из логора. Ишло се у шетњу по околини Гредига. Како је логор имао 7 оваквих барака, то је на сваку бараку једном у седмици долазио ред за шетњу. Заиста то нам беху једина разонода и освежавајући тренуци. Шетња је извођена на тај начин што смо се кретали у колони по четири, опкољени шпалиром војника са ножевима на пушкама и вођени дотичним дежурним официром. Ко није био у сличним приликама, не може ни замислити колико смо се духовно освежени враћали из ових шетњи. Задовољство

ових шетњи зависило је у многоме од ђуди дежурног официра који нас је водио. Неки су чак дозвољавали да уђемо и у неку сеоску кафану; неки су нас дуже задржавали у шетњи; а неки су тако сурово поступали да су те шетње биле више замарајуће него окрепљавајуће. Али уопште узев, са ових шетњи по лепој салцбуршкој околини ми смо се враћали у наше затворе духовно свежи и окрепљени. Излазак у шетњу за нас је увек био велика свечаност.

На жалост, то није дуго трајало. Околно грађанство, као и цело аустроугарско становништво, трпело је у то време глад. Мислећи да је нама храна обезбеђена и да боље живимо од њих, нерасположење околног становништва према нама расло је из дана у дан. Са ових разлога наше шетње су обустављене, мада је аустриска команда овај разлог мудро крила. Нервоза заробљеника рапидно је расла, међусобне свађе учесташе а физичка разрачунавања низала [су] се из дана у дан.

ПРИПРЕМА ЗА БЕКСТВО

Тада, целе 1916 год. ја се озбиљно спремам за бекство. Подухват, с обзиром на раније описану предострожност аустриских власти, готово неостварљив, знајући да је неколико покушаја наших и руских заробљеника, пропао, јер, после тешког изласка из логора, мислили су да ће најбоље пешке умаћи, што бејаше сасвим погрешно, пошто је терен ове области, све до швајцарске границе, пун теснаца. Сви ови бегунци хватани су у овим кланцима, јер је у њима увек било аустриских стражара. Тако су ови бегунци, после великих напора непроходним теренима исцрпљени и изнемогли, наилазили на клопке одакле нису могли даље.

Мој план за бекство из заробљеништва бејаше сасвим другојачији и ако је било врло тешко остварити га. Наиме, по мом плану било је најглавније додати аустриску униформу и један бланкет, којим се аустриски војници из позадине пуштају на одсуство кућама. Са таквом опремом и фалсификованим бланкетом могао сам лако возом путовати све до швајцарске границе и имао бих само једно кратко парче до Швајцарске да пређем пешке, избегавајући оне теснаце, па макар заобилазни пут био не знам колико тежак. Проблем је био набавити све ове ствари, јер су њихове власти будно мотриле и на своје људе да кроз логорску капију не унесу ништа што би нам олакшало бекство или неки други акт против њихових реда и поретка. И

ако су Аустријанци тешко мењали своје људе (официре, подофицире и војнике), ипак њихова неповољна ситуација тога времена приморавше их да упуте све на фронт па и неспособне. Због тога њихово људство наше заробљеничке команде мењало се с времена на време, а на њихова места долазили су увек неспособнији па чак и људи других нација, који нису били ни Немци ни Маџари. Тако се десило да ја за команданта бараке добијем једног Тиролца, по народности Италијана. Како сам у то време марљиво учио италијански језик, да би ми прошао дан и скратио досаду, ја сам се необично обрадовао овој промени, тим пре, што мој нов командант бараке није знао немачки. Одмах сам се с њим спријатељио молећи га да чешће разговарамо на лепом италијанском језику ради конверзације. Сав блажен примио је моју понуду и ми смо временом постали одлични пријатељи. Конверзације ове водили смо кријући од аустриских власти, пошто је њима било строго забрањено општење с нама сем службено. Према Аустроугарској ја и он били смо на истој линији, само што сам ја био отворени непријатељ Аустроугарске, а он потајни. Био је дакле и он непријатељ државе коју је као војник служио и свима силама тежио је да његова област припадне Италији. После дуге припреме и нашег обостраног упознавања, ја му једног дана поверих и свој план, молећи га да ме у извршењу помогне. Јако се уплашио! Преклињао ме у своје родитеље и децу да то од њега не тражим јер, рече ми, када би аустриске власти за то сазнале, са његовом децом, родитељима и кућом било би свршено. Шта сам знао да радим? Пропустио сам ствар времену, не изостајући никако од уобичајене конверзације с њиме. Од овог момента стално сам у разговорима нагињао да ме у овом послу ипак помогне и да га нећу издати, ако случајно у бекству будем ухваћен од Аустријанаца, па макар ме и стрељали. Напослетку је пристао да ми набави једну аустриску војничку униформу и бланкет за осуство. Дао сам му и нешто новаца да купи одело и да набави бланкет. Једног дана ми саопшти да је ове ствари набавио и да их је оставио на сигурно место код неког његовог човека у Салцбургу. Никако није пристајао да ми те ствари унесе у логор и молио ме да мој план изменим у толико, што бих ја у мојој официрској униформи изашао из логора, непримећено дошао до Салцбурга код његовог пријатеља, где би се пресвукао и продужио пут. Само бланкет могао би ми донети у логор да га ја испуним и подесим по вољи – управо да га фалсификујем. Рекох му одмах да је то немогуће извести, пошто

бих се ја у српској официрској униформи одмах напољу открио и да би ме грађани одмах опазили. А колико би тешко било моје кретање кроз салцбуршке улице, о томе не треба ни говорити. Размишљао сам неколико дана шта да чиним, саветовао сам се и са њим, али ни-како да нађемо излаза. Разговарајући тако једног дана с њим, спазим му на ногама кожне камашне са јако бокастим листовима. Знам да је увек носио завијаче, па га упитах откуд му те кожне камашне? Рече ми да их је добио од куће. Срећна мисао паде ми на памет, коју сам му одмах и саопштио:

– Па ти би могао моје одело да унесеш у логор у твојим кожним камашнама?

– То је, рече, немогуће. Где ћу ја да упакујем блузу или чакшире у кожне камашне!

– Али, друже, када би ти чакшире и блузу опарао на саставне делове, па уносио парче по парче у логор. Да ли би то било могуће?

3.2. Инж. Андра Матић, „Моје бекство из заробљеничког логора у Гредигу крај Салцбурга”, II, *Ратнички гласник*, Св. V, мај 1937, 341–346.¹⁰⁶

Једва је пристао да ми одело, парче по парче, убади у логор. Ту парчад сам скривао испод пода моје собе, извадивши једну патосницу испод мог кревета на којој сам споља оставио главе од ексера, како се не би приметило да се та патосница подиже.

Ноћу, када би се све смирило, према месечини, састављао сам моје одело, а најтеже ми је било причврстити сунцобран на аустријској капи.

Сем мога друга, Миодрага Благојевића, резервног официра, у грађанству учитеља, који је становао са мношћом у истој соби, нико није знао ништа о мојим припремама. Зато сам се јако изненадио кад ми једног дана дође Светозар Милошевић, тада активни пешадиски потпоручник, па рече:

– Ја знам да се ти спремаш за бекство. Молим те да поведеш и мене с тобом, јер ти знаш немачки а ја га не знам. Надам се да би само поред тебе могао да се спасем.

Јако сам се бојао да ма ко дозна нешто о мојим припремама, јер би ме на тај начин и нехотице моји другови издали, пошто би се мој

¹⁰⁶ Наведени број *Ратничког гласника* доступан је на: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_FB31730B27471F52DE4846A0D15AB1A5-1937-05-B005 (датум приступа: 2. 6. 2025)

случај коментарисао на сваком месту, па би Аустријанци преко својих људи све чули и дознали. Милошевић је све чинио да се ослободи ропства. Веома окретан и жив прозreo је и напипао некако моје намере, а будући да је мој подухват врло тежак и ризикантан, радо га примих, јер друг у оваквим приликама бејаше врло потребан.

Изложих му мој план, што га је особито одушевило. Али набавити сада униформу и за њега бејаше и ризикантан и тежак посао. Ништа нам није друго остајало него да се опет обратим моме пријатељу. Имајући у виду огромну услугу, што је учинио мени, просто сам се бојао да га више узнемиравам. Морао сам сада врло тактично да га издалека припремим за ову нову авантуру. Разговарајући тако с њиме, предочим му да ћу тешко моћи сам да извршим бекство и да би најбоље било да поведем још неког са собом, како би се један другоме, у случају нужде, нашли. Рекох му да ми је тешко поћи у једну овакву авантуру самом, јер то може и главе да ме стане и да нико не зна шта је са мном било. Будући да је и он познавао Милошевића, ја му се једног дана изјасних, нашта ми он рече да је избор добар, јер је Милошевић »Ватра жива«. Сиромас није ни слутио да ће и за Милошевића морати да учини све оно, што је мени учинио. Кад сам му рекао да и за Милошевића мора набавити одело био је као укопан. Ипак дугим и мучним наговарањем пристао је, добио је новац, набавио је још једно одело и срећно га прокријумчарио у логор.

Пошто је се и Милошевић снабдео оделом, требало је сада набавити и шињеле. Предузети бекство без шињела по онаквој зими било би бесмислено, јер би на првом кораку пали у очи. Они нису могли кријумчарски да се убаце у логор, јер су комади били сувише велики. Али пошто је позадина аустриске војске носила црне шињеле, истог кроја као и наши војнички, сури шињели, и пошто је таквих шињела било доста код наших заробљених официра, ми смо просто извршили трампу са нашим официрским шињелима, под изговором да су они топлији, а ми сувише зимљиви. Радо су наши другови пристали да нам за лепе официрске шињеле даду обичне војничке. Међу заробљеним официрима бејаше тада и један наш учитељ, који се занимао разним израђевинама. Правио је он од горњишта старих ципела лепе новчанике и др. Морали смо се дакле њему обратити како да наше суре шињеле претворимо у црне и поверили смо му се зашто нам такви шињели требају. Учитељ Ђура рече нам одмах да их он може обојити црно у луковини (љуске од црног лука). Примио је цео

посао на себе и пошто је из наших ђубретара неопажено прикупио довољну количину луковине, извршио је бојадисање шињела ноћу тако срећно, да га нико није приметио и ако је за то положио своју пећ, заштићен дрвима од свога дневног следовања.

У нашим скривницама имали смо сада комплетна одела. Остало је још да се фалсификују објаве (Урлаубшајне), па да кренемо у име Бога. Мој пријатељ дао ми је своју објаву ради прегледа. Тачно нас је обавестио које јединице гарнизонирају у Салцбургу, како се зову њихови команданти, па чак смо од њега дознали и имена нашег тобожњег командира чете и водника.

Фалсификовати објаве није било лако. На њима су били и печате војних власти, ударени када се објаве издају. Те печате требало је некако насликати на нашим објавама мастилом за печате. Међу нама бејаше један сликар, аматер Страшимир Јовановић сада виши чиновник Управе Фондова и њему смо морали да поверимо нашу тајну и да га замолимо да нам потребне печате на наше објаве просто преслика. Са зебњом смо очекивали његов одговор. После дугог размишљања и разгледања печата на попуњеној објави мога пријатеља рече нам, да ће он тако то да пренесе на наше објаве да нико неће ни слутити да су печати руком рађени. И заиста са много труда и напора Страшимир је одлично свршио свој посао.

У ово време мога пријатеља, дотадањег команданта моје бараке упуте на фронт и на место његово дође нам један пунокрвни Бечлија за команданта. Растали смо се стегнувши један другоме руке и он ми пожеле срећан пут, с тим да се после довршеног рата нађемо или у његовом крају ослобођеном од [стране] Италијана или у Великој Србији.

Попунили смо затим објаве и моја је гласила на Јозеф Цуци, поднаредник, родом из Фелдкирхена, провинција Форалберг, а Милошевићева на Јохан Кајзер, редов, родом такође из Фелдкирхена – Форалберг. Ја сам узео име једног мог школског друга, Аустријанца баш из тог краја, који је са мном учио пре рата у Немачкој, а Милошевић – име једног тадашњег команданта бараке. Потпис команданта пука извршио је мој собни друг Миодраг Благојевић, тако да се ниуколико није разликовао од правог потписа.

Сем датума и објаве су биле готове. Требало је сада сачекати само згодно време и згодан тренутак за излазак из логора. Тада ми је изгледало да ће то бити најтежи посао и да нам највећа опасност прети

при изласку. Потребно је било дакле да за овај најтежи посао створимо један добар план.

У почетку 1917 године у крају где смо робовали бејаше јака зима, праћена повремено jakim ветровима и олујама. При оваквим елементарним непогодама, терисана хартија на нашим баракама цепа се у комаде и производила јаку лупњаву. Дешавало се тада врло често да и неке сијалице које осветљавају круг буду угашене услед дефекта. Такав тренутак морали смо да сачекамо, па да преко оgrade изађемо из логора. С обзиром на то, да је логор тада чувала последња одбрана, обично старци, а полицијски пси због непогоде дремају у неком добром склоништу, ми смо само у таквој ситуацији могли да пређемо преко оgrade у слободу, и то на месту где је највећа помрчина због угашених сијалица. Још једна важна предострожност се наметала. Требало је некако маскирати наш нестанак, пошто смо ми морали да изађемо из логора најдаље до 8 сати увече, јер је војни воз из Салцбурга полазио за Инсбрук тачно у 10,15 увече. Гредиг од Салцбурга је удаљен неких 10 км., па је требало за времена пешке стићи до Салцбурга и ухватити тај воз, иначе би цео план пропао. Ако бисмо ми изашли из логора око 8 сати увече, вечерњим пребројавањем би се утврдило да нисмо ту. Зато смо неких два месеца морали да вршимо следећи маневар:

Под изговором велике хладноће легали смо свако вече пре 20 сати, а устајали свако јутро после 8, док су наши собни другови увек у то време били на ногама. Тако је нас пребројавање од стране команданта барака затицало и ујутру и увече у креветима. Нашу, српску униформу, остављали смо увек поред себе на столицама. Кад су команданти барака улазили у наше собе ми би смо се испод покривача промешкољили. То је моме команданту бараке пало у очи и једног ме дана упита:

– Господине Матићу, Ви много спавате.

Одговорих му да сам ја зимљив и да стварно не спавам него се само завучем под покривач, пошто је под њиме најтоплије.

Ово што будем говорио о себи, важи исто и за Милошевића, који је становао у другој бараци и кога су његови другови потпомагали.

Преко пута моје собе, само нас [је] дужи ходник одвајао, становали су резервни капетан I класе Лазар Митровић и активни артиљериски капетан I класе Сретен Терзић. Митровићу поверим наш план и умолим га да ме помогне на тај начин, што ће после пребројавања

његове стране да улучи прилику, када командант почне да улази у друге собе, да пређе у моју собу и да легне у кревет као што сам и ја лежао, покривене главе. Моје одело остаће на столици, као да сам ја ту и као што је командант бараке пуних два месеца навикао да види, па кад командант бараке навири у моју собу он само испод покривача да се промешкољи, док ће учитељ Благојевић бити, као и обично, на ногама. Пристао је и после мог бекства лежао је Митровић и увече и ујутру у мом кревету, што нам је било од врло велике користи, јер смо ми за то време били на путу према Швајцарској граници.

Нестрпљиво смо чекали згодан дан за излазак из логора. Свето-Јовански мраз владао је тада у овом крају и једне суботе указа нам се још изјутра наш очекивани дан. Пуцало је дрво и камен. Снежна вејавица с ветром таква да не да ока отворити. С нестрпљењем очекујемо први мрак. У први сутон ја и Милошевић се спремамо у мојој соби. Обукли смо се у аустриску униформу, а Милошевић брижљиво пакује две фудбалске унутарње гуме са пумпом за прелазак преко Рајне, пошто није знао пливати. Ножеви о опасачима нису нам били потребни, јер позадина аустриска није их тада носила. Са неколико десетина круна у џеповима и фалсификованим објавама излазимо из собе и дугачким ходником у логорски круг, пошто смо се прво преко посвећених другова уверили да је командант бараке у својој соби и да нешто за столом ради. Још кроз прозор моје собе утврдили смо правац нашег кретања и упутили смо се баш на место где је једна велика сијалица угашена. Непримећено долазимо до велике оgrade. У кругу никог нема, сем стражара у својим кућицама. Стигавши до оgrade пођемо до близине једне стражарске кућице, где нам изгледаше да је најгушћи мрак, избегавајући у исто време другог стражара чија околина бејаше боље осветљена. У непосредној близини ове кућице дигнем Милошевића на ограду тако, да он остане висећи уз њу. Уз Милошевића искоришћавајући његово висеће тело успужем се и ја, избијајући на врх оgrade, а затим дигнем и Милошевића, који је већ био балдисао. Усхићени, што нас нико није приметио, скочимо са оgrade у дебели снег – у слободу. Морали смо да журимо да што пре стигнемо у Салцбург, како нам воз не би умакао и обилазећи путеве и стазе летели смо кроз шумовити терен као на крилима. Стигавши у предграђе Салцбурга, као за несрећу, ни једног пролазника да га упитамо за станицу. Снежна бура бесни и даље толико да на улицама скоро никог нема. Нешто дубље у граду наиђемо на првог про-

лазника и упитам га где је станица, која на срећу није била далеко. Успевамо да у последњем моменту уђемо у воз и не оверивши објаве у станичној команди. Воз дупке пун војника, нема нигде места, и без размишљања, као што су и остали радили, седамо на под, јер смо били преморени од штрапаца на путу Гредиг–Салцбург. Милошевић који није знао немачки направи се да је болестан, а ја примих на себе да одговарам на сва она уобичајена питања, којима су ме моји 'ратни другови' – Аустријанци обасипали, избегавајући колико се то могло да говорим, сем онога што сам морао да се не бих одао. Да бих их се напослетку отресао, замолим их да ме оставе на миру пошто желим да се одмарам. Ноћ је затим прошла на миру, ми смо имитирали спавање, а са зором и даном долазиле су нове тешкоће. Ко није био у сличним приликама, не може ни да слуги колико је ноћ благодетна за бегунце, као што смо ми. Са зором и даном, изгледало нам је као да се некако откривамо пред светом и сваког момента ишчекујемо да нас ухвате. Требало је имати јаке живце па све те сугестије отстранити и понашати се обично као и сваки други путник.

Скрхани и изломљени стигнемо сутра-дан у Инсбрук, где је била главна аустриска команда за италијански фронт. У Инсбруку морали смо да мењамо воз. Станица пуна жандарма са неким жутим шлемовима. Стегнута срца изашли смо из нашег воза у станичну врету, праћени орловским погледима крупних и снажних жандарма. Имали смо осећај као да сви око нас знају за нашу авантуру, спремни да нам у име закона затраже потребна документа и објашњења. Најтеже је било двочасовно чекање воза који је имао да нас доведе до Фелдкирхена, мало и чисто немачко место у близини швајцарске границе. Нисмо знали где да проведемо ово време, које нам се отегло у недоглед. Осим тога ту је требало проћи и кроз станичну команду, т. ј. ту смо морали да визирамо наше објаве. Непријатно је било и то што су се наши шињели јако отирали и били смо црни као неки Африканци. Брзо смо се снашли и на једном склонитом месту станице умили смо се и скинули црnilо са руку и лица. Куражно смо ушли у станичну команду, пред којом је чекала маса војника, где смо визирали наше објаве а затим смо дремкајући у чекаоници сачекали наш воз за Фелдкирхен.

3.3. Инж. Андра Матић, „Моје бекство из заробљеничког логора у Гредигу крај Салцбурга”, III, *Ратнички гласник*, Св. VII, јули 1937, 494–502.¹⁰⁷

Око 14 часова истог дана кренуо је наш воз из Инсбрука за Фелдкирхен. Путовали смо на миру и у први сумрак стигли смо у Фелдкирхен. У близини овог граничног места, идући из вагона у вагон, саопшти нам један жандарм да се сви морамо пријавити, кад стигнемо у место, Граничној команди (Гренцшуц Командо).

Кад смо изашли из воза и ушли у град, био је већ увелико мрак. Предложих Милошевићу да се уопште не јављамо граничној команди, него да изађемо из града и да продужимо пешице на запад где се налази швајцарска граница. Али Милошевић окуражен добрим исходом визирања наших објава у Инсбруку, а бојећи се да нас полицајци у пролазу кроз град не зауставе, пошто се у овако граничном месту на све пази и мотри, одлучно је захтевао да се пријавимо. На његову несрећу послушао сам га и упутили смо се у граничну команду.

Ова команда бејаше на спрату једне двоспратнице. На самом улазу одузимали су свима објаве, па и нама, одакле смо се степеницама попели на спрат и чекали у једној великој чекаоници. После извесног броја прикупљених објава војник их је носио у једну канцеларију одакле су редом прозивали оне што су предали објаве, прозвани су редом, један по један, улазили у поменути канцеларију. Дође ред и на нас. Ја бејех први прозван и пошто смо знали да су наше објаве једна до друге, после мене морао је доћи на ред и Јохан Кајзер, т. ј. Милошевић. Ушавши у канцеларију преда мном се указа за писаћим столом један капетан, држећи моју објаву у рукама, а иза њега, на неколико корака стајаху четири војника са пушкама.

– Ви сте Јозеф Цуци?

– Да, одговорих му ја.

– Ви сте одавде? – упита ме понова капетан.

– Да, рекох му одлучно.

– Где станујете?

Нисам се надао таквом питању и осетих како ме пробија хладан зној. За тренут јако сам се збунио, јер нисам знао шта да му одговорим. Фелдкирхен је мало место и официру су, нема сумње, биле познате све улице његове. Да сам могао претпоставити овакво питање

¹⁰⁷ Наведени број *Ратничког гласника* доступан је на: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_FB31730B27471F52DE4846A0D15AB1A5-1937-07-B007 (датум приступа: 2. 6. 2025)

ја бих у пролазу кроз град упамтио име неке улице па бих му лако одговорио, а овако, да му кажем неку улицу која ту не постоји, моја би судбина била запечаћена. Оклевао сам.

– Но, говорите, немам ја времена да чекам! – избрецну се капетан на мене.

У последњем тренутку сену ми као муња једна идеја. Сетих се да се у свакој немачкој варошици она улица, што пролази поред цркве зове „Кирхенгасе“, а она што води поред школе „Шулгасе.“

– Шулгасе, одговорих му, додавши насумце и број којег се више не сећам.

Најтеже ми беше, што је капетан приметио да сам збуњен, па поче надугачко да ме испитује. Благодарехи само одлучним и умесним одговорима спасем се некако и капетан ми пружи моју објаву, па рече:

– Добро, сад можете ићи.

Кад сам изашао и сам не верујући да сам се спасао, одјекну име Јохан Кајзер (Милошевић), нашта се тргох, крв ми стаде у жилама и покушах да му дам знак да не улази у канцеларију, али ме он није ни приметио. Тврдо сам веровао да ће Милошевић да наседне, јер ће га питање »где станујете?« насигурно довести у неприлику из које ће се тешко измигољити, пошто је рђаво говорио немачки и није знао прилике у немачким градовима. То мало знања из немачког језика научио је у заробљеништву и то таман онолико колико му је било потребно за бекство.

И заиста нисам се преварио. Неколико минута доцније; између двојице наоружаних војника, Милошевић је изашао из собе. Провели су га поред мене, бледог као смрт. Да ме не би издао, јер смо се тако договорили ако би неког од нас ухватили, није ми смео ни речи проговорити. Жалосно смо се само погледали и он је сав очајан продужио са својом пратњом низ степенице ко зна куда?!

Остадох сам. Изађох напоље у потпун мрак. Местимично слабе сијалице тешко су пробијале тмину. Пођох журно улицама ка излазу из града, па затим све брже и брже, пошто сам био увртио себи у главу да ме неко гони, ма да никога за мном није било. Сав обузет сугестијом гоњења почнем најзад да трчим и утрчим у једну порту, прескочим преко њене ограде и тако се нађем ван града.

Ушао сам у густу борову шуму и ишао насумце, избегавајући стазе и путеве. Лутајући тако наиђем на један пропланак на коме

бејаше једна дрвена шупа у којој сељаци смештају сено. Сада, у сред зиме, шупа бејаше празна. Уђем у шупу, упалим шибицу и на сату видех да је 18 и по часова.

Хладноћа врло јака, мрак густ као тесто, а напољу у крупним пахуљицама падаше снег. У оној пустој шупи, опкољеној густом шумом, у ноћној помрчини, уморног и гладног обузе ме моменат малодушности. Помисао на тако потребног верног друга у оваквим приликама, а то је Милошевић заиста био, очајање што није са мном и што је пао непријатељу поново у руке, изазва мисао да се и сам вратим у град и да се предам.

Премишљао сам [се] шта да чиним. Неизвесност и очајан мој положај, у непријатељској земљи, у снегу и леду, у густој и бескрајној шуми покривеној дебелим снегом који још једнако пада, утицали су на мене страховито. Ипак после кратког одмора око 20 часова кренух даље кроз снег и шуму, држећи се запада, где се од прилике налази швајцарска граница, односно река Рајна. Пошто [су] ми се очи нешто навикле на мрак и пошто су се облаци нешто разредили и снег утишао, обрадовах се што сам био у стању да запажам најближе предмете око себе, али одмах затим увидех да се нисам имао чему радовати, јер ми се дрвеће и грање чинило да су полицијски пси, курјаци, аустриске патроле итд. Тада сам обично затварао очи и сугерирао себи да то није истина, па не гледајући ништа продужавао сам пут.

У глуво доба (око поноћи) стигнем на реку Рајну. Обале реке регулисане са високим бедемима. Река је ваљала санте леда, јер је она овде врло брза и тешко се заледи. Осмотрио сам добро ситуацију и убрзо увидео да је ту немогуће извршити прелаз, пошто на другој обали, у Швајцарској, нисам могао да приметим ништа што би ми загарантовало склониште када будем реку препливао. Слушао сам и гледао не би ли се указало неко осветљење итд. што би ми био сигуран знак да преко пута има склониште и људи. Од свега тога ни трага. А препливати Рајну па онако мокар не наћи убрзо склоништа значило би у ово доба године и у овом крају ићи у сигурну смрт. Ту на неколико метара од мене била је швајцарска територија, мој спас, али бејаше немогуће до ње доћи.

Продужити даље узводно или низводно самом обалом бејаше опасно, пошто је насигурно на обалама било граничара, који су је чували. Опет сам се попео на брда и продужио пут на домаку реке узводно, пошто сам знао да се налазим негде у близини државице

Лихтенштајн, која се са Аустријом граничи сувим а са Швајцарском реком Рајном.

Ноћ је била страховито хладна. Снег је непрестано падао и засипао тако да сам се једва кретао. Промрзао и изнемогао, тако да нисам могао даље, стигнем око 4 сата после пола ноћи у једно местанце за које сам доцније сазнао да је било престоница Лихтенштајна. Даље нисам могао. Жиле су ми се смрзле. У предграђу наиђох на једну кафану, мрачну и затворену. Почех да лупам на прозор, нашта се после извесног времена појави један потпуно сед старац. Замолих га да ме пусти унутра да бих се огрејао, с изговором да сам у патролирању по околини залутао овамо и да сам сав промрзао. Старац ме пусти унутра, пошто се је претходно уверио да сам заиста у аустриској униформи и да сам промрзао. Велика пећ од опеке, четвртасто зидана, бејаше у кафани још топла. Уз саму пећ посади ме старац на столицу, скину ми одело и обућу, донесе ми чашицу коњака и одмах стави лонче за чај. Брзо је изашао на спрат, где је становао, и донео ми пар сувог веша. Пошто сам се нешто повратио чича ме поче испитивати. Ја му испричах како сам био у патроли, па сам од друштва залутао и лутајући тако дошао ту. Видело се одмах да он мојој причи није веровао тим пре што сам био без икаквог оружја, а у ноћне патроле без оружја се не иде. Затим ми он озбиљним гласом рече:

– Кажите ко сте, иначе ћу вас сместа пријавити властима.

Немајући никаква излаза увидех, да је опет дошао мој последњи час. Прозрех да ми измишљање ништа не помаже, па испричах старцу целу истину о себи. Рекох му да сам заробљени српски резервни официр, да сам побегао из заробљеничког логора у Гредигу код Салцбурга, да сам целу ноћ пешачио кроз сметове и брда идући од Фелдкирхена ка граници.

Старац је озбиљно слушао моју причу. Кад сам завршио на лицу сам му прочитао да је у све поверовао. Устао је, плеснуо ме по рамену и рече:

– Штета би била да вас овде ухвате. Истина, ви сте на неутралном земљишту, али наша државица је, може се рећи, сада у рату саставни део Аустрије и она има овде своју власт, која би вас сместа ухватила и отерала.

Просто не верујући својим ушима, стари граничар и кријумчар рече ми да приђем ближе прозору и пошто је угасио светлост и отворио прозор а пошто су нам се очи навикле на мрак показу ми где се

налази стари железнички мост преко Рајне који води за Швајцарску. Стари кријумчар, као и већина граничног становништва, одлично је познавао терен. Рече ми да идем на један километар више моста, чувајући се стражара, где је Рајна најзгоднија за препливање. Кад будем стигао на другу обалу, од прилике на два километра наићи [ћу] на једно швајцарско село где могу да нађем склоништа.

Кафеџију из Лихтенштајна никада нећу заборавити. Био сам потпуно у његовим рукама и он ме је могао предати Аустријанцима али он је се показао хуманим и великодушним, и ако сам му, може се рећи, непријатељ, пошто је и он био Немац и стога приврженик Аустрије.

Пошто сам с њиме добро утврдио пут, старац ме није одмах пустио него ме је задржао да се још више огрејем и боље окрепим, јер је, рече ми, подухват преласка преко Рајне у ово доба тежак и ризикантан, па је потребно да се добро одморим и поткрепим.

Особито захвалан овом необичном старцу, извадих оно неколико круна, што сам имао, да му платим за јело и пиће. Није хтео ништа да прими. Оставио сам му у кафани аустриско одело, навукао сам мокру обућу на босе ноге и са аустриском капом на глави, пошто сам се опростио са старцем, изађем на улицу, упутим се у правцу што ми га је чича означио и тако се неприметно провучем поред многобројних стража које ме нису приметиле благодарећи мом белом рубљу и снегу.

У сконцентрисаним мислима да се што пре дочепам супротне обале, пошто ће се ускоро појавити зора, нисам ни осетио страховиту јутарњу хладноћу. Окрепљен и одморан јурио сам циљу а на местима сам се и вукао по снегу да ме стража не би приметила. Благодарећи помрчини, мом »белом костиму« и снегу, срећно доспем до циља што ми га је старац описао и назначио. Рајна је хуктајући текла између два насипа, носећи ледене санте, које су ударале о обалу. Стао сам на бедем и слушао у мраку тај шум, који је некако чудновато звучао у мојим ушима. Обале покривене дебелим снегом, матицом се чује шкрипање санте које се ломе ударањем једна о другу, хладноћа што пробија до костију, а ја беспомоћан стојим на бедему и мислим: шта ме чека у таласима те реке, која ми је потпуно непозната. Можда бих се у свакој другој околности предомислио да ставим живот на коцку, али помисао да ту само преко реке почиње слободна територија, где нећу бити више заробљеник, привлачила ме неодољивом силом.

Скинух са себе оно рубље што сам имао, свукох ципеле и потпуно наг, само са аустриском капом на глави, спустих се низ залеђени бедем у реку. Као одличан пливач приметих одмах да имам посла са необично брзом водом. Водена струја ме је закосила и играла се са мном. Међу сантама које су налетеле на мене пробијао сам се свом снагом, чувајући се да се не нађем између њих: оне би ме, чини ми се, напола пресекле. Тешком муком после дугог пливања, стигнем на другу обалу, и не слутећи да ме ту очекују нове тешкоће. Преда мном је стајао зид насипа врло висок због ниске воде, пошто је висина насипа тако одмерена да може примити сву количину воде када наступи топљење дебелих снегова по брдима. На зиду поплочаног насипа бејаше се ухватила дебела кора леда, глатка као огледало и сваки покушај да се успужем уз њега бејаше немогућ, јер сам се стално са извесне висине сасуљавао понова у воду. Почех да тражим погодније место, т. ј. рапавију површину леда да бих се спасао. Тек другим пипањем наиђох на погоднији лед и после неколико покушаја, направивши последњи напор, успех да се попнем на ивицу насипа. Изгледало ми је да је ово мучење трајало врло дуго јер сам осећао велики умор.

Ступио сам тако на слободно швајцарско земљиште. Али мој положај нимало није био повољан. Око мене је још увек владала мрачна, снежна и хладна ноћ. Онако мокар и потуно наг, модар од хладноће, дрхтећи целим телом, стајао сам ту на најљућој зими. У близини не бејаше никога, а на другој обали чух жагор неких људи.

Приметих у даљини светлост и прикупивши последњу снагу, трчећи кроз дебео снег, упутих се тој светлости. Од зиме и узбуђења трчао сам као луд. Нисам имао времена да тражим стазе или путеве него сам у правој линији трчао циљу – ка светлости. После дугог трчања преда мном се указа заједно са првом зором лепа сељачка кућа. Без икаквог премишљања улетео сам у њу. Запрепашћени укућани, који тек беху устали, нису могли да дођу к себи, кад су ме видели потпуно нага, обраслог у бради, поплавелог од зиме и јадног од надчовечанских напора. Ословио сам их на немачком језику, јер сам знао да се на том делу Швајцарске говори немачки, нашта они мало дођоше к себи и увидеше да се немају чега плашити и да треба само да ми помогну. Домаћин ми навуче једну дугачку кошуљу, на једном канабету енергично ме измасирао, дао ми је коњака и нешто доцније поставио ме на једну лепу наслоњачу крај пећи.

Пошто сам се нешто повратио, испричах домаћину и укућанима свој доживљај. Сазнавши да сам Србин, осетих одмах колико се радује што ми је указао помоћ и што му се дала прилика да ме угости. Замолио сам га да ништа не јавља швајцарским властима о мени, јер сам сматрао да ће ме Швајцарци интернирати.

Кад је зора пробила густе мрак, од Рајне смо чули плотун. Стресао сам се на помисао да је можда тај плотун био намењен мени и ко зна шта би са мном било да се нисам успузао уз бедем и да ме је зора затекла уз швајцарску обалу Рајне. Један швајцарски стражар који није био далеко од места мога прелаза и који ме тада није приметио, дошавши са ноћне дужности кући у село и чувши за мене испричао ми је да је тај плотун заиста био намењен мени, јер су му Аустријанци рекли да су моје рубље и ципеле нашли на обали и да су пуцали ради оправдања старешинама, пошто су овај случај морали да им пријаве и да покажу нађено рубље.

Мој домаћин и поред моје молбе известио је одмах о догађају најближу швајцарску власт. Око 11 часова пре подне у кућу уђе један швајцарски официр са два жандарма. Увидех да је потпуно обавештен о мојој личности, јер ми је свесрдно честитао на успеху, док су жандарми стајали у близини врата у ставу »мирно«. Одмах по одласку официра аутомобилом је дошла једна дама која ми је донела ципеле, комплетно цивилно одело, једну тешку швајцарску пелерину, шешир, шест пари рубља и 50 – швајцарских франака у готовом.

Официр ме је протоколарно саслушао. У протокол је унесено све о мојој личности, о начину, месту и датуму заробљења, о поступању Аустријанаца са заробљеницима итд. Изјавио ми је, пошто сам потписао протокол, да се ја налазим у слободној Швајцарској и да нећу бити интерниран, већ могу да чиним шта хоћу: да останем у Швајцарској, или да идем за Француску, а ако хоћу могу отпутовати и на Солунски Фронт. Исти овај официр јавио је у Бухс, швајцарско гранично место, једном одбору за прву помоћ бегунцима као што сам ја и на његов позив дошла је она дама која ми је донела одело и прву новчану помоћ.

Са овом дамом пошао сам у Бухс, где су становници већ чули о мојој опасној авантури. Грађанство Бухса ме је одушевљено дочекало и стигавши у ово место одмах сам се упутио са дамом на пошту да се депешом јавим нашем посланику у Берну и да га замолим за новчану помоћ. Кад сам чиновника упитао шта депеша стаје, рече

ми да немам ништа да платим и да ће службеници поште међу собом прикупити новац за депешу. При изласку из поште чекала ме је маса света и, ма да сам најенергичније одбијао, гурали су ми на силу новац у џепове.

Одавде сам морао отићи у полицију, где ме је лекар детаљно прегледао. Констатовао је да сам јако изнурен и због глади исцрпљен – јер смо ми тада у Аустрији формално гладовали – па ми је препоручио да се постепено навикавам на храну, да једем што чешће лака јела и да се постарам за што дужи одмор, док се физички не будем осетио толико јак као и некада када сам од куће пошао у рат. Рекох му:

– Докторе, то је све доцкан!

Ја сам се код мог гостољубивог домаћина на селу тако најео да ће ми, по вашем, та храна сигурно провалити и истањити црева. Ако то не буде, ја ћу продужити да једем колико могу, јер сам, као што видите, заиста изгладнео и жељан свачега. И заиста, његових се савета нисам држао и хвала Богу никаквих последица од тога нисам имао.

На изрично тражење мога првог гостољубивог домаћина вратили су ме њему и ту сам, као код своје куће, провео неколико дана. Хранили су ме и пазили, а ја сам им причао о мојој лепој отаџбини исто тако брдовитој и дивљој као што је и њихова, причао сам им о нашем народу, војсци, обичајима и др. Слушали су ме без предаха и стално ме саветовали да останем код њих док се рат не сврши, јер после толиких доживљаја што сте их претурили преко главе штета би била да вас немилосрдни рат прогута. Са овом добром породицом и данас сам у сталној вези и једина ми је жеља да их једног дана посетим.

Наш посланик у Берну отворио ми је био кредит код ресторате-ра жељезничке станице у Бухсу, мислећи првобитно да се код њега храним и станујем, зашта наравно нисам имао потребе. При поласку из Бухса за Берн узео сам од њега само 100 швајцарских франака у готовом.

У пратњи једног швајцарског тајног агента, после неколико дана бављења у овом крају, кренем из Бухса возом за Берн, одакле су ме становници одушевљено испратили. Возну карту нисам платио и кад смо стигли у Берн агент ме је лично предао нашем посланику речима: »Предајем вам вашег држављанина и сада моја дужност престаје.«

Неколико дана провео сам у Берну, у једном хотелу, што ми га је одредио наш посланик, па сам одатле отпутовао за Женеву. У Женеви сам добио уредан пасош и после неколико дана бављења, трамвајем сам прешао швајцарско-француску границу и приспео у француско гранично место Белгард. На моју несрећу у пасошу је стајало да сам пребегао из Аустрије, те ме због тога француске власти нису пустиле даље све дотле, док нису стекли уверење информишући се на све стране о мени, да нисам никакав шпијун. За време задржавања у овом месту никуда нисам смео да изађем из полиције сам, сем са једним агентом који ми је био придодат. До душе, Французи су ми се учтиво извињавали за овакво поступање, а ја им нисам ни замерао, знајући врло добро шта је рат и шта су све непријатељи у стању један другоме да приреде и учине.

Кад су ме слободног пустили, уз уобичајено француско извињавање, тек сам тада осетио да сам сасвим слободан.

Одмах сам одатле отпутовао за Париз где сам се пријавио нашем војном аташеу, а после два дана отпутовао за Марсељ, где сам с мукотом регулисао примање своје плате у нашој марсељској финансијској управи. У Тулону будем прегледан од наше војне комисије од које сам добио одмор од месец дана, а после издржаног одмора кренуо сам возом преко Француске и Италије и лађом од Бриндизи-а стигнем на Крф. На Крфу сам се пријавио нашим војним властима и после кратког одмора будем упућен за Солунски фронт где сам остао на војној дужности до свршетка рата.

Прикази

Милић Милићевић, *Српска војска : независни војни лист : (1908–1912)*, Међуопштински историјски архив Ваљево, Ваљево, 2024, 221 стр. : илустр. ; 24 см.

Друга половина 19. и почетак 20. века представљају период узлета српске периодике, нарочито стручних листова и часописа. Од друге половине 19. века па до краја Првог светског рата, или тачније од 1864. до 1920. године, у Србији и ван ње излазило је око 25 листова војне, или претежно војне садржине. Међу њима се као најстарији истиче лист *Војин*. Овај лист излазио је кратко, а убрзо се појављују *Ратник* и *Службени војни лист*. Оба ова војна гласила, први као месечник, а други као недељник, излазила су преко шест деценија.

Милић Милићевић, реномирани војни историчар, у својим истраживањима препознао је огромну важност ове теме. Велики број периодике посвећене војним питањима, који је 1908. године достигао 17 листова и часописа, указује на значај војске не само у вођењу рата и политичким питањима већ и у готово свим другим сферама друштвеног живота. Аутор је успео ми-

нуциозно да анализира огромну грађу више војних часописа који су излазили у поменутом периоду. Након ове анализе определио се да детаљно прикаже садржај и судбину часописа *Српска војска*. Дело Милића Милићевића представља јединствену анализу једног војног листа у нашој историографији. У питању је научна монографија праћена обимним научним апаратом и списком извора и литературе. Аутор није пошао лакшим путем да издвојено анализира поједине бројеве и њихов садржај, или да објави поједностављене библиографске податке за поједине текстове, већ се стрпљиво прихватио дуготрајне анализе, селекције и груписања градива, што је резултирало књигом која је пред нама. У њој су издвојене посебне целине које су резултат дубоког познавања материје која се односи на историју свих аспеката комплексне установе попут српске војске у 19. веку и почетком 20. века.

На почетку рукописа налазе се изјаве захвалности и увод. Књига је затим подељена на следећа поглавља: Увод или лична карта *Српске војске*, Уредници, сарадници и аутори *Српске војске*, Изглед, ценовник и начин дистрибуирања листа, Светска војно-политичка сцена и улога Србије у њој, *Српска војска* о руско-јапанском рату 1904–1905. године, Аустроугарска је наш непријатељ, Србија треба (мора) да буде војнички логор, Старешински кадар на страницама *Српске војске* (поглавље се састоји од два потпоглавља), *Српска војска* о родовима војске Србије (поглавље се састоји од пет потпоглавља), Стране и домаће војне новине и проналасци и оглашавање у листу. На крају се налазе прилози и извори и литература.

У уводу аутор се осврће на многобројну војну периодику и степен њене истражености. Ту посебну пажњу посвећује и подлиску, који није имао конзистентност, наводећи различите теме које су се у њему могле наћи. Такође наглашава и да су постојала два посебна броја: 1909 (поводом обележавања стогодишњице битке на Чегру) и 1912. године (поводом оснивања Друштва српског јединства).

Часопис је излазио у периоду од 1908. до 1912. године. Циљ му

је био патриотско васпитање војника и претресање опште и војне проблематике. Иницијални догађај за почетак излагања листа била је анексија Босне и Херцеговине. То је био последњи сигнал да је Краљевини Србији главни циљ уједињење Српства, чије би главно средство била војска.

Српска војска је био недељник, мада су ретко излазили и двоброји. Редакција се налазила у Дечанској улици бр. 20, накратко је била и у Кондиној и Улици краља Милана. Цена листа износила је 20 пара. Дистрибуција је вршена у седишту редакције, у неким радњама, а убрзо и у гарнизонима. Лист је обухватао осам страна, са појединим изузецима. Објављивао је фотографије, цртеже и карте. Поред тога, своје место ту су нашли и различити комерцијални огласи, пре свега упућени официрима као циљној групи. Међу огласима значајну групу чинили су огласи личне природе (умрлице и оглашавања веридби), као и књижевни огласи који су се односили на војну литературу. Свему овоме аутор је посветио посветио посебно поглавље.

У поглављу посвећеном уредницима и ауторима *Српске војске* Милић Милићевић дао је биографије уредника и сарадника (са изузетком Живојина Ми-

шића, чија је биографија свима веома добро позната) пуковника Светислава Исаковића, пуковника Светозара Радојчића и Косте Николића, фармацеута. Поред опширних биографија утемељивача листа, аутор је навео и имена најважнијих сарадника листа, као и разрешења већине псеудонима којима су потписани радovi и прилози.

У поглављу „Светска војно-политичка сцена и улога Србије у њој” аутор анализира низ текстова који се односе на политичку комбинаторику на европском континенту. У питању су како преводи страних аутора, тако и текстови домаћих аутора, који покушавају да објасне улогу Србије у тадашњој међународној ситуацији. *Српска војска* доноси и различите погледе на ривалства која су постојала између великих сила, као и на могуће савезе међу њима. Посебна пажња посвећена је кризама у Мароку и око Триполиса, као и одласку краља Петра у Петроград и односу Србије и Русије, према којима се лист крајње критички односи. Истовремено се наглашава потреба стварања савеза било приближавањем једном од великих савеза или сарадњом са државама на Балкану. Главним противником сарадници листа не сматрају Турску, већ Аустроугарску. Овом

питању аутор је посветио посебно поглавље књиге, као и питању руско-јапанског рата, коме је посвећено десетак текстова, како вести, тако и анализа тактике, оружја, припремљености војника, односа становништва и штампе...

Теме везане за официре и подофицире обрађене у *Српској војсци* односиле су се на неуједначеност у образовању командујућих кадрова, као и у социјалном положају. Писано је и о реформама униформе, као и о питању времена потребног за унапређење.

На следећим страницама аутор анализира текстове који се односе на родове војске – пешадију, артиљерију, коњицу и инжењерију. На почетку овог поглавља он истиче да је Србија имала највећи проценат болесних војника. Хоспитализованих је једино било више у Русији. Смртност је такође била велика. Ове податке аутор илуструје двема табелама.

Једно од обележја овог листа било је и праћење војно-техничких новина уведених у армијама развијених земаља. Време излажења *Српске војске* управо је тренутак када се Краљевина Србија убрзано наоружава. Све ове новине, међу којима и аутомобили, камиони, авиони и моторни

балони, праћене су извештајима или обимнијим студијама. Посебна пажња посвећена је митраљезима. Поред напретка у наоружању, *Српска војска* пише и о помацима у логистици (побољшање исхране и смештаја војника). Све то аутор помно анализира у посебном поглављу.

На крају рукописа налазе се прилози. У питању су текстови које је изабрао аутор сматрајући да ће заинтересовати читаоца и на најбољи начин представити *Српску војску*. Први прилог носи наслов „Српска кћи, жена и мајка“, за њим следе Списак повереника *Српске војске*, „Наша пошта“, „Неумесна практика“, „Предложене измене у коњичкој терминологији“, „Јапанска војничка песма“ и „Прокламација 1. армије кинеским становницима“. На крају монографије налазе се илустрације и белешка о аутору.

Осим што је иновативан у тематском погледу, рукопис је

квалитетан због добре истражености теме, илустративности и свеобухватног садржаја. Аутор је вршио обимна истраживања у Народној библиотеци Србије, у којој се налази највећи део бројева *Српске војске*. Такође, истраживања је вршио и у Војном архиву у Београду. Важну изворну основу пружила су и обимна истраживања оновремене публицистике, као и савремене релевантне и расположиве литературе.

Сматрам да је књига др Милића Милићевића *Српска војска* садржајна, квалитетна и да ће дати незаобилазан научни допринос проучавању српске војне историје, као и српске периодике у прошлости. Радо је препоручујем стручној и широј читалачкој јавности.

др Гордана Гарић Петровић

Предраг В. Миладиновић, *Летачко одело и његова опрема у Краљевини Југославији 1918–1945*, Предраг Миладиновић, Београд, 2025, 95 стр.

Пред нама је вишегодишње, може се слободно рећи и прво самостално истраживање на тему историје летачке униформе у Краљевини Југославији, мада је у књизи *Краљевско ваздухопловство 1918–1944*, коју потписује група аутора укључујући и Миладиновића, наведена тема укратко дотакнута у поднасловима „Летачка звања, униформа, обележја и ознаке”¹ и „Ваздухопловна униформа и ознаке”². Предраг Миладиновић је своје најпре хобистичко интересовање за теме из области ваздухопловства, што је укључивало састављање пластичних макета и такмичења у оквиру секције „Александар Дероко” при аеро-клубу „Београд”, развио у објављивање чланака у часописима попут *Аеросвет*, *Крила*, *Аеро магазин*, *Годишњак српског ваздухопловства* и др. Учесник је скупова и симпозијума

са темама из ваздухопловне историје, предавач на научним скуповима у Београду, али и сарадник и редактор у многим ваздухопловним публикацијама и монографијама.

О аутентичности истраживања експлицитно се говори већ у предговору (стр. 4), где сазнајемо да је идеја за истраживање настала пре три године за потребе каталога изложбе у оквиру Историјског музеја Србије, а у сарадњи са Музејом ваздухопловства. За ово дело аутор није имао превише извора, јер се сличном тематиком често бавило успутно и то углавном у текстовима посвећеним војним униформама, што даје додатну историјску вредност овом истраживању. Иако званично има 95 страна, првих 70 страна посвећено је насловној тематици, док је преостали део чине прилози: привремени именик, скраћенице и на крају широк опус библиографије и регистар имена. Прво

¹ Бојан Б. Димитријевић, Милан Мицевски и Предраг Миладиновић, *Краљевско Ваздухопловство 1918–1944* (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 91.

² Исто, 139.

поглавље обрађује развој летачке опреме у Краљевини Југославији, друго поглавље бави се осталом (пропратном) опремом, а треће и најкраће поглавље разрађује летачку опрему у Другом светском рату.

У првом поглављу под насловом „Летачка спрема у Краљевини Југославији“ уводна прича базира се на кратком историјском осврту настанка Државе Срба, Хрвата и Словенаца, укључујући и ваздухопловство нове државе, где је читаоцу на поједностављен начин објашњен ток развоја авијатике Краљевине Југославије у првим послератним годинама (стр. 7), те шта је све обухватало снабдевање авијатичарском опремом, као и детаљан опис летачког комбинезона и пропратне опреме. У даљем тексту аутор се, истичући прекретницу у развоју ваздухопловне делатности почетком двадесетих година, позабавио представљањем ваздухопловства као службе вишег статуса у оквиру војске, објаснивши шта је одредио и побољшао у авијацији Први закон о Устројству војске (стр. 9). Следи осврт на рапидан развој ваздухопловства тридесетих година, где је објашњено на који начин је потпомогнут развој домаћих фабрика лиценцираних ваздухоплова, као и начин купо-

вине униформе међу официрима и подофицирима.

Аутор се потом осврнуо на развој ваздухопловне медицине (стр. 14), која је првобитно подразумевала редован систематски преглед, а временом се одређују и први прописи у тој грани ваздухопловства. Из контекста се може закључити да су резултати тог развоја коришћени за побољшање свакодневног летачког живота и здравља пилота, али и за развој и унапређење летачке униформе. У овом делу текста наводи се који су најбољи материјали за израду одела, али се такође детаљно наводе пожељне карактеристике остале летачке опреме, попут „шлема“ (тврде летачке капе), опреме падобраниста, као и заштите за очи у виду летачких наочари (стр. 17). Аутор се кратко дотакао и кисеоничке опреме за летаче и решавања проблема са издувним гасовима у летелицама. У наредном пасусу наводи да „у ваздухопловству постоји изрека да је свако његово правило написано крвљу“, чиме се алудира на трагично изгубљене животе пилота и посаде; другим речима, искуство у овој грани стечено је проучавањем летачких катастрофа (стр. 18).

Затим нас аутор враћа на период непосредно након Првог

светског рата и објашњава начине снабдевања Државе Срба, Хрвата и Словенаца ваздухопловном опремом и шта ју је чинило, али и наговештава да смо били ускраћени за ратну одштету из домена ваздухопловства. Шта је то обухватало и са каквим образложењем смо одбијени сазнаје се у даљем тексту. Даље читамо о развоју домаћих модела летачке опреме тридесетих година прошлог века, тачније о њиховом осавременавању, наводи се чијим су иностраним униформама биле инспирисане домаће фабрике, као и које промене је доживела дотадашња летачка опрема (стр. 21).

Миладиновић је посебну пажњу посветио развоју падобрана као дела летачке опреме – од прве појаве током Великог рата, преко материјала од којих су израђивани, до њихове ситуационе функционалности (стр. 24). Следи део који због интересантних информација привлачи доста пажње, а односи се на патенте и изуме (стр. 26) из домена падобранства, од којих већина није усвојена или је остала неискоришћена. Предмет истраживања било је и тестирање материјала, као и функција и рок употребе падобрана (стр. 30). Такође, аутор наводи и статистичке податке о летачима који су

се спасили уз помоћ падобрана до Априлског рата, те још неке појединости везане за падобране. Вредна цитирања је духовита и црнохуморна рекламна парола фабрике ваздухопловне опреме „Кнебл и Дитрих“, као увод у наредно истоимено поглавље: „Носи са собом падобран и ако мислиш да ти никада неће требати, јер ако ти затреба, а немаш га, никад ти више неће требати“ (стр. 32).

Аутор наводи детаљан историјат фабрике падобрана и летеће опреме „Кнебл и Дитрих“, која је била највећи снабдевач ваздухопловства Краљевине Југославије. Указује на бурну историју ове фабрике, почев од промене назива за време окупације Немачке и коришћења њеног погона за потребе Трећег рајха, укључујући и Зракопловство Независне Државе Хрватске. Такође пише о иностраној обуци радника, њиховој националној припадности, али и о производним капацитетима фабрике до 1939. године (стр. 37). Наводи се да је у периоду окупације машински парк фабрике проширен на 200 машина, али да су оне до октобра 1944. године биле евакуисане железничким вагонима за Трећи рајх (стр. 42). Одлуком АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. године наложен је прелаз не-

пријатељске опреме фабрике у државну својину (стр. 43).

У даљем тексту, с поднасловом „Снабдевање Ваздухопловства војске летачком спремом и падобранима”, аутор наводи на који је начин војно ваздухопловство распоређивало летачку спреду, као и који су одевни комади спадали у личну летачку спреду (током зиме и лета) и које је летачко особље (стр. 48) имало право коришћења те спреме. Наредни редови посвећени су опису опреме коју је у међуратном периоду имала Краљевска морнарица, односно Поморско ваздухопловство, те основним карактеристикама њиховог летачког одела. Дотиче се, мада укратко, развоја прслука за пливање. Током 1935. године Команда морнарице одобрила је поделу летачке спреме на летњу, зимску, висинску и радну (стр. 50). Остатак текста посвећен је опису и бројном стању летачке опреме Поморског ваздухопловства у том периоду.

Поглавље „Остала опрема” отвара прича о летачким наочарима коришћеним у војном ваздухопловству непосредно након Првог светског рата. Спомине се домаћи произвођач наочара „Мавровић”, о којем нема

додатних података. Миладиновић наводи две наше фабрике које су се бавиле израдом наочара, међутим остаје непознато да ли је произведене наочаре војска користила (стр. 54). Надаље се описује изглед летачких наочара, понајвише њихове варијације у облику.

Миладиновић даље пише о својим сазнањима у вези са ки-сеоничком опремом, која је у војно ваздухопловство Краљевине Југославије дошла из Француске. Следи интересантна прича о производњи првих инхалатора фирме „Телеоптик” крајем тридесетих година прошлог века, о њиховим карактеристикама, али и значају инхалатора и опасностима које њихова неисправност доноси. Лично сведочење поручника Драгутина Доланског о квару инхалатора на његовом лету 1929. године (стр. 55-56) указује на потенцијалне нежељене или (у крајњем случају) трагичне последице. Аутор даље пише да су, превенције ради, прописани одређени услови које је било неопходно испунити како би се летачкој посади додељивала звања.

Поднаслов „Коришћење летачког одела у цивилном ваздухопловству” последњи је који се бави међуратним периодом и обухвата спроведена решења

за летачку опрему Друштва за ваздушни саобраћај „Аеропут“ а.д., као и опрему Краљевског југословенског аероклуба „Наша крила“ (стр. 58–60). „Последње мирнодопске набавке“ (стр. 61–62) већински обухватају бројно стање спреме и финансијско учешће у изради летачке опреме војног ваздухопловства пред сам почетак Другог светског рата.

Дело се затвара готово изненада, минималистичким и по нашем мишљењу доста ускраћеним освртом на тему из поглавља „У Другом светском рату“ (стр. 63), са јасним циљем да се базира на ваздухопловној опреми два покрета отпора, Југословенске војске у Отаџбини (ЈВуО) и Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ – партизани). Део војске избегао је на Средњи исток – Југословенска Војска ван Отаџбине (ЈВвО) – што је укључивало и Југословенско ваздухопловство у изгнанству (*Royal Yugoslav Air Force*), којој је такође посвећен део текста. Сазнали смо да је развој ових герилских покрета у стопу пратила не толико модернизација, колико адаптација опреме (свака од ових промена описана је у доста кратким цртама), као и о савезничкој обуци нарочито у употреби падобрана у војним акцијама.

Завршне речи посвећене су партизанском покрету и ваздухопловству НОВЈ, које је почетак рата против окупатора дочекало пребегом летача из Зракопловства НДХ на територију коју контролише НОВЈ (стр. 66) – описује се њихова, али и партизанска летачка опрема. О преобуци једног дела људства НОВЈ од стране СС-СР-а крајем 1944. године аутор је написао свега неколико реченица и уз резиме затворио историјски осврт на авијатичарску опрему у Другом светском рату.

Потребно је похвалити Миладиновићев труд да нас кроз поглавља додатно заинтересује за текућу тематику визуелним садржајем, коришћењем збирке фотографија више аутора, укључујући и фотографије из Музеја ваздухопловства. Поглавља су занимљива за праћење и разумевање, започете теме су концизне и не користи се стручна терминологија, што је погодно за читаоце заинтересоване за ову тематику и мимо струке. У оквиру библиографије, уз објављену и необјављену (архивску) грађу и монографије, наведена је и обимна дневна и периодична штампа. Узимајући у обзир како разноврсност, тако и релевантност наведене литературе на коју се Миладиновић позивао, а посебно изворе из

домаћих архива који су употпунили историјски контекст сагледавања авијатичарске опреме (при чему се посебно истичу Архив Југославије и Војни архив Министарства одбране Републике Србије), ово кратко дело може се надаље репрезентовати као достојан историјски водич кроз

развој и модернизацију летачког одела и пратеће опреме на територији коју је некада обухватала Краљевина Југославија.

МА Данијела Пухача

**Милош Жикић, *Југославија и Бугарска*
1929–1941, Институт за савремену историју,
Београд, 2024, 670 стр.**

Монографија *Југославија и Бугарска 1929–1941.* научног сарадника Института за савремену историју др Милоша Жикића произишла је из докторске дисертације коју је аутор одбранио на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2023. године. Ова књига донекле је измењена и допуњена у односу на одбрањену дисертацију како би се у методолошком смислу што боље прилагодила оквирима научне монографије. Колега др Милош Жикић се већ у не тако дугој, али плодносној каријери, доказао као темељан истраживач и добар познавалац војних и дипломатских питања везаних за међуратни период, тако да је овај рукопис логичан наставак његове ангажованости на овим пољима.

Књига је у научном смислу „школски” подељена, без неких већих импровизација, и састоји се од предговора, увода, три велика поглавља (хронолошко-тематски принцип) и закључка (у чијем склопу је фото-галерија),

док је на крају дат списак коришћених извора и литературе.

У предговору аутор се осврће на коришћене изворе и литературу стручно их анализирајући, а затим представља структуру и композицију рукописа појашњавајући сву проблематику са којом се суочавао током истраживања. Увод представља кратак осврт на српско/југословенско-бугарске односе у модерном периоду, односно од стварања српске и бугарске нације и хронолошки обухвата период од почетка 19. века до 1929. године. У уводним напоменама колега Жикић скреће пажњу на главне догађаје у српско/југословенско-бугарским односима. Додирних тачака је, како је време одмицало, било све више, па су односи између две словенске и балканске земље, сходно томе, били све компликованији. Специфичним догађајима и изразитим појединцима, установама и организацијама чије ће се деловање или понашање касније рефлектовати у периоду

1929–1941, посвећена је нарочита пажња.

Прво поглавље „Криза односа 1929–1933.” подељено је на 13 целина. У њему су описане турбулентне године у односима две монархије, које су праћене ретким успонима и честим падовима у релацијама. Кључан догађај представљали су Пиротски протоколи, који је требало да буду кључни у нормализацији односа, до којих је дошло тек у наредном периоду. Насупрот томе, јављали су се бројни проблеми, као што је било питање бугарске мањине у Југославији, сарадња усташа са ВМРО, стални гранични инциденти, петиције које су Друштву народа подносиле разне бугарске организације и појединци и на крају изгласавање амнестије политичких криваца у Бугарској. Фактор Велике Британије, као и осталих великих сила, посебно је утицао на зближавање и удаљавање две државе, па је аутор ово питање посебно нагласио. Поред тога, колега Жикић уочава, анализира и разрађује питања кризе режима у Југославији, а посебно у Бугарској, директно везујући овај проблем за односе између ових земаља. При крају овог поглавља, у одељку „Југословенски ’пријатељи’ у Бугарској”, аутор наводи које су установе и организације биле „пројугосло-

венски” настројене, апострофирајући рад и деловање политичких станака: БЗНС, левог крила ВМРО и „Звена”.

Утицај великих сила се променама које су се десиле крајем двадесетих и почетком тридесетих година повећао и на Балканском полуострву. У све замршенијој ситуацији која је директно произишла из светске економске кризе, државе на југоистоку Европе покушавале су да учврсте стару или пронађу нову спољно-политичку оријентацију. Аутор је оваква стремљења већ дотакао у претходном поглављу, док их је у овом, под називом „Тражење споразума: односи 1933–1937”, у потпуности разрадио. Увидевши да су европске и светске промене довеле и до оживљавања билатералне сарадње, аутор већ у првом поглављу „’Отопљавање’ атмосфере” анализира, поред дипломатских и политичких, културне и друге аспекте сарадње. У светлу идеје Балканског споразума, југословенска краљевина настојала је паралелно да осигура добре односе и са Бугарском. Томе је требало да допринесу узајамне посете двојице монарха, које су се одиграле под веома нетипичним околностима. Аутор је ова питања посебно истражио, доносећи нове информације и дајући нове закључке који су до

сада били недовољно истражени и уобличени. Убиство краља Александра 1934. затекло је читаву европску јавност. Иако се у одређеним круговима мислило да ће тај догађај довести до стагнације у односима, обе државе успеле су да одрже дотадашњи курс. Колега Жиких кроз средишње целине овог поглавља, које се тичу побуне у Грчкој, питања бугарског наоружавања и доласка на власт нових председника владе у Југославији и Бугарској, управо показује да су две јужнословенске државе успеле да трансформишу односе после смрти југословенског краља.

Последње поглавље монографије симболично названо „У загрљају 'вечног пријатељства': односи 1937–1941.“ описује најтурбулентније догађаје у односу две државе између два светска рата. Колега Жиких ово поглавље започиње причом о потписивању Пакта о вечном пријатељству 24. јануара 1937. и свим перипетијама које су пратиле овај догађај. Потписивање споразума и Аншлус Аустрије довели су 1938. до поновно оживљене идеје о уједињењу две државе у велику јужнословенску федерацију. Међутим, иако су се идеје под утицајем немачке дипломатије помериле са мртве тачке, до неког даљег уоблича-

вања није дошло. Управо је утицај Немачке, али и других европских сила, почео да бива све јачи на Балканском полуострву у предвечерје Другог светског рата. Аутор је крупна дешавања у овом периоду уобличио и изнео их путем посебних целина: „Балкански споразум и бугарско наоружавање“, „Склапање Солунског споразума 31. јула 1938. године“, „Сусрет Стојадиновића и Кјосеиванова у Нишкој Бањи 31. октобра 1938. године“, „Пад Милана Стојадиновића са власти фебруара 1939. године“, „Британска настојања за привлачењем Бугарске Балканском споразуму током прве половине 1939. године“, „Југословенско-бугарски односи почетком 1939. године“, „Југословенско-бугарски односи у предвечерје рата“. Почетак Другог светског рата донео је промене и на Балкану и довео југословенско-бугарске односе у силазну путању. Промена бугарске политике после пада Француске јуна 1940. и отпочињање рата на Балканском полуострву октобра 1940. били су кључни у погоршавању југословенско-бугарских односа. Након мартовских догађаја 1941, које аутор посебно прати, две земље поново су се нашле на супротним странама. Крајња целина овог поглавља, која говори о преки-

ду дипломатских односа и отпочињању немачке агресије на Балкану, заокружује изнете податке. На крају, у закључку, сумирани су резултати до којих се дошло у опширној експозицији.

Милош Жикић је опрезно и доста систематично, имајући у виду огромну библиографију коју је користио, испитао и анализирао главне токове у односима између две јужнословенске монархије у посматраном периоду, износећи и представљајући

научној заједници и широј јавности шире и уже контексте у којима су се ови односи кретали, нарочито на пољу дипломатије и политике. Овим наша историографија добија вредан рукопис који приказује један нестабилан период односа између две блиске земље у задњој деценији пред велики светски сукоб.

Др Борис Томанић

Борис Томанић, Преокрет: Југославија и Бугарска у завршној фази Другог светског рата 1943/1944–1945/1946, Catena mundi, Институт за савремену историју, Београд, 2023, 523 стр.

Односи између Србије/Југославије и Бугарске у нововековној историји испуњени су честим успонима и падовима, обухватајући периоде блиске сарадње и савезништва, с једне, и изразитог непријатељства, с друге стране. Ови преокрети били су посебно нагли у условима рата, понајвише у балканским ратовима и у Другом светском рату. Управо једном од ових значајних историографских проблема посвећена је монографија *Преокрет: Југославија и Бугарска у завршној фази Другог светског рата 1943/1944–1945/1946*, настала из пера младог, мада у српској науци већ познатог историчара Бориса Томанића. Она представља допуњени и нешто измењени део ауторове докторске дисертације „Југославија и Бугарска 1941–1945: Између сукоба и савеза”, одбрањене 2022. на Филозофском факултету у Београду. Сам наслов монографије у погледу наведених хронолошких оквира је, према речима ау-

тора, „нетипичан” али оправдан, јер околности које су Југославију и Бугарску довеле у позицију савезника поткрај 1944. непосредно су исходе из дешавања на светским војиштима током друге половине 1943. године. Већ тада, како аутор правилно закључује, услед немачких пораза на Источном фронту и капитулације Италије који су наговештавали исход Другог светског рата, у Бугарској се говорило о примирју и изласку из рата, док је истовремено отпочео процес убрзаног приближавања комунистичких партија Југославије и Бугарске. С друге стране, за горњу хронолошку границу теме свог истраживања аутор је одредио не окончање војне кампање зараћених страна у мају 1945, већ завршетак рада Париске мировне конференције у октобру наредне године, на којој су дефинисани детаљи мировних уговора са Бугарском и осталим пораженим државама.

Структуру књиге чине предговор, увод, затим две велике целине уређене по хролошко-тематском принципу и подељене на мања поглавља, закључак, списак извора и литературе, регистар личних имена и белешка о аутору.

У предговору аутор је представио предмет научног истраживања, методе и главне циљеве истраживања. Сем тога дат је кратак осврт на коришћене архивске изворе и референтну литературу, који наводи на закључак да је ауторово истраживање засновано на богатој и разуђеној архивској документацији, похрањеној у неколико најзначајнијих архивских установа не само у Србији већ и у суседним државама. Реч је, најпре, о Архиву Југославије, Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије и Војном архиву, затим о Државном архиву Републике Северне Македоније и о архивима у Бугарској – Централном државном архиву, историјским архивима у Благоевграду, Бургасу, Видину, Габрову, Добричу, Крџалију, Ловечу, Пазарцику, Пернику, Разграду, Смољану, Софији, Шумену, Јамболу и Војноисторијском архиву у Великом Трнову.

Увод обухвата језгровиту и солидну анализу српско/југо-

словенско-бугарских односа у периоду од прве половине 19. века до окончања бугарске окупације јужних и источних делова југословенске територије у Другом светском рату крајем лета 1944. Посебна пажња посвећена је деловању бугарске војске и бугарских окупационих власти на тлу Србије, односно Југославије, током два светска рата. Указано је, такође, на интересе великих сила на овој територији, без којих, како аутор с правом примећује, није могуће у потпуности разумети ни југословенско-бугарске односе. Архивски извори показују да су за будуће уређење балканског простора међу западним савезницима највише интересовања показивали Британци, желећи да наметањем својих решења онемогуће стварање јединствене јужнословенске федерације иза које би стајао СССР. Анализиран је, сем тога, однос између Софије и Загреба, који је, према ауторовим речима, био „један од најсрдацијих односа у осовинском табору”. Коначно, приказан је развој односа између руководства комунистичких партија Југославије и Бугарске, грађених под непосредним и снажно израженим утицајем Москве.

Прва велика хролошко-тематска целина – „Повлачење

окупатора” – посвећена је анализи прилика у Бугарској током последње две ратне године. Указујући на прве знаке бугарских сумњи у немачку победу, аутор наводи да су представници бугарске владе контакте са западним савезницима остварили у пролеће 1943. У Софији је владало уверење да ће бугарске интересе најбоље разумети Американци, с обзиром на то да је Велика Британија инсистирала на очувању територијалне целovitости својих савезница на Балкану, Грчке и Југославије, чиме је настојала да осигура сопствене државне интересе у овом делу Европе. Отуда су дипломатски и други бугарски представници, тражећи путоказе за излазак Бугарске из рата, најпре успоставили контакте са САД, већ у марту 1943, а са Великом Британијом тек крајем исте године. С друге стране, иако током готово читавог периода рата редовни дипломатски односи између Софије и Москве нису прекидани, бугарско државно руководство потврду својих позиција није тражило у ослонцу на СССР, страхујући од јачања совјетског утицаја и „совјетизације земље”.

Ауторова истраживања показују да су немачке обавештајне службе имале јасна сазнања о колебању бугарског државног

руководства. У вези с тим је током друге половине лета 1943, нарочито после смрти краља Бориса III 28. августа, Берлин вршио снажан притисак на Софију. Ипак, у октобру исте године, у време одржавања Московске конференције, бугарска влада упутила је западним савезницима своју прву, мада неформалну понуду за мир. Преговори о изласку Бугарске из рата потом су вођени у Турској између бугарских и америчких представника крајем 1943. и почетком наредне године. Планове бугарске владе, међутим, умногоме је потирало држање Американаца и Британаца, који нису желели да бугарско питање разматрају без мишљења СССР-а. Тако су о овом проблему дипломатски представници три велике силе говорили током марта и априла 1944. године.

Читав процес утврђивања услова за излазак Бугарске из рата текао је изузетно споро. На томе нису инсистирали ни западни савезници, ни Совјети, па ни сами Бугари, обесхрабрани политиком САД и Велике Британије и забринути за очување суверенитета своје земље после немачке окупације Мађарске у марту 1944. Страховања бугарске владе појачало је убрзано напредовање Црвене армије и

држање Москве која је повукла своје дипломатске представнике из Бугарске уз неколико оштрих нота упућених Софији у априлу и мају исте године. Настојања бугарске владе крајем јула 1944. да преко свог службеног представника отвори преговоре са западним савезницима остала су безуспешна.

У наредним месецима Москва је снагом оружја осигурала сопствене државне интересе у источном делу Балканског полуострва. Приближавање јединица Црвене армије бугарско-румунској граници приморало је бугарску владу да већ 26. августа огласи своју неутралност. Коначно, СССР је објавио рат Бугарској 5. септембра. Наредног дана бугарска влада прекинула је дипломатске односе са Берлином, док је у рат против Немачке ушла два дана касније, 8. септембра. Ова тактика „одуговлачења“, како примећује аутор, осмишљена је у Москви и давала је прилику Отечественом фронту да учврсти своје позиције у циљу преузимања власти у Бугарској. Истог дана отпочело је наступање Црвене армије према југу, а већ неколико сати касније, у ноћи између 8. и 9. септембра, снаге Отечественог фронта запоселе су кључне тачке у Софији. Тек тада, после уласка Црвене

армије и утврђивања совјетског утицаја у Бугарској, отпочели су бројни разговори у вези са бугарским питањем. Отуда не изненађује то што је уговор о примирју са Бугарском потписан 28. октобра управо у Москви, у присуству совјетских, западних и бугарских војних и политичких представника.

У другој великој хронолошко-проблемској целини – „Наступање савезника” – анализирани су односи руководства југословенских и бугарских комуниста крајем Другог светског рата, затим заједничке војне операције југословенских и бугарских снага на југословенском југу после септембра 1944, као и дипломатски односи између Југославије и Бугарске током 1945. и 1946. године. Наглим јачањем позиција народноослободилачких снага у Југославији средином 1944. и победом Отечественог фронта у Бугарској крајем лета исте године остварени су услови за успостављање ближе сарадње између југословенских и бугарских комуниста. Ипак, руководство КПЈ подозревало је од намера бугарским комуниста, имајући пре свега у виду претходна размимотилажења понајвише у погледу решавања македонског питања и планова у вези са Балканским штабом.

Ове супротности превазилажене су под утицајем СССР-а. Приликом посете Јосипа Броза Москви крајем септембра 1944. постигнут је договор о садејству југословенских, совјетских и бугарских снага у предстојећим војним операцијама на тлу Југославије. Југословенско-бугарска сарадња на војном плану добила је званичну форму усвајањем споразума у Крајови 5. октобра исте године, мада су и пре тога, крајем претходног месеца, јединице југословенске и бугарске јединице водиле заједничке борбе против немачких снага у околини Струмице. Анализирајући деловање бугарске војске у последњим месецима рата, током којих је, према званичним подацима, око 30.000 бугарских официра, подофицира и војника било избачено из строја, аутор наводи да је она својим учешћем дала извештај допринос у завршним операцијама за ослобођење Југославије. У вези с тим аутор указује на деловање бугарских јединица у Нишкој офанзиви, Косовској офанзиви, Страцинско-кумановској офанзиви, Брегалничко-струмичкој офанзиви, као и у операцијама на Сремском фронту.

У позадини југословенско-бугарског приближавања поткрај Другог светског рата

стајала је идеја о стварању Балканске федерације, осмишљена у Москви и брижљиво скривана од западних савезника. Убрзо је, међутим, постало јасно да је таква замисао неостварива, понајвише услед противљења западних сила, али и због различитих погледа на низ питања везаних за унутрашње уређење такве државне творевине. За Велику Британију стварање Балканске федерације значило је непосредно угрожавање њених интереса у Грчкој. Подршку Лондону по том питању крајем фебруара 1945. пружиле су САД. Сем тога, у разговорима југословенских и бугарских представника појавило се питање да ли ће федерација бити формирана на основама плуралистичког концепта, на чему је инсистирала југословенска страна, или на дуалистичком принципу, који су заступали бугарски представници.

Југословенско-бугарске супротности испољиле су се и у контексту решавања македонског питања, пре свега у погледу уједињења Вардарске и Пиринске Македоније. Југословенско руководство посматрало је овај проблем независно од питања стварања Балканске федерације, желећи да то уједињење буде остварено у оквиру јединствене македонске федералне

јединице. Насупрот томе, бугарска страна је питање уједињења „две Македоније” непосредно везивала за исход југословенско-бугарских преговора о формирању шире државне заједнице. Бугарски захтеви почивали су на становишту већине у руководству бугарских комуниста, који су стварање овако замишљене македонске федералне јединице видели као издвајање Пиринске Македоније из састава Бугарске и повреду националних бугарских интереса. Идеји о уједињењу Вардарске и Пиринске Македоније снажно се противила и Велика Британија, верујући да ће даља еволуција македонског питања водити ка издвајању Егејске Македоније из састава Грчке.

Имајући у виду све наведено, као и бројне друге противречности које су оптерећивале односе два суседа, аутор закључује да је југословенско-бугарско приближавање крајем и непосредно по окончању Другог светског рата

грађено „на силу” и наметнуто „одозго”, под непосредним утицајем Москве. Потиснуте зарад успостављања „хармоничних” односа у табору земаља „народне демократије”, југословенско-бугарске супротности испољиле су се у пуном обиму свега неколико година касније, у време југословенско-совјетског сукоба 1948. године.

Монографија *Преокрет: Југославија и Бугарска у завршној фази Другог светског рата 1943/1944–1945/1946.* представља значајан допринос проучавању не само југословенско-бугарских односа у назначеном периоду већ и политике великих сила, трајно заинтересованих за прилике на Балкану. Она умногоме расветљава мање познате проблеме у односима две суседне државе, отварајући истовремено нова питања у историографији и нудећи путоказе за даља научна истраживања.

Др Душан Бојковић

In memoriam

IN MEMORIAM

Шиме И. Оштрић, ваздухопловни публициста (Земун, 3. август 1939 – Београд, 16. јануар 2025)

Недавно нас је напустио Шиме Оштрић. Његова биографија издваја се од оних из академске заједнице и веома је разноврсна и занимљива јер укључује и рад на, претежно ваздухопловним, историјским темама. Рођен је у браку Иве, пилота, официра војног ваздухопловства и Маргите, професорке књижевности. Отац му је погинуо у авионском удесу у Априлском рату 1941. године у Книћу, као командир ловачке ескадриле, оставивши иза себе супругу и четворо деце. Породично наслеђе обележиће све чиме се Шиме бавио у животу. Као детету ваздухопловца било му је природно да се у школском узрасту учлани у локални аеро-клуб, где је почео ваздухопловну каријеру као и остали: прво моделар, затим падобранац, после тога једриличар и на крају спортски пилот. Истовремено, под утицајем мајке, почео је да чита светску и домаћу књижевност, али и да прати домаћу и инострану ваздухопловну литературу. Све време наилазио је на очеве колеге, што је утицало да пажњу са светске ваздухопловне историје усмери на домаће ваздухопловство. Основну и средњу школу завршио је у Београду. Био је друга генерација студената социологије, али је прешао на Правни факултет, који није завршио. У међувремену је, почетком шездесетих година прошлог века, одслужио војни рок као падобранац у чувеној 63. Падобранској бригади, а први старешина био му је Стојан Јовић, писац историје *Југословенског падобранства (1926–1990)*, такође легенда југословенског падобранства и каснији командант те јединице. Шиме је 1965. године био и победник првог телевизијског квиза о ваздухопловству у Југославији, који је емитовала Телевизија Београд. У младости се активно бавио музиком и разним спортовима.

У браку са Душанком добио је две ћерке, а затим је 1969. примљен на обуку за контролора летења. Наредних 30 година провео је у овој служби, успешно обављајући различите дужности до пензије. Упоредо је као аутор или коаутор писао и објавио неколико ваздухопловних монографских публикација (*Господари неба, IK Fighters, Српска авијација 1912–1918, Les Messerschmitt Yougoslaves, Aeroklub Novi Sad 1923–2008*) и на стотине историјских чланака у ваздухопловним, историјским, али и другим домаћим и иностраним

штампаним медијима. Скоро да нема домаћег ваздухопловног часописа у коме није објавио неки чланак. Био је и члан редакције или главни уредник неких ваздухопловних новина. Такође, аутор или коаутор сценарија за 16 краткометражних документарних ваздухопловних филмова, као и сценариста телевизијске серије „Историја југословенског ваздухопловства”, коју је у осам епизода 1991. године емитовала Телевизија Сарајево.

Осим Радио Београда, где је био спољни сарадник за питања ратне прошлости, историје ваздухопловства и војне технике, сарађивао је на сличним темама и у дневном листу Политика. Истражујући историју домаћег ваздухопловства обавио је више стотина интервјуа са ваздухопловцима, актерима историјских догађаја у српском и југословенском ваздухопловству. Неки од тих записа су драгоцени јер су једино сведочанство, будући да у архиви често ништа није сачувано или је тек врло штуро представљено у ретким документима. Сарађивао је и са Музејом југословенског ваздухопловства у Београду, али и Историјским музејом Србије и Музејом науке и технике у Београду, као и са другим музејским и архивским институцијама широм бивше Југославије. Може се слободно рећи да је, са покојним Чедомиром Јанићем, Шиме Оштрић установио домаћу ваздухопловну историографију. Својим чланцима и књигама објављеним у иностранству додатно је допринео афирмацији српске и југословенске ваздухопловне историје, а самим тим и домаћег ваздухопловства. Његов одлазак велики је губитак пре свега за његову породицу, али и за ваздухопловну заједницу у којој је оставио запажен траг.

Предраг Миладиновић

Информације

ОКРУГЛИ СТО „ВОЈНО ШКОЛСТВО И КАДРОВСКА СЕЛЕКЦИЈА У СРПСКОЈ И ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ВОЈСЦИ 1850–1992”, БЕОГРАД, ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, 25. АПРИЛ 2025. ГОДИНЕ

У оквиру реализације научноистраживачког пројекта „Војно школство и кадровска селекција у српској и југословенској војсци 1850–1992”, 25. априла 2025. године, реализован је истоимени научни скуп у научној сали Института за стратегијска истраживања. На округлом столу учествовало је 11 научних радника из Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране, Филозофског факултета Универзитета у Београду, Института за савремену историју и Катедре друштвених наука Војне академије. Циљ скупа био је да се укаже на значај система војног школства као темељног фактора у изградњи кадровског потенцијала оружаних снага, као и на важност утврђивања јасних и доследних критеријума за избор кандидата за школовање, селекцију током школовања и кадровско постављање након завршетка образовног процеса и усавршавања. Посебан акценат стављен је на анализу историјских примера ради идентификовања евентуалних пропуста и слабости у процесима школовања и селекције, у циљу формулисања предлога за унапређење ових процеса у савременом контексту.

Скуп је поздравном речју отворио директор Института за стратегијска истраживања проф. др Драган Станар, који је истакао значај оваквих скупова, нарочито уколико су део пројектних активности научноистраживачких целина Универзитета одбране. Округли сто је реализован кроз три панела. Првим панелом, у коме су обрађене теме у вези са развојем војног школства и кадровске селекције у војсци Краљевине Србије, председавао је ванр. проф. пуковник др Слободан Ђукић, начелник Катедре друштвених наука Војне академије. У том панелу презентована су четири реферата. Др Ненад Ж. Петровић из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања представио је рад на тему „Полагање официрских испита у Српској војсци”, ванр. проф. пуковник др Далибор Денда, начелник Одељења за војну историју, изложио је рад на тему „Виша

школа Војне академије Краљевине Србије 1884–1914”, након чега је проф. др Александар Животић са Филозофског факултета Универзитета у Београду поднео излагање под насловом „Бенералштабна припрема (1903–1914): планови и програми”. Први панел затворио је потпоручник Стефан Шипка, истраживач из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, излагањем на тему „Путеви модернизације: упоредна студија високог војног школства у Србији и Бугарској (1879–1912)”.

Други панел, који је обухватио три реферата о школовању официра и подофицира у периоду између два светска рата, модерирао је начелник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања ванр. проф. пуковник др Далибор Денда. У оквиру панела ванр. проф. пуковник др Слободан Ђукић са Војне академије представио је рад на тему „Школовање официра у Краљевини СХС/Југославији”. Након њега др Милош Жикић, научни сарадник из Института за савремену историју говорио је на тему „Слушаоци Више школе Војне академије 1920–1925”, а пуковник доц. др Миљан Милкић, као последњи излагач у оквиру овог панела, изложио је тему „Школовање и усавршавање подофицира у војсци Краљевине Југославије”.

Трећим панелом, који је био посвећен образовању и кадровској селекцији у Југословенској народној армији након Другог светског рата, председавао је пуковник доц. др Миљан Милкић. У оквиру тог панела др Татјана Милошевић, научни сарадник из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, представила је рад на тему „Настанак и развој првих официрских школа у ЈА/ЈНА 1945–1950”, док је капетан прве класе Душан Станић, асистент са Војне академије, говорио на тему „Војно школовање у југословенској армији из угла војне штампе (1945–1950)”. Потпоручник Милош Чорбић, асистент из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, излагао је на тему „Школовање подофицира рода пешадије у ЈА/ЈНА 1945–1963: мотиви и организација”, док је радни део скупа завршен излагањем др Бојана Димитријевића, научног саветника из Института за савремену историју, на тему „Школовање припадника ЈНА у оквиру програма америчке војне помоћи 1951–1958”.

На крају сва три панела било је предвиђено време за дискусију од по 20 минута, што су учесници округлог стола искористили за по-

стављање питања и отклањање дилема које су се искристализовале за време излагања.

Завршну реч на крају скупа, у коме су сумирани резултати и изведени закључци, дао је пуковник др Далибор Денда, начелник Одељења за војну историју ИСИ, које је и носилац реализације пројекта „Војно школство и кадровска селекција у српској и југословенској војсци 1850–1992“. Научни резултати проистекли из рада округлог стола у форми чланака биће објављени у тематском броју часописа *Војноисторијски гласник* за 2025. годину.

Потпоручник Стефан Шипка

НАЦИОНАЛНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ВОЈНА МИСАО, РАТНО ИСКУСТВО И КЊИЖЕВНОСТ (1850–1939)”, БЕОГРАД 30. МАЈ 2025. ГОДИНЕ

У организацији Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије и Института за књижевност и уметност у Београду 30. маја 2025. године одржана је национална научна конференција Војна мисао, ратно искуство и књижевност (1850–1939). У раду конференције учествовало је двадесет научника из поменутих института, који су кроз своја саопштења у оквиру четири панела представили резултате својих истраживања повезујући различите дисциплине, истраживачке приступе у анализи војних и књижевних аспеката ратног искуства.

Конференцију је отворио ванредни професор др Драган Станар, директор Института за стратегијска истраживања. У уводном обраћању нагласио је значај интердисциплинарних истраживања која повезују војну мисао и књижевност, као и потребу за даљим истраживањем културе сећања на ратове и њихове последице. Након отварања одржано је пленарно предавање пуковника ванредног професора др Слободана Ђукића са Војне академије. У оквиру првог панела, који је био посвећен књижевним и културним рефлексима ратног искуства и ратних траума кроз анализу различитих књижевних дела, презентовано је пет саопштења представника Института за књижевност и уметност из Београда. Први панелиста др Бранко Златковић, научни саветник, говорио је на тему „Књижевне реминисценције о ратним темама у периоду од 1860. до 1878. године”. Затим је своје саопштење „Рат и његове последице у приповедној прози епохе српског реализма” изложио научни саветник др Александар С. Пејчић. Потом је др Светлана Шеатовић, научни саветник, реферисала на тему „Балкански ратови и велики рат – палимпсести у поезији српске модерне”. Научни саветник др Бојан Чолак представио је рад „Улога часописа *Балкански рат у слици и речи* у обликовању херојског етоса”. Панел је затворен излагањем др Александре Пауновић, научног сарадника, на тему „Ратнички топови, душа и гнев (по)ратне лирике Иве Андрића, Милутина Бојића и Станислава Винавера”.

Други панел, током кога је поднето пет саопштења, био је посвећен радовима из области стратегије и споменичке културе са нагласком на анализу војних доктрина. Професор др Јован Бабић са Филозофског факултета у Београду изложио је рад „Узроци, разлози, поводи – три цртице“, бавећи се аналитиком узрока који су водили ка великим ратовима у другој половини 19. века. Пуковник ванредни професор др Срђан Старчевић са Универзитета одбране говорио је на тему „Схватање еволуције тактике у делима Тодора Павловића“, истражујући развој тактике у војним теоријама овог аутора. Потпуковник мср Драшко Живковић, асистент са Војне академије, излагао је на тему „Значај синтезе народне културе и идеје ослободиоца за развој споменичке културе у Србији“, анализирајући утицај културе сећања на споменичку традицију. Научни сарадник професор др Драган Станар, директор Института за стратегијска истраживања, реферисао је на тему „Критичка мисао у српској војсци на размеђу векова“, истражујући филозофске и војне дискурсе с краја 19. и почетка 20. века. Панел је завршен излагањем капетана бојног брода доцента др Слободана Радојевића на тему „Однос политике и стратегије у делима првих српских војних писаца“, који се бавио анализом утицаја политичких и стратешких мисли на војну књижевност.

Трећи панел био је посвећен књижевном приказу рата, пацифизма, ратне литературе кроз различите ауторске приступе. Панел је отворен излагањем др Бојана Јовића, научног саветника, који је изложио рад под називом „Милош Црњански између пацифизма, ратоборности и милитаризма“, истражујући комплексан однос овог аутора према рату и његовој улози у књижевности. Уследио је реферат др Александре Секулић, научног сарадника, која је говорила на тему „У гостима Драгише Васића: гостопримство за повратнике из рата“. Затим је свој рад под називом „Умјетничка рефлексција рата: Изданци из опаљена грма као свједочанство епохе“ презентовала истраживач сарадник мср Тања Калајџић. Панелиста др Марко Аврамовић, научни сарадник, излагао је на тему „Рат и Балкан у Краковљевој аутобиографији – *Живот човека на Балкану*“, бавећи се рефлексјама ратних траума на обликовање аутобиографских наратива. Панел је закључен коауторским саопштењем мср Катарине Пантовић и др Марка Радуловића, који су представили рад „Патриотизам Исидоре Секулић: националне, историјске и родне импликације“, истражујући књижевну обраду патриотизма у делима ове ауторке.

Четврти, завршни панел, обухватио је радове из области војне историје, са посебним акцентом на анализу војних стратегија и доктрина. Учесници овог панела били су припадници Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране, који су презентовали четири саопштења. Први панелиста пуковник ванредни професор др Далибор Денда, виши научни сарадник, изложио је рад „Војна књижевности као извор југословенске војне доктрине о оклопним јединицама (1918–1941)”. Др Татјана Милошевић, научни сарадник, излагала је на тему „Први светски рат у српској трилогији Стевана Јаковљевића”, анализирајући књижевну обраду ратних догађаја у овој трилогији. Претпоследњи учесник конференције др Ненад Петровић, научни сарадник, реферисао је на тему „Приповетке Вељка Петровића: *Изданци из опаљена грма* и приче Борисава Станковића *Под окупацијом* као литерарни извори за Први светски рат”. Конференција је завршена предавањем потпоручника мср Милоша Чорбића на тему „Станислав Краков и његов *Пламен четништва*: роман-документ као прилог за историју српске гериле у 19. и 20. веку”.

Циљ конференције је био да кроз интердисциплинарни приступ и примену методологије хуманистичких и друштвених наука истражи рефлексije ратних искустава и војне мисли, како на целокупно становништво тадашње Србије, тако и на комплетну културно-историјску баштину.

Др Татјана Милошевић

XXIV ГОДИШЊА МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА ЕВРОАТЛАНТСКЕ РАДНЕ ГРУПЕ ЗА СТУДИЈЕ КОНФЛИКТА ПЗМ КОНЗОРЦИЈУМА „PERCEPTION OF THE ENEMY IN PEACE AND WAR. IMPLICATION FOR POLICYMAKERS”, КИШИЊЕВ, РЕПУБЛИКА МОЛДАВИЈА, 2–6. ЈУН 2025. ГОДИНЕ

Истраживачи из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања пуковник ванр. проф др Далибор Денда и потпоручник асистент мср Милош Чорбић учествовали су на међународној научној конференцији Евроатлантске радне групе за студије конфликта ПЗМ конзорцијума „Perception of the Enemy in Peace and War. Implications for Policy makers”, која је одржана од 2. до 6. јуна 2025. године у Кишињеву, Република Молдавија, а реализована у сарадњи Академије Оружаних снага „Александар чел Бун” Републике Молдавије и Института за војну историју Краљевине Холандије.

Конференција је организована у просторијама Агенције за војне науке и сећање у Кишињеву. На отварању присутнима се обратио декан Академије Оружаних снага пуковник Петру Михалча, а потом и државни секретар Републике Молдавије Серђу Плоп. У име Института за војну историју Краљевине Холандије учесницима се обратио проф. др Јан Хофенар, а у својству председавајућег Евроатлантске радне групе за студије конфликта ПЗМ конзорцијума др Кармен-Сорина Рижновеану.

У току првог радног дана конференције одржана су четири панела, на којима је своје резултате изложило 10 истраживача. На првом панелу излагали су Јорген Стаун (Данска) који је представио тему „Enemy-Images and Russia’s Decision to Launch a Full-Scale Invasion of Ukraine in 2022”, Руслана Гросу и Павел Винтила (Молдавија) са темом „The Implications of the War in Ukraine on the Perceptions of Allies and Adversaries Among Students From the Republic of Moldova: an Empirical Study” и Паул Силас Петерсон (Немачка) који је говорио на тему „Ethical Dimensions of the Perception of the Enemy in Peace and War”.

На другом панелу своје презентације одржали су Давид Шакаришвили (Литванија) са темом „Enemy Perception as a Policy Variable:

Lessons from Ukraine, Georgia, and the Baltic States”, Петер Шријвер (Холандија) представио је тему „Digital Warfare: Analyzing the ‘I Want to Live’ Campaign During Ukraine’s Kursk Offensive”, а Петер Киш (Мађарска) имао је излагање на тему „The Societal Impact of Russian and Ukrainian Pre-War and Wartime Strategic Information”.

На трећем панелу наступили су Александру Лучинеску и Шербан Чокулеску (Румунија) са темом „From Enmity to Friendship: Trust Building and Identity Change in International Relations”, Хаико Бил (Немачка) имао је саопштење „(Changing) Images of Friends, Partners, Rivals, and Foes. The Perception of Russia, China, and the USA in the German Public”, а Катарина Вардин и Маријуш Миешиковски (Пољска) представили су тему „Differences in the Perception of a Hostile Country in Different Circumstances - Experiences from XX and XXI Century”.

Четврти панел отворила је Лујза Екерт (Немачка) са темом „Enemy Image ‘Flintenweib’ - The German Military and Civilian Perception of Female Red Army Soldiers in the Context of the Second World War”, потом је своје излагање на тему „Enemy of the Past or New Ally? Persistence of Antagonistic Representations between Veterans of Free France and Vichy French Army” одржао и Жан-Шарл Фурије (Француска). Матеј Медвецки (Словачка) излагао је на тему „The Enemy Within. Characteristics and Persecution of ‘Anti-People’ (Non-Communist) Officers Illustrated on the Example of Gen. Jozef Marko”, а Орит Милер Катав (Израел) говорила је на тему „Education in the Palestinian Authority, Perceptions of Myths, Incitement and Deception”.

У среду 4. јуна домаћини су за учеснике конференције организовали обилазак културних и историјских знаменитости у Кишињеви и непосредној околини. Током другог радног дана, односно 5. јуна, одржано је три панела са излагањима учесника. Пети панел на конференцији је са својим излагањем отворио припадник Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране потпоручник Милош Чорбић. У својој презентацији под насловом „Image of the Other: Analyzing German and Collaborationist Propaganda Posters in Germany-Occupied Serbia 1941-1944” анализирао је пропагандне постере са простора окупиране Србије из времена Другог светског рата. У току радног дана своје презентације одржали су и др Бојан Жеков (Бугарска), који је говорио о теми „The Slavic Unity as a Propaganda Theme in the Broadcasts of ‘Hristo Botev’ Radio Station, 1941-1944”, Александар Грижев (Северна Македонија) „The People’s Enemy: How Popular

Narratives Shaped Post-Federal Conflicts in Yugoslavia and USSR” и Томас Хамилтон (Канада) „Who is the Enemy? Perceptions and Imagery of the Belligerents During Canada’s Peace Support Operations in the Former Yugoslavia (1992-2004)”.

На шестом панелу прво излагање одржао је Анселм ван дер Пит (Холандија), који је представио тему „Misperceptions About the Threat of the Soviet Submarine Weapon to Western Sea lines, 1945-1980”. Потом је Аурелијен Ренодјер (Француска) говорио на тему „Reshaping the Face of the Enemy in the Eyes of the People: French Military Psychological Operations and the Wars of Decolonization (1945-1962)”. Шести панел затворио је Угур Гунгор (Турска) са излагањем на тему „Enemy Imagery Between Egypt and Israel in the Course of History: How Did it Change?”.

На седмом панелу излагало је три учесника. Петер Хорват (Словачка) излагао је на тему „The Italian Military Mission in Slovakia, 1918-1919”, др Блаж Торкар (Словенија) говорио је о „Images of Italian Soldiers Among Slovenes During the First World War”, а мајор Пеп Елиасон (Шведска) завршио је панел са темом „Russia: Sweden’s Eternal Enemy?”.

На крају последњег радног дана конференције присутним учесницима обратили су се проф. др Јан Хофенар и др Кармен-Сорина Рижновеану, који су изнели своја запажања везана за рад овогодишње и претходних конференција Евроатлантске радне групе за студије конфликта ПЗМ конзорцијума. У завршетку свог експозеа др Кармен-Сорина Рижновеану најавила је да ће у току 2026. године бити организована 25. међународна конференција Евроатлантске радне групе за студије конфликта ПЗМ конзорцијума у Београду, у организацији Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије и Института за стратегију и безбедносну политику Министарства одбране и спорта Републике Аустрије.

Потпоручник Милош Чорбић

Коректура
Одељење за војну историју ИСИ

Лектура
Наташа Николић

Техничко уређење
Драган Капор

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историјски гласник = Military Historical Review =
Военно-исторический журнал = Revue Historique militaire
= Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни уредник Да-
либор Денда. - Год. 1, бр. 1 (1950)- . - Београд : Институт
за стратегијска истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије, 1950- (Београд
: Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956) Војни исто-
риски гласник; од бр. 1/2 (1961) *Vojnoistorijski glasnik*; од
бр. 1/2 (1993) Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 100

Штампа:
Војна штампарија „Београд”

